

МИХАЙЛО ПОСАЦЬКИЙ

ГРЕЦІЯ
УСМІХ ЖИТТЯ

ГРЕЦІЯ — УСМІХ ЖИТТЯ

МИХАЙЛО ПОСАЦЬКИЙ

ГРЕЦІЯ — УСМІХ ЖИТТЯ

з 20 ілюстраціями

Л Ъ В І В

1 9 3 8

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“, Ч. 21.

|422030

МОЄ ОПРАВДАННЯ

Вступне слово.

Я давно спостерігся, що наше життя обертається в самих абстракціях: ми не живемо змислами, тільки розумом: гадками та поняттями і то поняттями готовими, виробленими вже нашими попередниками. Поглиблюємо нашу душу освітою з книжок. Життя саме беремо готове з другої руки, від тих людей, які його вже пережили. Але в книжках находив я лише слабкий рефлекс життя: знання або поезію. Знання йшло позаду життя і було його слугою. Воно не мало в собі індивідуальної сили, яка провадить, вказує і приневолює слухати. Поезія-ж — це хоч і життя, яке бере на себе **ролю** проводира, але таки життя штучне, відтворене тими людьми, які переважно самі життя не знають, тільки або за ним тужать або від нього втікають і перебувають у світі уяви і мрій.

Ті, що знають життя, саме про нього нічого не пишуть, бо це здебільша люди діла, для яких писання недоцільне заняття. А я волів одно, хоча скромне, маленьке, чесне діло як томові розвідки про чесноту, писані отак для прояснення і для філософічної освіти. Тому я скоро відвернувся від книжок як від життєвої омани, а забажав

зіткнутися зі світом і з людьми безпосередньо і знайти правдиву цілющу силу.

Бо і чим люди тоді жили, як ще книжок не мали? Я почав оглядати чужі краї і народи по цілій Європі, побував у ній крізь з малими війнятками, вслухувався у віддих і живчик життя, старався до нього наблизити, щоб його зрозуміти і його рух відчути. Оминав я яко-мога осередки, відомі великі міста, бо і тут життя не проявлялося в чистій, незіпсованій формі, було штучне, світове, інтернаціональне. Зате залюбки я шукав природи, села і простих людей, бо їхнє життя було природніше, наївне, своєрідне.

Все, що я видів, я рівночасно переживав, а не був лише холодним глядачем, і шукав за найкращим, найчистішим, найблагороднішим життєвим стилем. І дійшов я до того, що людського життя не можна звести до одного стилю, бо воно завсіди і всюди розбігається у двох протилежних бігунах і проявляється у двох напрямках, а саме в потвердженні життя і в запереченні життя. Ці два стилі, які всюди, у всіх народів, не лише європейських, по всі часи повторяються, я назвав від двох головних зразків готицьким і грецьким. І коли в цій книжечці задумую описати мою подорож по Греції і мої враження з неї, то це все буде тільки ілюстрацією до грецького стилю, який там проявляється у своїй питомій, найчистішій формі. Я шукав скрізь дерева життя і тут я знайшов лиш одну галузку з того дерева, але галузку зелену, розквітлу, таку гарну і буйну, що вона мені від-

крила тайну цілого життя. Я знайшов тут джерело житедайної сили, з якого я напився, неодноразу зрозумів і відчув, що раніше було для мене загадкою. Я подорожував по Греції не як учений, не як спеціаліст археолог або фіольолог, але як людина душевно спрагнена, людина, що шукає життєвої правди і тайни, що хоче тій правді заглянути в очі, бо у книжках її не найшла.

Я хотів сонця, і там я найшов сонце.

Я пережив Грецію, як інші краї, але пережив її духово, бо тільки там я стрінувся з пам'ятками старовинної культури. Те, що ми на місцях старовинної культури бачимо, відкривається лише внутрішньому, духовому зорові, коли стараємося те, що бачимо, відтворити наново в нашій душі, наново пережити. Ми переживаємо духово себто з останків і слідів давнього життя вичитуємо гадки, почування, бажання давніх людей, вслушуємося в ритм їхнього життя і серця, що на віки завмерло, але замінилося в лискучий мармур і перетривало до наших часів. І тоді овіває нас подув духа, який тут колись віяв, який тут на тім самім місці давніх людей підносив, освічував і захоплював так, що вони у своїй духовій творчості підносилися понад тісну сіру буденщину і наближувалися до божества.

Це їхнє життя я переживав. Я їхав до Греції не з цікавості або з любови до мармуру, до мистецтва, але з любови до людей, які його творили. Сам твір мистецтва, відірваний від життя, поставлений як самостійний природний прояв, під гаслом: „мистецтво для мистецтва”, стає абстракцією

і заспокоює тільки цікавість спеціалістів. І вони оглядають його розумом, а не душею і серцем.

Нехай читач заздалегідь знає, з чим у цій книжці матиме до діла. Не буде це ані наукова розвідка для фільольогів, ані естетичне роздумування з обсягу мистецтва, ані докладний опис природи, ані навіть самі спомини. Це душевні переживання неспокійної людини, яка в погоні за красою життя і його відвічною тайною зайшла і сюди до Греції. Буду далекий від докладних описів, раз тому, що таких описів аж до зануди багато читач найде у німецькій або французькій мові, а по друге, і передовсім тому, що найточніше зображення всяких подробиць нічого не дає; воно має лише чисто наукову вартість, але не має нічого спільного з життям. Щоб якусь річ оцінити як життєву вартість, треба вникнути в її душу. Отже тут я мав на меті схопити грецьку душу і змалювати її так, як вона на мою душу вплинула. Дальше я хотів зі старовинного світа добути ті речі, які мають вічну вартість для людської душі, тимсамим для цілого людства. Заходити в подробиці, це відводило б мене від моєї мети. Стверджуванням фактів і подробиць вдоволяється наука і для неї це остаточна ціль; для нас усякі факти не матимуть жадного значіння, наскільки не матимуть звязку з життям. Характеристичне для духа нашого часу є саме те, що ми маємо тепер безмежну масу всякого знання і відомостей завдяки дрібничковості в науці, а рівночасно наслідком цього проявляємо повну просто жахливу непорядність супроти життєвих питань і завдань.

Про Грецію багато писали. Від коли розпочали розкопи в Греції і на островах, а передовсім на Креті, кожний культурний нарід уважав справою своєї чести, цікавитися Грецією і оглянути її.

Згадаймо хоча би недавні твори в польській мові, як Тадея Сінка: „Od Olimpu do Olimpji“, проф. Ст. Вітковського: „Wrażenia południa“ і Парандовського: „Dwie wiosny“. Сінко описує свою подорож виключно з фільольогічного і археольогічного становища і в своїй книжці при кінці подає також ширшу літературу предмету. Вітковський у своїх „Вражіннях“ дуже коротко полагає цілу справу. Цікавіше і з більшим чуттям пише Парандовський, але він схоплює лише довільні сюжети по своїй впадоби. Я, заки взявся списати свої вражіння, розглянувся по інших авторах, бо був цікавий, як інші подорожували. І я ствердив, що вони дають або самі описи подорожі, сухі справоздання або наукові трактати; і тут попадають у другий екстрем, у сентимент. Нпр. француз Шарль Моррас (Maurras), на Акрополі в Атенах обіймав стовпи Партенону і плакав з жалю, що людське варварство знищило таку красу. Щоправда здоровий сентимент, але занадто еґоїстичний має Гергарт Гавптман, коли в кожному джерелі бачить щось незвичайного, хоча це пригорща води серед піску, в кожному пастусі на полі або серед дороги бачить якесь божеське єство, хоча то собі такий звичайний пастух, яких у нас по горах та полонинах багато. А вже що гірше — і це просто несимпатично вражає — коли оповідає залюбки про грецьких же-

браків, яких бачить крізь вікно свого готелевого мешкання, як вони на смітнику на подвірі шукають для себе їжі. І при цьому він подає холодно свої естетичні помічення замість спочувати цим бідакам*).

Мій погляд такий, що до чужого краю треба йти з серцем і любов'ю, не для заспокоєння цікавості або для критики. Тимто й я шукав тут справжньої, чистої, здорової грецької душі, без сентименту і окраси, хотів збагнути цілість і наблизитися до неї, шукав звязку між моєю душею і тим, чим до мене старовинні пам'ятники промовляли. І те, що мені грецький дух, на грецькій землі, серед грецької природи і давніх пам'ятників нав'яз, це я пробував тут передати.

Накінець одно слово — може найважливіше. Хтось може сказати: Пощо нам такої книжки в теперішніх часах механізації духа, прискороного американського темпа, реального і практичного світогляду, „річезового“ відношення без чуття і сентиментальности, пощо книжки, коли вона не відповідатиме сучасному духові, не буде йти за ним і за його потребами? Автор свідомий того контрасту і саме тому рішив її пустити у світ. Відповісти духові часу значить заспокоювати практичні тимчасові потреби. Але автор є також переконаний, що в теперішніх часах матеріалізму і суворой річезовості кожний відчуває душевну по-

*) Gerhart Hauptmann: Griechischer Frühling, 1922, ст. 30. і далі.

рожнечу, відчуває потребу заспокоїти вищі бажання духа і хоче з того грубого земного матеріалізму піднятися у якийсь вищий світ, світ ідеї і вічної краси, коли не хоче взагалі стратити надії і віри у величність людського духа. Цю книжку зродила туга за соняшним краєм, за далекою красою, за доскональшим, чистішим, шляхотнішим життям. Нехай-же вона буде і для інших хвилиною відпочинку, по невпинній бездушній біганині за користю, хвилиною зосередження і застанови над собою, нехай перенесе читача із сірої буденщини і щоденних турбот у світ ідеальних людських змагань за вічну красу. Ми, поза біганиною і щоденними клопотами, поза справами щоденного життя, які займають ціле наше ество, а мають проминаючу вартість, забуваємо за саму людину, людину в її повнім духовім змаганні, з усіма її бажаннями, з її долею і недолею, словом з усім тим, що до людини завсіди вертається як довго вона живе на землі зі своєю безсмертною частиною.

Та скажім відразу: грецький дух не пориває нас, не захоплює, не переіначує нас, не витворює в нас нових пристрастей, не підіймає десь далеко в безконечну даль, відриваючи нас від земного життя. Він більше жіночої вдачі — тихий, милий, соняшний. Правду сказати: нелегко нам його зрозуміти, ним перенятися, бо ми виховані в християнській релігії, маємо більший нахил до заперечування земного життя і до ідеалів, себто ми представники більше готицького духа. Та про-

яв'ям добру волю і стараймося зрозуміти те, що греки вже раз пережили. Тоді навчимося від них цінити життя, спокійно радуватися ним, бачити і відчувати його красу, вживати її, бути привязаними до світа і людей, навчимося справжньої філософії життя, яка наказує у всьому міру і рівновагу. Грецький світ не робить, правда, із нас героїв, зате робить з нас людей, що величають кожную хвилину життя, втішаються кожним промінем сонця, кожним листком, кожною квіткою, кожним подувом і кожним журчанням джерельної води, з усього добувають красу, віру в себе і силу до чистого, здорового і гармонійного думання і ділання.

Грецький світ учить нас цінити і любити сіре, буденне життя, з усіма його малими клопотами, дрібничками, повне труду і обов'язків, — те сіре, пересічне, нормальне життя, від якого ніхто не може втекти і якого завдання важко як слід виконати.

Знаємо з досвіду і вчить нас історія, що часом тяжче подолати малим обов'язкам сірої буденщини, як бути мужем великого діла та що не одна людина, що стала героєм, заломлюється в сірій буденщині, не може дати собі ради з дрібними обов'язками; брак їй міри, самопанування, рівноваги і гармонії між усіма її духовними та фізичними силами.

Таке здоров'я, таку гармонію дає нам тільки грецька душа.

Ця книжка має ще скромну претенсію викликати зацікавлення Грецією з іншого боку як досі робили це ми — фільольоги. Спираючись тільки на мертвих студіях, ми добували з грецької мови тільки сторону чисто філософічну, абстракційну, оперту на самім думанню. Тимчасом аж нині бачу, що ми той клясичний світ можемо справді зрозуміти щойно тоді, коли думання заступимо огляданням, коли самі станемо на тій землі, про яку читаємо в книжках, коли осяє нас те саме сонце, що світило грецьким поетам, і зживемося хоча на хвилинку з тою природою, що була свідком величних подвигів.

ГОТИЦЬКИЙ І ГРЕЦЬКИЙ СТИЛЬ ЖИТТЯ

Людина звязана цілим своїм еством з природою, що її окружає. Її вдача і вся душевна її постава обумовлена тими природними чинниками, серед яких вона вродилася, виросла і виховалася. Іншими словами спосіб думання, відчування, напрям духової праці і цілого життєвого стилю залежить від краю і підсоння, на яке людська діяльність виставлена. Культуру і мистецтво кожного народу можна зрозуміти тільки у звязку з тим підсонням, де вони повстали. Коли перенести грецьку святиню з Греції до Іспанії або десь на північ, вона втратить там увесь свій чар і навпаки — перенесіть готицьку будову з заходу до Греції, вона буде там зовсім незрозуміла і буде якби заблукана серед чужого середовища. Єгипетські піраміди роблять незатерте, на все життя незабутнє вражіння тільки в Єгипті, серед пустині; перенесені наприклад до Америки серед хмародерів, вони виглядали би дуже наївно і не звертали б на себе уваги. Тужливої української пісні не можна навіть уявити собі серед усміхненої, соняшної Італії, що пульсує повним, пристрасним життям.

Коли так розглянемося серед усіх культурних народів і порівняємо між собою їх геогра-

фічне положення, зарисуються перед нашими очима люди двоякого роду своїм духовим складом. Перші це люди, що живучи серед гарної природи, обожають її, тішаться життям і проявляють невпинну радісну творчість; не люди вражливі на красу, яка їх окружає і спонукує до творчості. Другий тип це люди, яких природа цілком не вабить до себе своєю красою, бо вона або похмура, сіра, темна, повна таємниць, як нпр. на півночі, або самотна і нага, спалена жаром південного сонця — не прокидає в людині любови до себе, а навпаки розбуджує в ній тугу, безконечну тугу за чимсь, чого її очі не бачать і змисли не розуміють, тугу за далиною, геть далеко від рідного краю, за країною сонця, вічної краси, надземного життя. Тимто в мистецтві всіх народів світа, яке є найдоскональшим і найчистішим виразом духового життя, відрізняємо два основні напрямки, або твори, що є виразом вдоволення і радості з життя, або його запереченням, відірванням від нього, від землі, від реалізму, від дійсності, а шуканням нового життя десь далеко в безконечних сферах, тугою за чимсь недійсним, новим, невідомим.

Ці два стилі в мистецтві назвемо грецьким і готицьким від двох головних представників тих стилів старовинних греків і середньовічних готів.

Ці два стилі проявляються скрізь, на всьому земному просторі і типи їх будуть так довго існувати, як довго житиме людство. Тип грецький і тип готицький це два протилежні бі-

гуни людської душі, людської вдачі і людських змагань. Тут задоволення життям, там його заперечення і шукання чогось нового; тут спокій, терпеливість, міра, рівновага, там хвилювання. нетерплячка, спроби вирвати себе з земних пут, боротьба зі зміслами і матерією. Там -- тиха насолода, якслід жіночій вдачі, тут намагання вихопитись із оточення, прямування в даль, в безконечність, словом панування волі, якслід мужеській вдачі. Там гармонія, краса, мельодійність у всіх дрібницях, тут велич, сила, монументальність, плачена часом диспропорцією пооодиноких частин. Там — матерія, тут дух; там вдоволення з посіданого, удосконалення того, що вже маємо; тут невпинне шукання, не ліпшого і кращого, часом навіть гіршого, щоб тільки нового. Там брак ідеї, зате щастя і вдоволення; тут ідея і ціль, зате вічне невдоволення, сум, туга і терпіння. Те, чим грецька душа записала себе, себто всі її духові твори, це гарне письмо, викінчене, заокруглене, в повних спокійних формах віддане, типово змалюване; те, що складається на готицький дух, це письмо нерівне, негладке, невикінчене, часом нечитке, зате характеристичне, індивідуальне. Струя грецької душі пливе поволі, але спокійно і левно; струя готицької пливе неспокійно своїм річищем, клекотить і шумить, часом надibuє на перешкоди, а тоді буриться, творить вири і високі хвилі. Грецька душа тримає нас при землі, в спокоює і робить щасливими, готицька відриває від землі, відбирає щастя і хвилює. Грецька душа

не має мети та ідеалу, бо для неї кожна річ, кожна дрібниця однаково важна і однаково гарна; готицька бачить тільки мету перед собою, рветься ген, далеко, часом за далеко, у безконечність, так, що і саму мету затрачує з очей. Форми грецької душі, повні гармонії і мельодії, годяться вповні із внутрішнім змістом; форми готицької душі, у незгоді з собою і з внутрішнім змістом, утікають від матерії, за всяку ціну стараються бути індивідуальні, акцентують силу, волю, велич, монументальність. Там спокійне, радісне, боже-ське уживання, тут невпинна титанічна боротьба і змагання. Там усе чисте, ясне, веселе, безжурне, природне, тут — неясне, темне, дике, пристрасне, огнисте. Ті дві протилежні одна одній стихійні сили людської душі проявляються у всіх людей, у всіх народів, по всі часи: радість з життя і утеча від життя, себто сила грецька і сила готицька.

В історії людства раз одна сила має перевагу, раз друга; часом обі змішані. Коли глянемо на наші теперішні часи. то з огляду на скоре tempo, в якому все переживаємо, на матеріяльну сторону, на спрагу уживання і використання кожної хвилини життя для своєї приємности можна б тут дошукуватись грецької стихії, що виявляється нині ще і в загальному змаганні до згармонізування і скріплення фізичних сил. Брак тільки нам тої чистоти, краси, гармонії, ясности, рівноваги і віри, що були такі питомі для грецького клясичного духа. З огляду-ж на наш релігійний дух —

і то не лише християнського світа, — можемо наші часи назвати готицькими настільки, що в них без огляду на матеріалізм і потребу уживання, все-ж проявляється хоча в частині бажання чогось вищого, ідеального, відірваного від земного світа. Переважно буває так, що обидві стихії діють взаємно одна на одну. Одні раси і народи покликані витворювати готицький дух, другі проявляти грецький дух, залежно від історичних обставин і природи, серед якої живуть. Часом один і той сам народ виявляє обі енергії: спершу неспокійне змагання, шукання, відтак осягнення шуканої мети, спокійне посідання придбаного, самопевність, чого наслідком є втіха. Та звичайно обидві енергії, обидва віковічні стилі і напрямки людської душі підпомагають себе взаємно, доповняють, лучаться, а коли готицький стиль бере верх, тоді маємо народи мужеської вдачі, покликані до того, щоб проявити свою волю, діяти, а коли грецький стиль перемає, то це будуть народи жіночої вдачі, що покликані творити красу.

Гра і суперництво тих двох енергій: спокою і неспокою, щастя і терпіння, вдоволення і утечі від нього, шукання краси в ньому і заперечення його — це дві основи первісні природні сили, до яких можна звести всю філософію людського життя.

Цей погляд витворився в моїй душі як певна річ, коли я із класичною освітою, що поглиблює душу, перебував і приглядався життю, майже всіх європейських народів, що витворили на-

шу культуру. Сама освіта не була б мене до цього довела, бо освіта мертва річ і поглибляє лише розум, а не дає життєвого розмаху назверх. У цьому допомогло мені розширення життя назверх себе, себто безпосередні взаємини з людьми, з їхньою природою, з краєм, з їхніми звичаями, коли я втягав у себе їх сонце і повітря, яким вони віддиhaють. Грецькі трагіки і філософи ні трохи не помогли мені схопити і зрозуміти тайну людського життя, хоча мені здавалося, що я мудрий, коли я начитався багато по грецьки. Тимчасом те все, що є в книжках, то лише поверховні симптоми життя. Справжнє життя виринуло передімною щойно на місці, на грецькій землі, коли я станув стопою там, де ходив Агамемнон, і коли окружило мене те чудове світло, яке давало спонуку до творчості Гомера, Софокля і Плятона. Аж тут на місці я зрозумів правдиве, дійсне, нічим незакрите грецьке життя, тут кожний камінчик, кожна травиця, кожний подув вітру, кожний промінь сонця, кожний відламок зі звалищ, де колись мешкали оспівувані поетами герої, промовляли до мене цілком іншою мовою, як тою, яку я читав досі в книжках, і розкривали передімною незглибленну і вічно таємну тайну людського, не тільки грецького життя. Той чар, те захоплення, яке людина втягає в себе під грецьким сонцем, розширює її груди, поширює його на все людство, показує нам все, до чого людство змагало в найбільших тайниках своєї душі. Саме тут на грецькій землі скристалізувалися

мені виразно ті дві основні стихії людського життя, тут я собі їх якслід освідомив, тут їх у своїй душі пережив і тут я рішив з цими вражіннями з іншими поділитися.

Але не філософуймо багато, покиньмо теорію, і пригляньмося, як у дійсности ті два типи людської душі виглядають. Мусимо ввійти до краю, стати серед людей, освідомити собі їх минувшину і теперішність, злитися з душею з ними, щоб їх якслід зрозуміти. За тип грецького стилю послужить нам цілком природно сама Греція, але не теперішня, тільки клясична, а зразок готицького стилю дасть нам найкраще Еспанія, якої люди вже від народження були призначені до заперечення життя і до заспокоєння своєї туги поза межами свого краю і в цілій своїй минуштині і свому культурному розвитку; у протилежности до всіх інших європейських народів еспанці не стикаються ніде з грецьким духом, супроти якого вони є протилежним бігуном. Тимто всі європейські народи, навіть і ті, серед яких готицьке мистецтво квітне найповнішим розквітом, пережили т. зв. відродження (ренесанс) на основі грецького духа, а тільки єдина Еспанія ні.

Отже перенесімо себе до Греції і читаймо там з природи і з руїн те, чого ми досі в книжках не находили. Коли хочу описати свою подорож, то хочу це робити не як археолог або фаховий учений, але як людина що зі здоровими змислами і з відкритими очима глядить на світ і на людей, без доктрини і задалегідь принятих прин-

ципів. Хочу шукати тільки краси і коли її найду, хочу поділитись нею з читачами. Подорож по Греції була для мене не німим спостереженням фактів і приглядуванням, але духовим переживанням. Ця подорож лишається не в моїй пам'яті, але в моїй душі, як гарна подія, про яку пізніше можна згадувати і з тугою і з радістю, як першу любов, бо Греція виявилася мені як край весни, весни не лише тому, що там тепле сонце дійсно покликуює до життя природу тоді, коли у нас все ще заморожене, і не тому, що там все таке квітисте і гарне, але передовсім тому, що там людство пережило першу весну свого життя, яка вже ніколи не вернеться і за якою ми вічно будемо тужити як за неосягненим ідеалом.

ПОДОРОЖ ДО ГРЕЦІЇ У СВІТЛІ ІНШИХ ПОДОРОЖЕЙ

Подорож по Греції має в собі щось такого питомого, своєрідного, щось такого оригінального, що не можна її прирівняти з мандрівкою по ніякому іншому краю. З інших країв приносимо якісь культурні вартости, які можна прикласти до практичного життя, зустрічаємося з новими життєвими проблемами і їх розвязкою та розширяємо наш практичний овид; нпр. з Німеччини виїжджаємо з подивом для народу під впливом його невпинної працюovitости і суспільної організації; з Франції з огляду на її незвичайну ощадність і самопочування національної гідности; у Греції зовсім не те. Нарід у Греції це слабосильна вітка, яка щойно рветься до життя. У нього проявляється всюди радше добра воля і зусилля як повне діло і коли покидаємо цей край, маємо для грецького народу не так подив, як симпатію і лишаємо йому щирі побажання, щоб він у своїй праці осягнув якнайкращі успіхи.

Коли маємо підкреслити якісь характеристичні риси грецького народу, які могли б нам послужити за зразок, то будуть це: добродушність, лагідна вдача, ввічливість для чужинця

і гостинність, а передовсім єдиний у своїм роді патріотизм.

Звідки цей патріотизм узявся?

Греки зрозуміли, що очі майже цілого світа звернені на їх край, як на джерело культури, джерело невмірущої весни людства і вічної краси. Вони це зрозуміли і хоча самі нічим не нагадують своїх предків, то все-ж горді на свою бувальщину. Вони почали збирати останки своєї славної минувшини та дорожити ними; і хоча багато прегарних річей, виконаних на грецькій землі, вивезли чужинці поза Грецію, до Берліна, Парижа чи Лондону, то таки багато дечого зберегли у себе в Національному Музею в Атенах, гордо щаз грецького народу.

І саме задля тих пам'яток, що лишилися на поверхні грецької землі і стоять досі там, де стояли тисяча-тисяча років тому, або для тих, що їх добули на денне світло глибоко із землі, — щоб оглянути ті місця, де ці пам'ятки були свідками подій, що видвигнули людство з варварства і дали йому вічне духове світло, яким досі живемо, називаючи себе культурними людьми, — саме задля того їдемо до Греції.

В кожному культурнім краю вчимося давньої грецької мови і знайомимось з духом старовинних греків із книжок, з писаної літератури. Декому може видаватися, що цього досить. А проте хоча як докладно пізнали би ми старовинних грецьких письменників, хочби ми знали напам'ять всі їхні твори, то до правдивої грецької ду-

ші доберемося аж тоді, коли власними очима оглянемо те все, про що читаємо. Правдивого життя, правдивої душі в книжках не находимо, бо все те, що там написане, це здебільша штучне, стилізоване, це витвір уяви, все те передане і змальоване через призму одностороннього світогляду і почування даного письменника, який речі описував так, як сам їх бачив, забарвлюючи їх своїм індивідуальним „я“. Зате коли приглянемося всьому на місці, тоді безпосередньо стикаємося зі старинним життям, воно стає перед нами незакрите, правдиве, у всій своїй наготі, таке, яке дійсно було. І маємо тут життя у своїх досвітках, у його першій весні, у перших проявах народин. Тут ми бачимо, як воно викльовується з таємничого хаосу природи, наче зелена рослинка під промінням весняного сонця. І огортає нас тоді невимовний чар і життєва радість, що перед нами відкривається незглиблена тайна людського життя. В нас вливається весняна свіжість первісної людської творчости, відкривається перед нами таємниця, якої ми ніде інде збагнути не можемо: таємниця повстання і розросту людського духа від самих початків аж до вершка свого розвою, коли він пристанув і промовив до нас устами своїх поетів і мистців і сказав: Міра, рівновага і гармонія. Так, це три найкращі здобутки людського духа, здобутки, які полишили нам у спадщині давні греки, здобутки, які і тепер ще є основою для нашого роздрібненого і розсіяного життя, джерелом, де люд-

ство, як довго житиме, скріплятиме свою душу і своє серце.

І ще задля одного треба у Греції побувати — щоб безпосередньо зустрітися із грецькою природою. Слова, колись читані дома з грецьких авторів, набирають там на місці іншого, повнішого значіння, іншої барви, стають ясніші і виразніші. Бо слово набирає змісту не лише в душі людини, але також під впливом таємних сил природи, під впливом світла, зелені на землі, темних гір, під впливом тої життєдайної сили, що спливає на нас з природи.

Ще одне таємне тягне нас до Греції, нас, українців. Поминаючи те, що там на кожному кроці стрічаємо щось наче рідного в культурі, в установах, в побуті, в обряді, то вся сценерія природи пригадує нам наш рідний край. Мальовничі села, хатки розкинені серед квітчастої зелені, тиша, переривана лише шумом топіль і верб, шепотом потоків і джерел, отари овець з пастухами, що йдуть з довгими костурами або виграють на сопілці, — коли це все бачимо в Греції, на мить забуваємо, де ми, і здається нам, що ми на рідній полонині або на селі. Ріжниця хіба та, що тут все піднесене на якийсь вищий ступінь, все виступає тут в якихсь ясніших, виразніших контурах, в чистіших лініях, в гарніших барвах, в сильнішій грі контрастів і дзвінкішим відгомні життєвої радості. В інших краях находимо не-одно гарне, але чуже; тут находимо гарне і своє. Гарний чужий краєвид підіймає душу в невідомі

сфери і додає їй крил; рідний краєвид задержує нас на місці, але розгріває, скріплює насолодою. Тут кожний стає поетом.

Розгляньмося ближче. Покиньмо на якийсь час книжки, слова, книжкову мудрість, фільософію і всяку мертвеччину, а з відкритим серцем повним надії виберімся в той край, де завітла перша весна людського духа і послухаймо там нової для нас мови, мови, якою до нас промовляють пам'ятники давньої культури і мистецтва, звалища і руїни, а передовсім послухаймо голосу самої природи, що виплекала і виховала тих героїв, мистців і поетів, які стали вчителями для всіх людей, на віки.

МЕЛЬОДІЯ ЖИТТЯ

Коли станемо на грецькій землі, переїжджаючи пречудову долину Темпе між Олімпом і Оссою, коли нас осяє лагідне сонце, коли нас опанує чар, що ллється довкола з гір, скель, сніжних вершків, з ясних долин, зі свіжої зелені, із барвистих квітів, із запаху, із шуму і плюскоту джерел, із таємничого для людського розуму незбагнубого впливу природи, відчуємо, що і в нас самих будяться якісь нові сили, що досі дримали. Отриваємо з себе поволоку домашньої культури, бо відчули ми, що ми досі були поневолені духом, жили в темряві, здалека від здорової, чистої життєвої струї. Скидаємо з себе порох книжкової мудрости як щось штучне, нам накинене, а добуваємо з себе ту первісну силу та життєву радість, з якою ми на світ прийшли. Досі ми ніколи не глянули безпосередньо життю в очі, ми навчилися стрічати його і оцінювати за посередництвом знання, придбаного з книжок; тут уперше захочується нам неначе пригорнути це життя до своїх грудей, тут відчуваємо, що воно відзивається до нас людською долею з кожного куточка природи. І починаємо розуміти, що коли тут

люди жили, то їх життя мусіло бути одною поемою радісної творчості, втіхи тим самим фактом, що живуть, що дивляться на сонце, на зелену цвітисту землю, на шумливі ліси, з відвічними тайнами, на шумливі джерела, як блистять у сяєві сонця, радости з того, що охоплюють зором далекий чистий прозорий краєвид, який розширює груди і вливає в них радість і надію.

Тут відчуваємо, що ті люди любили землю, були її дійсними синами, були до неї привязані і з неї черпали силу до життя. Вони радувалися живучи і нічого більше не бажали крім того життя, яке в них вливала природа і краса, щоб його якнайбільше виповнити своїми ділами і гадками. Вони не знали туги, що так заволоділа нашими душами і нас мучить, що нас відриває від життя, від землі, і жене в безконечну даль, кажучи нам жити не реальним життям, але уявленим, не слухати наказу землі, тільки природи, що нас робить вічно незадоволеними, нещасливими. Коли ми лише станули ногою на грецькій землі, оточені чистою природою, зараз відчуваємо, що ті люди тої туги тут мати не могли, що вони були задоволені своїм життям і хотіли випити чашу життя до дна. Для них кожний порух природи був святий, прокидав життєву радість, для нас нині незрозумілу, до якої ми тільки штучно виховуємося та якої ніколи досягнути не можемо. Мешканці Греції станули безпосередньо перед загадкою життя і розв'язували її своєю інтуїцією, вони були творцями, тоді, як ми, виховані на

готовій культурі, як квіти штучно виплекані в оранжерії, затратили безпосередній зв'язок з природою і з цілістю життя і виплекуємо в собі тільки те, що від геніяльних творців дістали у спадщині.

Ті були творцями, ми ремісниками. І коли облиті грецьким сонцем серед чару природи думаємо про тих давніх людей, відчуваємо, що на мить зринаємо на самі вершки людського духа і його змагань; відчуваємо тремтіння нашої душі, що шукає щастя, і доглянула те щастя у тих, що ще так далеко були від нашого новочасного технічного поступу. Тоді розуміємо, що ті люди були королями життя, бо його творили, а ми невільники не то вже життя самого, але невільники готових понять, гадок, переказів, раби витвореної моралі, що живуть за наказом своєї доби і обставин. Аж мимоволі приходять на гадку, що ми всю життєву мудрість черпаємо з книжок і щойно від них прикладаємо її до життя, коли греки стояли віч-у-віч із своїм життям і вчилися від природи, її краси та тайн, бо такої речі як „література“ у них не було.

У нас мудрість для мудрости, для освіти; їм не йшло про знання, але про перетворення життя. Для них всякі філософічні і мистецькі здобутки мали тільки тоді значіння, коли причинялись до творення нових форм життя і коли загал людей їх приймав. „Література“, „наука“, „філософія“, „мистецтво“, це все речі, які існують у нас самі для себе, без огляду на зв'язок із життям; дійшло

до того, що люди, які тими дослідями займаються, самі проявляють якнайменшу життєздатність, тоді, як у греків творчість у цих царинах була безпосередньою життєвою потребою, громадською і актуальною, щоденною справою загалом, таксамо як у нас актуальні справи політики або економії.

Тимто ми нині живемо в штучній атмосфері, здалека від чистого, первісного джерела життя і краси і тужимо за ними; греки безпосередньо зв'язані з тим життям, жили його справжньою красою, насолоджувалися нею до дна і туги не знали. І тут відкрилась передімною одна таємниця творчості грецького духа: життєва радість, привязання до всього того, що дає довкола природа, послух її вказівкам, насолода її красою, шукання в ній для себе сили і здоров'я. Розламу в душі вони не знали. Їм сонце світило і показувало ясну дорогу життя. У нашій душі неспокій, туга, боротьба, бо ми відійшли за далеко від джерела природи, струя утіхи допливає до нас якби чужим річищем: дістаємо все з переказу, з традиції, з виховання, з книжок, з кимсь сотвореної культури, а за правдивим життям тужимо. Весна життя, коли все квітчилось, минула навіки; до нас прийшла осінь, в якій будемо вічно тужити за першими квітами весни.

ДЕЛЬФИ — МІСЦЕ ЗАДАДКИ І ТАЙНИ

Першу, найглибшу, незбагнену досі тайну грецького духа і культури стрічаємо в Дельфах. Місце початків свідомості людської душі, місце сонця, світла, ясности, вічної радості, але і глибокої, страшної, жахливої таємничости; місце, де дві найсильніші стихії людського життя, два його бігуни, сходяться і подають одна одній руку: радість і сум. Радість виявилася у культі бога світла Аполлона, носія всього, що добре, гарне, здорове, чисте і ясне; — і в культі тої страшної надземної недогляненої сили, що змушувала людину коритись і признавати свою безсильність супроти цілої загадки світа, себто в культі Діонісія, культі призначення, звідки вийшов найкращий рід поезії — трагедія.

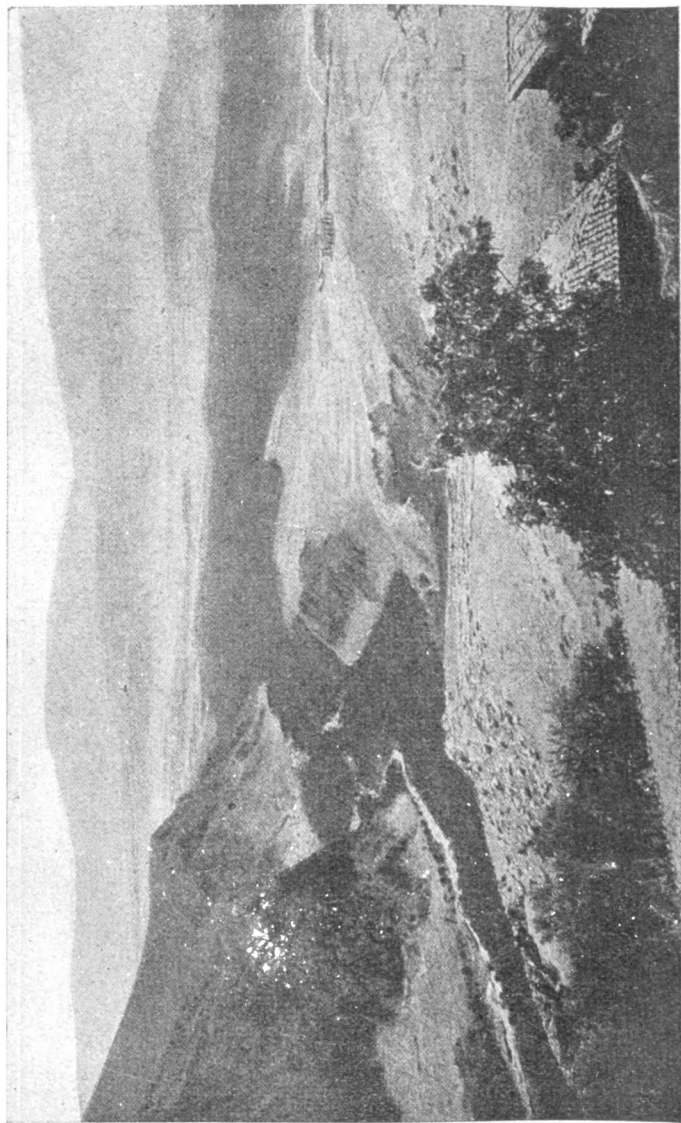
Мимоволі насувається питання, чому саме це місце стало осередком культу найвищого бога світла, ясности, здоровля, гармонії, краси, поезії, і при цьому культу темної долі, будучности, призначення, тої таємної сили, що їй усі боги підлягають. Відомо, що призначенню мусіли повинуватися і боги; воно було вище від них. Обидва культу стоять у звязку з природним положенням Дельф.

Вже дорога до цього святого місця веде — від останньої залізничної стації треба сюди їхати кілька годин автом — серед характеристичної околиці. Здебільша маємо праворуч западини і пропасти, а ліворуч високі, стрімко звисні стіни. Спочатку краєвид пригадує дещо Альпи, довгий час видко навіть на стінах ясно магічну альпейську зелень. Відтак ідуть частини, де все без огляду на гру милого соняшного світла має якусь німу, темну барву. В глибокім проваллі пересмикуються перед нашими очима найчудніше уформовані скелі, а внизу під ними різні групи густої стрімкої деревини. На скельних зломах видніють як комарі отари овець, а там високо на найгострішим березі скелі над самою прірвою стоїть цап з довгою бородою і своїм обрисом відбивається чудово на синявому небі. В скельних стінах часом видно якийсь отвір, начеб потвора роззявила пащу, щоб проглинити людину. В тій пащі — що за диво! — видко всміхнене людське лице з підкрученим вусом. Дивовижна гра природи! Дальше чудовий чатинний ліс, а його густо темну зелень як шовк гладить тепле проміння сонця. Незабавком глуха темнота, що і при соняшнім світлі панувала над красвидом, розсівається, а по овиду показуються ясні обриси скель, залиті сонцем. Все скупане в чародійній ясности; повітря наскрізь прозоре так, що здається, немов би ця прозорість переходила крізь нашу душу.

Такої ясности нема у нашім краю. У Греції. усе виглядає як нереальне, позбавлене матерії,

На дорозі до святої округи в Дельфах.

Дельфійський краєвид.

якби йшов якийсь ніжний подув без форми, тільки саме світло і сама ясність, а понад усім тим срібliste небо, якого не можна виразно відрізнити від землі. Нагло в долині виринає непроглядний ліс оливних дерев. Ці дерева особливі тим, що їх конарі лучаться в дивоглядні форми. У тих гиллях якби жила якась уперта самоволя, якби кожна галузь хотіла показати свою індивідуальність. Гилля скручується то вгору, то в долину, вбік, простими лініями то кривими, але всі гілки вкінці якось разом віднаходяться, лучаться і згідно творять чудернацькі затишні сховища: гнізда, каплиці, якісь пам'ятники, нагробники. Таких оливних дерев не надibuємо ані в Італії ані в Іспанії. Тут я наглядно зрозумів, чому греки в кожнім дереві добачували якогось бога-демона і чому на кожнім дереві мешкала якась німфа-дряда. Яке живе відчування природи!

Вкінці заїжджаємо на рівнину, де лежать самі Дельфи. Самотність. Тиша. Мимоволі відчуваємо якусь повагу хвилини. Але де-ж Дельфи? Нічого не видно!

Думаю, що нема людини, яка від першого погляду на Дельфи була б здивована або чимось незвичайно захоплена. Але думак теж, що нема нікого, хто виїжджаючи з Дельф не був би зворушений і міг це місце колинебудь забути.

Вїжджаємо до села Кастрі, а Дельф іще ні сліду. Ранком виходимо на широкий шлях ліворуч і перед нами розкривається нагло краєвид, який по обидвох боках дороги зовсім суперечний. Лі-

вобіч, ось тут зараз недалеко, у наших стіп, у долині, замкненій з двох сторін горами, тягнеться поле, що ясніє у проміннях сонця румовищем і звалищами. Це „свята округа“, отверта книга, яка проголошує чисту правду про пережите життя народу, що перший вказав нам дорогу до правдивої краси, книга, яка була свідком всього того, що цей нарід від тисячу-тисячу років, від самого ранку свого існування, пережив і переболів. Що супроти тої великої книги значить наше теперішнє муравлине життя з усіма дрібничками і перехідними змаганнями, життя, в яким повторяється ще й в недосконалій формі те, що вже давно було? Там далі, ген, над нами, на півночі, ясніє гора, покрита вічним снігом. Це блищить Парнас, гора оспівувана поетами, де мешкали в старовину Музи. Проміння сонця падає на сніг, а блеск, який від нього відбивається, охоплює всю округу. Далі праворуч стирчать дві стрімкі нагі скелі, Файдріяди, які в соняшному блиску світять червоно-цеглястою барвою. Ціла долина, де стоїмо, покрита зеленою травою, квітами і запашним тиміянном. Це світло, ясність, чисте прозоре псвітря, пах квітів, спів жайворонків і всякої пташні — вливається в наші груди: наводить на нас надземний спокій і радість. Переживаємо якусь памятну хвилину, якої пізніше забути не можемо. У нашій душі щось перетворюється; почуваємо себе змінені, інші, без минувшини і без будуччини, без долі, що нависла над нею. Нічого не думаємо і живемо лише

хвилиною; відчуваємо спокій і відчуваємо себе щасливі, що на цьому місці стоїмо. Гарні види і місця підносять нашу душу у вищий світ краси — ідеалу, очищують нашу душу і дають нам відчуття нашої безсмертності. Багато таких місць на світі.

Хто в Константинополі при сході сонця дивився на Босфор і Золотий Ріг і хто з Етни охоплював зором цілу Сицилію і довкола Середземне Море; хто в Барцельоні з гори Тібідабо, де згідно з переказом диявол вивів Ісуса Христа, щоб Йому показати красу світа і спокушувати Його, дивився на ту красу у своїх стіп; хто залитий світлом таємничого полярного світла відчував у своїй душі якийсь незбагнений несупокій; або хто з гори Альбаїцін у Гранаді споглядав на казкову Альгамбру і на гори Сієра Невада поза нею — той бачив речі — безсмертні. Є це види величні, могутні, титанічні; але всі вони якісь чужі, далекі, холодні, недоступні, чомусь хвилюють нашу душу. А тут здається нам, що ми находимося у рідній атмосфері, опинились там, за чим від дитинства тужили і куди кликало нас наше призначення, відчуваємо, що до нас вертається весна нашого життя, наші дитячі роки, відчуваємо себе чисті і невинні, повні нової сили і енергії. Тут жалуємо, що ми наше дотеперішнє життя змарнували, здобуваючи знання, яке нам тут видається чимось таким марним і нужденним. Тут ми відкидаємо розум і зливаємося чуттям з цілою природою. Наша душа отриває з себе всю штучну

поволоку, якою нас покрила культура, і ми стаємо ясною частиною в тім світлянім етері, що тремтить від сонця, запаху, свіжости і гри барв.

Якеж інше місце в Греції, як не оце мало стати осередком культу Апольона, бога сонця, бога світла, бога правди? Тут стояла його найбільша святиня, тут побожні з цілої Греції складали йому в жертву найбільші скарби і все, що мали найдорожчого, тут він устами Питії передсказував будучність, відому тільки богові сонця; тут отвиралася душа кожного грека, приймаючи найкращі вражіння і захоплена божеством мала силу творити найкращі речі, повні чистоти, краси і гармонії.

Праворуч згаданій дороги, простягнувся краєвид, що жахом проймає глядача. Глибока, темна пропасть. Ті веселі, життедайні промені сонця, що з другого боку дороги падають на святу округу і таким чаром овівають нашу душу, тут надаремне силкуються продерти цю темряву до дна наскрізь. Але з тої пропасти підіймаються вгору вершки гір, покриті зеленню, по спадистих стінах порослі оливними деревами, яких листя блищить металевим срібляним блиском у променях сонця, що тут заломлюються і вже далі вниз не доходять. Увесь краєвид якийсь холодний, ледоватий, дарма, що освітлений сонцем; він має у собі щось героїчного, неприступного, демонічного. Тиша переривана вряди-годи або шевелінням листя з оливних дерев, або лагідним шепотом глибокого моря з Коринтійської пристані, яка або посилає свій шум

і відгук в гори або таки продирається своїм блиском в темні оливні гаї.

Кажуть люди, що богів нема. Ні, боги є, я бачив там того таємничого бога гір і скель, пропастей і безодней, печер і розвалин, лісів і струмків; я бачив і відчув ту богиню, матір землі і людей, матір вужів, квітів, вогкості, запаху, свіжості, сутінок і блиску, всього того, що дає життя і його відбирає. А коли глянув ліворуч на святу округу, на велике поле зі звалищами сотень святинь і інших пам'яток, на які тепер мовчазно споглядають ті самі гори, що перед кількома тисячами років, то я відчув, які марні людські діла, я відчув цілу ничтожність людей, що мусять коритись перед таємничими незрозумілими силами природи. Тоді людина не хоче нічого розуміти, тільки піддатися божій волі, хоче покоритись, бо в тій покорі відчуває свою велич.

Серед того геройського гірського краєвиду, що рівночасно пригнітає людину і підносить її, мусяла повстати грецька трагедія, що вказує на слабосильність людини супроти її призначення. Рівночасно з культом Аполлона розвинувся тут і культ Діонісія, що дав почин до драматичних вистав. Первісно почитали тут греки — Гею, богиню землі і всього життя. Ще перед греками мешкали тут якісь дикі народи, що зайшли з півночі чи з Азії, звані гіперборейцями, і почитали свого бога у неотесанім камені, що згодом залишився і в Греції. Греки його вшанували, вбудували довкола нього величаву святиню Аполло-

нові, а камінь сам назвали „омфальос“; він мав означати середину світа. Апольон сам прийшов звідкись зі сходу, поборов страшного дракона Питона і заволодів Дельфами. Боротьба Апольона з Питоном („гниль“) нічого іншого не означає тільки боротьбу світла з темрявою. Відгомін тої боротьби маємо і в нашій біблій, де говориться про сотворення світа. „І сказав Бог: „Нехай буде світло. І стало світло“.

Назва Дельфи незнана Гомерові. Але знає він це місце як місце пророциці, а називає його Питоном. В VIII. книзі „Одисеї“ оповідає Гомер, що „Агамемнонові післав такий знак феб Апольон, коли він раз у святім П и т о н і переступив камінний поріг, щоб довідатися правди“. Назва Дельфи повстала, коли культ землі-матери уступив місця культові Апольона.

Всі памятники, які старинні греки лишили в Дельфах, а які виключно мали на меті звеличити Апольона, знищив час, війни, напади диких народів і передовсім землетруси. Памятників було там тисячі-тисячenni і недаремне старинні письменники говорять про ліс памятників. В середніх віках повстало на тому місці село Кастрі, і його мешканці будували собі хати з останків давніх святинь і статуй. Зі старинних Дельф майже сліду не було. Аж під кінець XIX. століття археологічна французька комісія почала відкопувати Дельфи. Для мешканців села Кастрі вибудували з великим коштом друге село, туди усіх переселили і дали їм нові та вигідні доми. Тільки одна

стара жінка не хотіла вступитися зі своєї хати, вимовляючись тим, що дух на це їй не дозволяє. Цим духом мав бути вуж, який там ховався під підлогою. Ніяк не можна було старенької намовити, щоби полишила свою хату. Місія вже була в розпуці і чекала вже просто на смерть бабусі. Аж несподівано одного дня бабуся сама спакувала свої речі і відійшла до нової оселі добровільно. Минулої ночі — так оповідали — вуж, котрого вона все годувала молоком, вийшов зі сховища. Аж тепер місія могла приступити до розкопів. І те, що тепер маємо на місці старинних Дельф, це завдячуємо французам так, як розкопи в Олімпії завдячуємо німцям.

Свята дельфійська округа, в долині між горами, виглядає як одно море звалищ, осяєна сонцем. Крім головної святині Апольона, з якої нині полишилися лише підвалини, тут кожне грецьке плем'я ставило свої пам'ятники. Богатством, красою, величавістю старалося одне перевищити друге. Були це передовсім пречудові малі будівлі, звані скарбницями, де греки складали свої скарби в жертву богам світла за віщування майбутности. Такою найкращою і найбагатшою скарбницею була скарбниця атенців. Крім цього були так звані лесхи. Кожне плем'я, кожна грецька держава мала тут так сказати б свій клуб, своє казино чи розмисницю. Була це невеличка будова, куди сходилися на товариську розмову краєни, себто мешканці з тої самої держави. Найславніша була лесха кнідійців. Були тут теж усілякі обітовані

дари, колумни, статуї, т. зв. вота, нпр. вотум на пам'ятку перемоги під Плятеями у формі крицевого позолочуваного триніжка.

Ставляли тут і всілякі інші твори мистецтва, зпожім яких годиться конче згадати Сфінкса наксійців, „Візника” з криці і „Антіноя”, які збереглися майже ненарушно, знаходяться тепер у дельфійському музею. Статуя візника зроблена з криці і, як сама назва каже, представляє візника, який вийшов переможцем на пітійських перегонах. На його лиці видно всю привабу юнака. Уста трохи розхилені, якби хотів нам щось сказати, а зпід густих вій споглядають на нас очі такі живі і розумні, що здається нам маємо перед собою живу людину. Ціла статуя імponує спокоєм, певністю і свідомістю своєї сили. Жертвував її один сицилійський тиран. Статуя „Антіноя” зображує більш-менш 15 літнього юнака, любимця цісаря Гадріяна, того найбільше деспотичного, а zarazом найбільше жадного краси римського володаря. Є це одна з найкращих пам'яток старовинного світа. Коли дивимося на того хлопця, набираємо мимоволі пошани для того, хто його любив. Ціла постава проста, природна, не маніжлива, одночасно віє з неї чар шляхотности, притаєна в ній сила і подив до всього, що велике, геніяльне і гарне. Направду, хто зрозуміє це лице, той відчуває, що в людині дрімає якась безсмертна божа іскра. Від такої статуї самі відходимо шляхотніші та щасливіші.

Про інші пам'ятники не будемо і згадувати. Томи учених студій написані на цю тему. Ось тут стояв пам'ятник атенців зі статуями Мільгіяда, Апольона й Атени. Зараз недалеко подарунок найстрашнішої, найжорстокішої особи з усієї давньої Греції, спартанського короля Лісандра, який поборов атенців над Егоспотамой і вирізав 3.000 атенських полонених. Там бачите будівлю арґейців у півколесі статуї тебанських королів, — усілякі останки, сліди з надписів залишені різними грецькими племенами з найдалших закутин світа: з Метапонту, Мегари, Етдамну, Сібарису, Кирене, Сифносу, Сикіону, Паґазеї, Аканту, — Богзна звідкіля. Приходять тут імена племен, про які історія ледви що знає.

І так множилися пам'ятники з цілого грецького світа, стояли густо один при одним, скарбівні, лєсхи, статуї, жертівники, лавки, поруччя, балюстради, величаві стіни, де завішували зброю і всілякі подарунки, стовпи всілякої величини, всілякого стилю, з найріжнороднішого матеріялу. А посередині тих усіх будівель, угорі, в долині, на всіх тих терасах — римські пам'ятники, кикльопи, геракли, кенгаври, амазонки на конях, статуї Тесея та Персея найріжноріднішої подоби та форми, статуї королів, полководців, геросів.

Ось тут лєсха Олександра Великого, яку він казав вибудувати, коли був в Азії, і де казав повісити шкіру левів та інших звірів убитих ним на ловах. А про що каже оцей катальог? Про менші, більші і ще більші будови, про ту йонську, дорій-

ську та коринтійську красу, яку поназносили сюди на одно місце з цілої Греції. А між тим усім, — ліс статуй. Римські полководці, коли заволоділи Грецією, вивозили до Риму все, що могли, і не могли всього знищити, аж прийшов Нерон і приніс найстрашнішу руїну. А все-ж іще тисячі пам'яток лишилися.

Можна собі уявити, як у старовину цей ліс найдорожчих і найкращих творів мистецтва виглядав і яке вражіння робив він на глядача! З яким пієтизмом входили сюди люди!

Тепер бачимо лише порозкидані кусні, відламки, гзімси, одне коло одного, але все це не творить одної цілості. Ніхто може і не уявляє собі, якої то мозольної праці, якого знання, якого хисту та досвіду треба, щоб відшукати відповідні частини, які до себе належать, і скласти із них цілість. А прецінь удалося багато памяток відбудувати і воскресити те минуле, ідеальне життя, за яким невпинно шукаємо. Так відбудували між іншим гарну скарбівню атенців і, коли вже про це згадуємо, варт при тій нагоді розповісти про одну подію з ним звязану. На стінах тої скарбівні найдено виписану пісню на честь Апольона, разом із нотами. Незвичайно цікаво було цю пісню відспівати. В концертній салі в Атенах зібрався наряд, а грецький хор, у прияві короля та представників уряду, відспівав цю пісню. Це було неначе національне свято. Всім присутнім виступили сльози на очах: здавалося їм, що їх предки зперед кількох тисяч років воскресли і промовляють до них їх-

ньою живою рідною мовою! Нагло серед того святочного настрою і до глибини душі зворушливого захоплення, почули всі гук під землею: це було поздоровлення дельфійського Апольона. Настала хвилина переляку; але потім ще з більшим захопленням зібрані відспівали пісню до кінця.

*

Всі пам'ятники перевищала красою, величавістю, багатством та мистецьким викінченням святиня Апольона. Коли згадуємо тут перший раз про грецьку святиню, то мусимо зазначити, що пам'ятники, які по старинних греках лишилися до наших часів, то здебільша святині. Куди їдемо по Греції, скрізь бачимо руїни святинь. Так само, як в італійських галеріях образів — скрізь мадонни, аж до переситу. Але ті святині, під голим небом, осяяні ясним сонцем, кожна на тлі свого краєвиду, і з яким тісно звязана, інакше ділають і кожна викликає інші естетичні вражіння. Ця велика скількість святинь в усякому разі доказує, що життя старовинних греків було наскрізь надихане релігією. Отже той, хто подорожує по Греції, застає тут щось таке, на що дома, хоча би добре начитався грецької літератури, не був приготований, бо грецька література, почавши від Гомера, наскрізь світська. Тут він надibuє щось інше. Але це й не диво, бо грецьке мистецтво вийшло з релігійного культу, було з ним за весь час свого розвою звязане і було завсіди на її службі, в протилежності до

нашого мистецтва, яке завчасу стало самостійне і розв'язує світські проблеми.

Святиня Аполлона в Дельфах, як кожна інша грецька святиня, не була призначена для вірних, як це у нас діється, тільки для самого божества. Вхід до неї був від сходу і вона була поділена поперечними стінами на чотири частини: передсінок (пронаос), келію (наос), святе місце (адитон) і задню кімнату (опістодомос). Вівтар самого бога містився в келії.

В нашій святині Аполлона в Дельфах горів на вівтарі вічний огонь; це було спільне огнище цілої Греції. Тут було залізне крісло, на якому під час відповідного свята засідав поет Піндар, як гість бога. Первісно дельфійські жерці мали за релігійний обов'язок впливати морально на людей і їх просвічати. Кажуть нам про це надписи при вході до передсінка. Читаємо славні сентенції: „Добре — зберігати міру”, або: „Нічого за багатом”; або вкінці: „Гноті савтон (Пізнай себе самого)”.

Кілько нарід мусів уже передтим пережити, передумати, який життєвий досвід мусів придбати, заки ці гадки так списав. Яка висока духовна культура мусіла випередити освідомлення правди і життєвої краси, що міститься у цих словах! Кілька тисяч років ділить нас від того часу, коли ті гадки зродилися, — ще в самих початках грецької історії, — і від того часу ми щораз більше горді і зарозумілі на наші культурні осяги, — а проте, щось ліпшого на це місце ми поставити негодні. Навпа-

ки: мусимо подивляти і звеличувати щасливий той нарід, що спромігся на таку мудрість і передав нам її як свій заповіт. А ми справді могли б уважати себе за щасливих, якби ми могли той заповіт виповинити. На жаль, і тут як і в ріжних інших випадках, стрічаємо неблаганну трагедію людського життя, а саме, що людина своїми гадками і бажаннями біжить скоро наперед і сягає далеко, а своїм життям залишається позаду. Бо вже самі греки знали і відчували правдивість тих слів більше в теорії, як у практиці.

Гармонії і міри трималися вони більше у мистецтві, як у реальнім житті. Греки лише через те впали, що не мали сили здійснити свій ідеал. Ціла їх історія повна проявів засліплення, крайности, нерозсудливости. Раз підіймаються до неба захоплення, то падають до приземного пригноблення; линуть до майбутности і живуть серед сварок, колотнечі, заздности і взаємної ворожнечі. Але душею сягнули вони глибоко і далеко, і те, що залишили у мистецтві, нехай нам буде обявленням і заповітом, не лише для нашого мистецтва, але і для нашого життя.

Греки за свою слабість відпокутували по людськи, щоб своєю долею нас поучити. Втримати скрізь міру і гармонію, це доказ такого здоровля, такої природної сили і краси, що якби вони запанували в житті, то тоді всяка жертва і геройство стали б недоцільні, зайві, а згармонізування всіх сил і спрямування їх в одну струю дає людині спромогу відчутти найглибшу тайну

і красу природи. А чи може бути більше щастя? Адже ціле людство лише щастя шукає.

Думку про щастя підтримує друга: „Гноті савтон”, „Пізнай себе самого”, бо вона теж звертає людину до себе і в собі каже щастя шукати. Ці слова чули ми не раз тут, у себе, але вони минали наші вуха і не робили майже ніякого вражіння: були звичайною собі філософічною фразою, одною з тих, які ми часто повторяємо. Але тут на тій святій землі, де жив той дивний нарід, що так глибоко вмів проникнути тайни природи і людського життя, тут ми ті слова переживаємо цілою своєю душею і тут серед тої чудової природи, облиті світлом Апольона, вирікаємося всяких достатків, майна, почесей, слави, всяких приємностей і вигод, а хочемо тільки найти — себе, найти гармонію своєї душі. І ту гармонію ми находимо не поза собою, в безконечности, але в самообмеженні. Так нам розкрили очі греки і за це ми їм вдячні.

*

У третій, неприступній (адитон) частині святині, „святая святих”, містилася, крім згаданого вже стіжкуватого каменя, омфальос, який мав означати середину світа, також щілина в землі, звідки йшли пянливі випари. Вони відходили назверх через отвір у даху. Докладно цього місця вчені означити не можуть. Видно ще й тепер там такий отвір, але чи то саме той з тої давньої доби, про це сум-

ніваються. Над щілиною стояв триніжок, де сиділа жрекиня, Пітія, віщуючи майбутнє.

Про цю щілину і про цю дію якогось підземельного демона вже знали ті гіперборейці, які жили на грецькій землі ще перед самими греками. Прийшли греки. Безліч їх племен мандрувало по цілій грецькій землі, счиняючи невпинний рух; то поодинокі люди то цілі громади приваблені красою цього краю попадали в якийсь шал, і хотіли щораз більше тої землі відкрити, переходили з одного місця на друге, щоб добре розглянутися у тім богами поблагословленім краю, що своїм повітрям, своїм світлом, своїми долинами і горами, своєю свіжістю кликав їх до себе привабами справжнього раю. І всі прямували до середушої Греції, бо чули про це місце, де могутній і ясний бог Апольон давав знаки зпід землі.

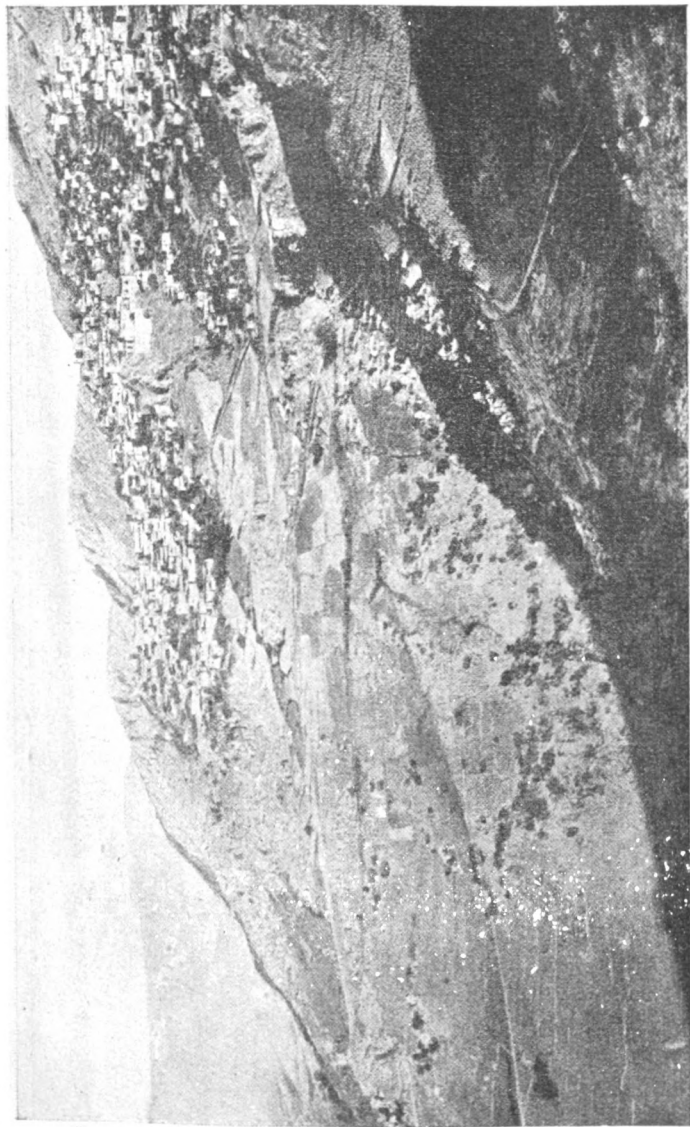
Це місце стало небавком не лише осередком цілої Греції, але і цілого світа, набрало великої слави і стало святе. Тут зчасом почали приходити і грецькі мудрці; між іншими мав тут жити сам Пітагор і тут учити. Над самою щілиною не знати як давно засідала жрекиня і виявляла божу волю.

Спочатку була тою жрекинею дівиця з аристократичного роду. Але коли її раз якийсь опришок, зваблений її красою, знеслажив, то щоб на майбутнє зарадити подібним випадкам і не наражувати через це поваги віщого місця на безпеку, рішили, що тою жрекинею має бути поважна матрона і то проста жінка. Вона сідала на золотий триніжок над щілиною і запоморочена випарами

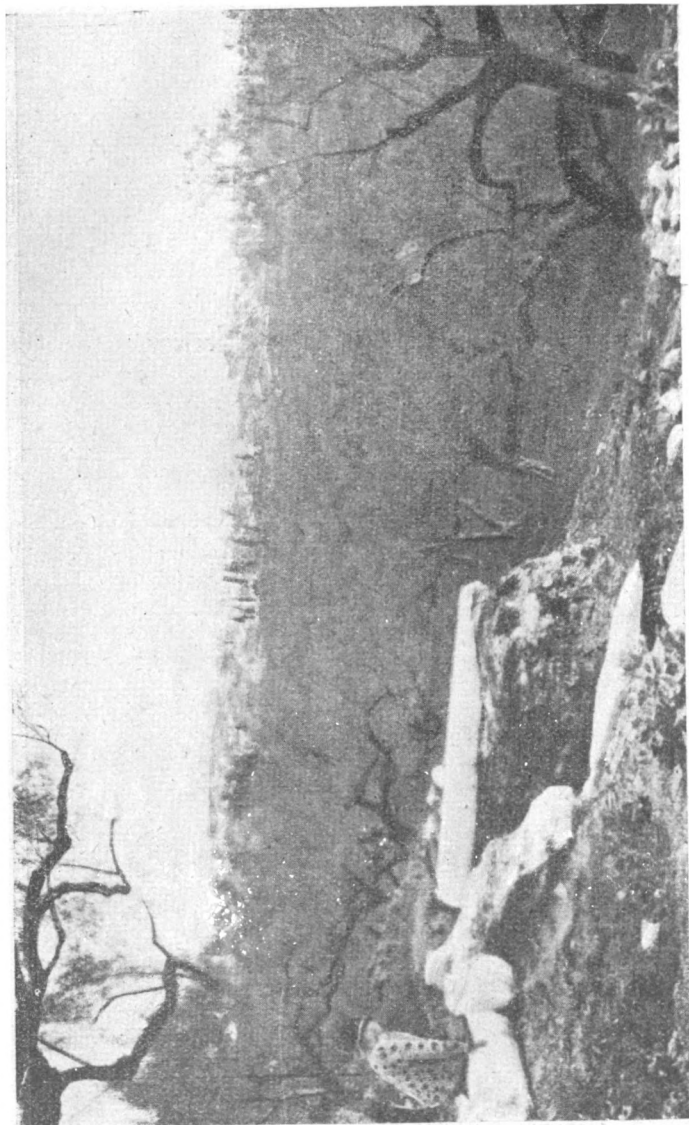
кидала слова, на які три частини світа ждали не-терпляче і зі страхом. Бо приходили питатися цієї віщунки не лише греки з усіх закутин краю, але і володарі з цілого світа, королі з Сирії, Антіохії, Єгипту, Месопотанії, Македонії, відтак римляни: Сулля, Антоній, Неро, Гадріян, який жертвував тут богові вищезгаданого Антіноя. Одні одних старалися богатством перевищити і ніхто не до-бачував нічого злого в тому, коли дві держави, які взаємно себе поборювали, ставили тут побіч, на знак перемоги одної над одною, свої пам'ятники.

Тут у святій окрузі, в обличчі бога, панувала згода. Дельфи були Меккою, були Римом, курією, були наче інтернаціональним мировим судом, куди звертались всі, але не так, як у нас до Ліги Націй вже по катастрофі, по вибуху війни, але заздалегідь, щоб катастрофі зарадити. Увесь світ мандру-вав сюди до Апольона. Ніщо в політичному житті не діялося, заки раніше не спитали ради дельфій-ського Апольона. Без прибільшення можна ска-зати, що тисячу і більше років на кожному шляху, який у старовину знали, можна було завсіди стрі-нути якихось відпоручників і послів, що йшли до дельфійської віщунки.

А в Дельфах що дня можна було бачити про-цесії по „святій дорозі”, яка по нинішний день дуже добре збереглася; щодня приїжджали сюди королі і голови держав, міст і країв, щоб довіда-тися про волю божу. Вони приходили, складали свої дари, жертви. після чого визначували їм ре-ченець, коли вони мали питатись Пітії. В означенім

Дельфійський краєвид. Файдріади.

Оливный гай.

дні вводили її через підземельний хідник, який мав бути якимсь чудом краси, у святочнім поході до касталійського джерела під Файдріядами. Там вона купалася в сталеві студеній воді і відтак тою самою дорогою, серед співу і гри на флеті, верталась до святині, де з золотого триніжка проказувала слова, яким тисячу літ увесь світ вірив.

І ми прийшли сюди, йдемо тою самою святою дорогою, по тисячах років, але не на те, щоб спитати про майбутнє, а щоб пригорнути минуле до своїх грудей. Приходимо сюди не з тою вірою в серці, яка тоді гріла мільйони людей, але з сухим, тверезим розумом і силуємося надаремно тим розумом збагнути тайну життя. І мимоволі приходять мені на гадку безсмертні слова Шілера, що те, чого не бачить розумний своїм розумом, це бачить дитина своєю простотою.*)

*

Віра!

Коли мати висилає свого сина на війну, то вірить, що він вернеться здоров і як переможець, а синові віра додає сили і відваги до бою. Коли двоє закоханих прощатися, то кожне з них вірить у вірність другого і хвилина прощання стає їм лекша. Віра помагає нам перенести всякі життєві невзгоди і каже нам сподіватися кращого завтра. Відбери віру людині, тоді підрізуєш її разом із корін-

*) Was das Verständige mit dem Verstande nicht sieht
Das sieht mit der Einfaht das kindliche Gemüt.

ням і вона стає сугим бадиллям. Завдяки вірі у своїх богів створили римляни свою світову державу; завдяки своїй вірі створили греки безсмертні твори мистецтва. У нас віра переносить скали, оздоровляє хорих і воскрешає померлих.

Віро! Чи може Ти є тою красою, за якою я ціле життя гонив, тою могутньою силою, яка підносить людину на вершини життя?

Як-же малий видається розум супроти Тебе!

*

Зрозуміло, що внаслідок такого припливу людей до Дельф повстало тут побіч святої округи величезне місто, пишне і багате. Бо чужинці, які сюди рік-річно приїжджали, шукали десь приміщення на час свого побуту, щоб заспокоїти тут свої найріжнородніші потреби в одязі, їжі, окрасах, звязаних з побутом, самі для себе і для своїх звірят, якими сюди приїжджали. Отже потворилися биті шляхи, ресторани, крамниці, де можна було купити пречудову багряну фенікійську та єгипетську тканину; були купелі; місця для тілесних вправ, без яких старовинний світ не міг жити; місця забав, радощів і насолод. Можна собі уявити, яке це місто було. А відтак, годі уявити собі, щоб увесь світ краси і мистецтва, який покрив усю ту святу округу, з мармуру і криці, — щоб ті всі пам'ятники, статуї, філяри, дома і домики, святині, малі і великі, ті скарбівні, різьби, крицеві леви і каледонські дики, повставали на чужині, звідкіля

Іх сюди привозили, часом сотні або і тисячі миль, серед трудів і небезпек.

Імовірніше, що всі ті твори повставали таки в самих Дельфах, бодай більшість із них. Це значить: тут були магазини, куди підприємці стягали всілякі матеріяли, мрамур, каміння, залізо, крицю; були місця, де продавали золото, срібло, перли, слоневу кість; були варстати і робітні різьбарів, будівничих, золотарів. Це був так сказати б постійний зїзд артистів з цілого світа. Словом, Дельфи були осідком мистецтва і осередком цілого світа.

А коли служба божа і запити спрямовані до віщунки скінчились і настало пополудне, тоді маса народу хвилювала вище на північ, попри згаданих левів Олександра Великого, на місце під вершком гори. Це був театр, з якого досить виразні сліди ще залишилися.

Театр у Таорміні на Сицилії лежить серед чарівного краєвиду, який у цілому світі не має собі рівного. Театр в Атенах викликає найбільші спомини, театр в Епідаврї зберігся майже незруйнований і приковує глядача до себе. Кольосей у Римі дивує нас своєю величиною і є якби наглядним символом величі римського духа. А проте театр у Дельфах, в місці світла і ясности неначе оповитий мрякою, непрозірчастою для людської душі; тут виринають важкі спомини про неминуче людське призначення, про марноту людини супроти сили богів; тут душа тремтить, оглядається тривозно і шукає рятунку довкола себе; тут недалеко

находиться місце, розстайна дорога, схісте, де король Едип, утікаючи від свого призначення, саме сповнив його на собі, убиваючи батька Ляйоса. Тих страшних слів про призначення слухали тут сотні народів з цілого світа, різні мови можна було тут почути, але всіх лучило одно почування, що людська душа в найглибшій своїй глибині у кожного та сама. І сиділи тут на ступенях цього театру народи, заслухані у страшну, жахляву мелодію слів божих. Довкола них простягався далекий вид на темні гори, а під їх ногами видніла осяяна святиня бога, де довкола блистить море пам'ятників, море краси з мармуру і золота.

Іншим разом гомоніла людська юрба ще сильніше, метушилась і хвилювалась у радіснім очікуванні. Ось там вище стадіон і там мали відбуватись перегони. Цей стадіон залишився по нинішний день. Ще видно на ньому виразно пороблені малі жолобини від великих пальців ніг юнаків, що ставали до пітійських перегонів. Похилені наперед, заперлись великим пальцем за дно цієї жолобини, вони чекали, щоб на даний знак суддів вискочити до бігу. Який розмах, яка велич, скільки нагромадженої сили, краси, культури! Який гамір, яка радість, яке життя! Ось там ще видніє надпис, якби вчора завішений, що продаж вина на цьому місці заборонений під карою 5 драхм. Три тисячі років тому! А тепер ми — бідні подорожні стоїмо тут самі, довкола тільки тиша, все мовчить. Поле стадіону поросле сям-там зеленою, весняною травою, яка наповняє повітря свіжим запахом, зпід

неї видніє жовтава глина, а серед неї місцями, у заглибинах, у рівчаках блищить вода, з учорашнього дощу. Сонце світить таксамо весело як три тисячі років тому, але на нашу душу налягає сум, бо проміні цього сонця падають тепер не на веселе життя, але на найсумніший на світі, повний жалю і туги цвинтар, яким є Дельфи.

Після короткої, але приємної мандрівки зі святої округи в напрямі до скель Файдріад доходимо до касталійського джерела. У стрімкій стіні видно передовсім велику челюсть, де за переказом мала жити потвора Питон, що його вбив Апольон. Цей Питон це ніщо більше, як спомин по давніх потворах, іхтіозаврах, які тут жили в гірських щілинах ще за часів першого людського роду і звідси кидалися на всякі тварини або на самих людей. Були це люди ще з часів передісторичних, про яких спомини зберіглися лише в мітах і переказах. Ті перекази, якими нині раціоналістична наука часто так дуже легковажить, кладучи вагу залюбки на конкретні факти, мають першенство перед історією, бо історія займається тільки зверхніми подіями, тоді, як перекази відтворюють психологічний процес, який відбувався у звязку з тими подіями. Таксамо і той переказ переносить нас у ті часи, до яких історія сягнути не може, а людський рід багато старший, ніж це могло б здаватись і ніж це наукою можна доказати. Ті перекази є спомином про переживання первісної людини і вони містять у собі неабияку правду про предавні часи. Взагалі на цілій грецькій землі більше цікаве те,

про що оповідають міти, ніж те, про що оповідає історія.

Скеля, з якої в старовину випливало касталійське джерело, стоїть ще й нині, але вода пливе дуже слабо. Колись вона наповняла великий басен, куди приходили громади вірних і тут очищувалися з вини. І той басен тепер стоїть, наповнений водою, берегами порослий мохом, але вода сюди допливає з іншого недалекого джерела. Над басеном навис старий, розлогий, з широкими конарами, явір і на цілий басен кидає холодну тінь. Ніде не чути жадного голосу. Тиша. Там на вершках гір у соняшнім сяєві мерехтять обриси кіз, а тут у долині, у наших стіп, продирається до нас через гаряче повітря холод кришталевого джерела і тихий плюскіт хвиль, як колісанкова пісня. З моху вилізла маленька ящірка, подивилася на мене чужинця і сховалась назад у травнистій зелені, тільки листя по ній зашелестіло. Чи то може давній Питон?

Старинні вірили, що це джерело стояло під особливою опікою Апольона і Муз, величали його сріблісті хвилі і приписували йому надприродну силу. Поети пили з цього джерела і набирали надхнення до своєї творчости. Пив і я цю воду, — як же-ж не пити! — смакує не інакше як усяка інша вода. Вже не ті часи. Ми все пробиваємо розумом і в ніщо не віримо. Без віри ми не можемо злінути у вищий світ, який був так легко доступний для давніх греків. Крім цього цілющу силу води треба в Греції інакше розуміти, як у нас, в якомусь

вищому духовому значінні, переносно. У нас природа, з усіма своїми формами, хоча які вони були б гарні, гармонійні, романтичні, таки виглядає як лице неголеного мужчини: якась стрепіхата, безладна; все в неї помішане і з собою перемішане — дерева, скелі, земля, порозкидвані пні, з усіх щілин і закутин виростає трава, корчі та кущі, то мокро, то сухо, земля і вода, порох і болото, тут ясно, там темно, — все те творить якийсь хаос, який раз вабить, то одурює і пригнітає. Ніде нема виразної лінії, яка відмежовувала би одну стихію від другої, всюди кольорит, поважний, все наче сумно замазане, покрите темною зеленню, земля зливається з важким небом в одно.

Не так у Греції. Тут море світла розлите над землею, повітря прозоре; ясна, суха кожна річ виступає в ясно-виразних обрисах, скрізь гострі лінії, енергійні, облиті світлом, кожна стихія промовляє до нас своєю питомою мовою. Тут і вода інакше ділає. У нас вода змішана з землею, з її рослинністю, зчасом навіть затрачує свою питому силу. Кільки то у нас всілякого роду мокляків в лісі, чи при дорозі, чи на полі, так, що навіть не можна сказати, де властиво кінчиться суха земля, де починається вода. У Греції вода своїм холодом, своїм сріблестим життям, своїми живими хвилями і відсвіжним плюскотом різко відбивається від німої природи довкола неї, від великої спеки і від сухого терену, де її назагал так дуже-дуже мало.

Як грецька вода ділає на людину, це може хочаб у частині відчутти той, хто мандруючи в га-

рячий день по наших горах стріне нагло серед скель потік, що котиться з чистою як кристаль водою. Через те у греків вода зазнавала великої пошани; кожне джерельце, кожний потічок мав своє божество і свою надприродну силу. Отже не диво, що касталійське джерело, що було під опікою Апольона, мало також таку 'силу і розбуджувало віщого духа, у тому, хто з нього напився. Хто обмився в ній і напився з неї, почував себе покріпленим на душі і тілі, чистим на сумлінні від тої хвилини, коли вступав у границі святої округи. Очистила його мати-природа видом своєї краси, розвеселила своїм блиском, розрадувала запахом квітів, приголубила до себе, зворушила своєю мовчанкою і повагою, вдарила в нього своєю величчю, прибила його жахом своїми темними звисними скелями, настрашила і успокоїла, увязнила і увільнила, осліпила і зробила його видющим. Людина тут бачила інший світ, забувала за домашнє життя, за його клопоти, за ненависть, заздрість, ворожнечу і всякі земні пристрасти, за пусту, тимчасову втіху і за земне щастя. Тут людську душу оповила тайна, що віяла з ясного неба і з темних гір, з челюстей і пропастей, з кожної квітки, з каменя, з води, і з кожного скритого в землі-матері життєвого прояву. Тут, лише тут могла людина збагнути велику тайну життя, прозріти і стати віщуном-поетом. Ця вода і тепер кожному розкриває очі, коли приступаємо до неї з вірою, чистою душею і невинним серцем.

Далі на схід від касталійського джерела, праворуч згаданого вже нами шляху, є місце, яке називається Мармарія. Є тут сліди гімназії і палестри для тілесних вправ. Гімназія була призначена для малих хлопців, а в палестрі вправлялися вже старші і приготовлялися до прилюдних виступів. Є тут також невеличка камінна будова, кругла, куди провадить вхід спіралями так, що він кілька разів закручується довкола, заки заведе нас до середини. Є це первісна святиня вужа, якого тут колись почитали нарівні з Геєю (пор. стор. 37), а спомини про нього лишилися, як ми згадували, аж по нинішні часи, в хаті одної селянки в Кастрі. Вуж, це якась несамоवि́та тайна, зв'язана тісно з життям цілого людства. Де ми його не стрічаємо! Він був у раю, вже в самім заранні людства, на дереві знання і в городі Гесперид на золотій яблінці. Він веться на раменах таємничої богині з Кносос, на Креті, і показується на давніх стягах китайців. Він вихилюється зпоза щита богині Атени і звивається у стіп Пресеятої Диви Марії. Він часто повторюється в єгипетських ієрогліфах і перебігає серед них як дрібна хвиля. Він появляється на грецьких гробах і підноситься за плечима померлих. Він є скритим духом чорної землі і сторожем смерті. Він виповз десь зі страшних померків і налякав людей, але він приносить здоров'я та життя, є символом лікарського мистецтва по нинішній день. Він був при кожній тайні та містерії. Він крився в попелі алхіміків, які хотіли збагнути загадку світа, звивався довкола палиці Гермеса, а тепер

видніє на жезлах єпископів. Нема майже народу, який не почитав би його і для якого вуж не був би приятелем. Він пе молоко в хаті селянина і в колибі мурина. Він живе в безлічі символів усіх народів, на стінах усіх святинь. Він — безсмертний.

В повороті до дому, себто до свого готелю, який лежить високо в Кастрі (мимоходом кажучи — дуже елегантний і доволі дорогий), я, спрагнений, завернув праворуч до маленької сільської гостинниці. Це старенька хатинка, попідпирана з усіх боків, покрита якоюсь трощею, шиби в ній маленькі, замазані, довкола лавки з грубих дощок, тут і там якийсь стіл. Яка поезія, який чар, яке життя в тій простоті! Як пахло тут усе свіжістю, щирістю, принадою, чистотою! Як тяжко було мені тепер освоїтись з тою гадкою, що я незадовго знов опинюсь серед блискучих дверей, серед культури, серед елегантних кельнерів, серед інтернаціональної конвенції, серед нервового, штучного життя.

І чому люди самі утікають від щастя? Чи таке вже їх призначення?

На другий день зранку, заки ми пустилися в дальшу дорогу — наш напрям був тепер на Коринт — я встав завчасу, щоб на прощання побачити ще схід дельфійського сонця. Високо на збіччі гори стоїть наш готель. З балькону споглядаю в долину. Ліворуч темно-зелена рівнина, покрита тонесенькою як ніжна тканина мрякою. Це свята округа, праворуч майже у моїх стіп сторчать мовчазно темні вершки гір, а між ними темно сірі прогалини. Помалу підноситься Геліос, бог усякого життя, як жовтий кружок з випарів і посилає

свої проміні на шпилі гір. Вони негайно заблисли і якби відповіли на поклик бога. Птахи защебетали і привитали денне світло. За якусь хвилинку тиша і спокій. Все споглядає на божеське сяєво. Щойно після тої молитви починається концерт ранку. Все тоне внайчудовіших барвах, неймовірно червоно-рожевих. Найповажніші вершки стають веселі. Відзивається щораз живіша симфонія барв і звуків. Малі хмарки позолочуються на своїх берегах, над сонцем, небо стає якесь ясно зелене, а при самім сонці жовтаве. Море світла вливається на рівнину, в челюсти, всяка темрява кудись утікає якби з переляку, — білі, ясні домики виринають на обиді, зелені дерева відбиваються від матового моря маслин, а там далеко на горах блищить кожний камінь, як бриліант.

Стою очарований. Чи хотів би я тут лишитися до віку? На якийсь час, так. Але довіку? Ні, ніколи! Той героїзм гір, та їх таємничість має в собі щось поважного, тяжкого, пригнітливого, від чого не можемо оборонитися. Тут тій природі бракує щирого, добрячого усміху. Тут не виходимо з трагізму. Над тими горами нависло щось непереможне, невблаганне, якесь призначення. Тут цей краєвид подібний до гарної жінки, повної гармонії і шляхотних форм, але в душі холодної і неприступної. Тут у тих горах людина, без огляду на їх красу і велич, почуває себе самотна і всіма покинена. А довго цього видержати не всілі. Треба тільки раз побачити, відчути, що людина створена на те, щоб творити гарні і великі діла, і з тим почуванням вертатись назад до життя.

КОРИНТ — ЖИТТЯ ЦЕ СОН

Щоб з Дельф дістатися до Коринту, треба переїхати Беотію, частину Аттики, вдовж цілий Істм аж до коринтійського заливу, ген на південь, де лежить Коринт, як перше найважливіше місто на північному Пельопонесі.

Вже після короткої подорожі змінюється краєвид. Довкола простягаються плодючі, широкі поля де, як бачимо, пасуться коні, річ досі в середній Греції невидана. Беотійські коні вже в старовину були славні. Ця/прикмета краю залишилась по нинішній день. Краєвид оточують якісь мряки, якби живі постаті, випари, хмари. До переділів поїзду налітають через нещільні вікна — грецькі залізничі звичайно багато гірші як наші найгірші — раз-у-раз комарі і лякають деяких подорожніх, що не хотять набратись від них малярії, яка тут поширена. Мряки прибирають всілякі форми, показуються раз ближче, раз далі, то зовсім зникають. Зникають як віра нашої душі в якесь далеке щастя. Одначе повітря свіже. Видні корчі, гаї, ниви і люди на них при роботі. Якась поважна тиша. Почуваємо, що находимося на вічно родючій, вічно відновлюваній життям землі — спільній

нашій матери. Так і збирає охота по тих дельфійських горах пожитися на землю і послухати її теплого, щирого слова. І мимоволі приходять гадки про те, які тепер люди нещасливі, коли на місце давнього чуття, поезії, фантазії і цілого божеського світа поставили машини. Вони не всілі тепер зрозуміти тих таємних слів, якими до них промовляє земля. Віддаємося від неї щораз більше у сферу тверезого міркування і дрібничкового рахунку.

Але ось виринає в віддалі ліворуч нашої дороги лев зпід Хайронеї. Стоїть самотно в широких полях. Він стереже, з високо піднесеною головою, якимсь могутнім величним жестом і суворим поглядом померлих тебанців, які під ним лежать у спільній могилі. Вони полягли як останні сини ще вільної, але внутрі вже роздертої батьківщини, полягли в бою проти македонців під проводом Філіппа і Олександра Великого, не прочуваючи, що той сам Олександр зединить згодом цілу Грецію і грецьку думку понесе геть далеко на схід. У р. 338. перед Хр. був це бій під Хайронеєю, а переможці македонці не поставили ніякого пам'ятника на знак перемоги, як це робили греки, бо це противлося їх звичаєві, але полишили тебанцям на пам'ятку цього лева. Це зрештою єдиний камінний пам'ятник, що зберігся зі старовини по Тебах до наших часів. Також багато атенців упало в цьому бою. Їх єдиною пам'яткою були гарні слова Демостена.

Такого могутнього лева-сторожа стрічаємо в давній Греції ще в Микенах (про що ще згада-

емо); і в Термопилах теж мав такий лев стояти. Нині можемо бачити лева покладеного з тою самою думкою в Люцерні (твір Торвальдсена), і під Ватерльоо.

Недалеко від Хайронеї за зупинкою Лівадія є в землі глибока прогалина, де була пророчиця Трофонія. Тут таксамо, як у Дельфах, зі щілини добувалися якісь опянливі випари і вводили в екстазу того, що радився їй. Та гість мусів раніше відбуту довший піст, бо вже старинні це зрозуміли, що тільки піст підготовляє людину до стану, в якому вона може сама вглянути в себе, а рівночасно дає їй силу зірвати з матеріяльним світом. До цього мало їй також допомогти джерело Лете, — джерело забуття; хто з нього напився, забував за земні журби. Заки хто приступив до пророчиці, пив також ще з другого джерела, Мнемосине, джерела пам'яті, а напиток з нього скріплював його пам'ять. Отже і тут джерельна вода в духовій царині людини відограє таку саму роль, як у Дельфах кастилійське джерело і взагалі у цілій Греції. Дивним дивом збереглось до наших часів джерело Мнемосине з чистою як кришталь водою, а джерело Лете пропало, якби доля хотіла сказати, що ми, слуги інтелекту і культури, не можемо забути і піднятися понад земне життя. Ми затратили світ душі і не можемо напитися з Лете, щоб оглядати чисту, нічим земним не припорошену красу.

Ідемо далі, маючи ліворуч копайське озеро. Простягаються широкі поля, де управляють бавовну, але тут і там видко або зелені пасовиська

з кіньми, або довгі ниви зі збіжжям та бараболею. Яка мелянхолія огортає нас, але ця грецька мелянхолія інша як наприклад та, якої зазнаємо на голяндських полях. Голяндська рівнина робить людину мелянхолійну через свої якісь замазані, товсті барви, якби якою грубою верствою покриті, через якусь свою м'яккість і податливість, через дрібничковість обрисів предметів у відношенні до безмежного овиду.

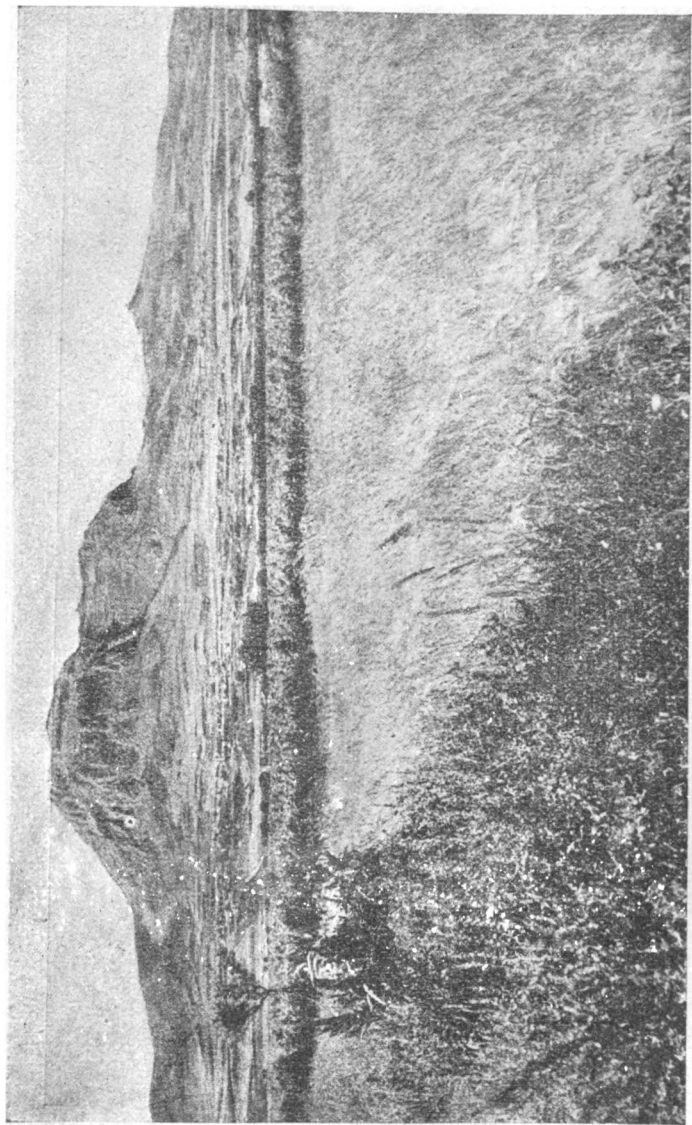
Грецький краєвид тут як і у багатьох інших місцях ділає мелянхолійно, повторім ще раз — через щось геройське, щось непереможне, неблаганне, що неначе висить у повітрі і безнадійно веде боротьбу з призначенням. Найвиразніше виступає це ввечір. Коли день кінчиться і коли гадки відірвані від довкільного світа стають щораз поважніші, тоді самота і таємничість грецького краєвиду нас пригноблює. Якось спокійніше промовляє до нас гірська долина в Швейцарії з її хатами і садами, з китицею дерев, людьми, що вертаються з поля та з надією на новий, милий день. Який повний спокою наш ліс або благословенні поля мадярської пусти, коли золоте сонце прощає землю а синяві тіні криничних журавлів кладуться на траву!

Хоча тут природа настроює нас до легкої задуми, але і до життя запрошує. На клясичній землі наша душа тріпочеться, трівожиться, надслухує так уважно, що кожний її кутик з давньої давнини промовляє, схвильований, чи все зрозуміє. Ось, видно вже і самі Теби, тепер Сіве по новогрецьки.

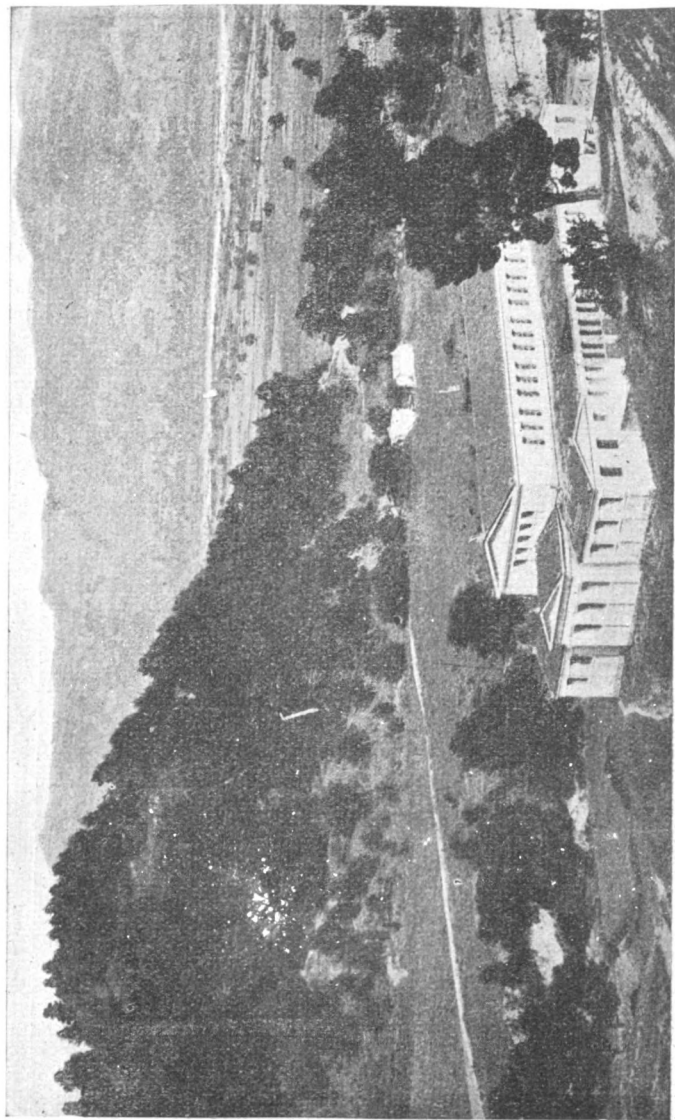
Теби! Прастара мінойська культура, що ще далі сягає як мікенська. Хоробрі і великі духом люди мешкали тут у давню давнину, і для них життя на землі було за тісне, бо у своїх змаганнях до самого неба сягали. Тутешні перекази розповідають про найстрашніші бої, тут і самі люди мали вирости з зубів дракона, якого Кадм убив а зуби його по полі розсіяв. Тут Едип розв'язав загадку Сфінкса, а сам заподіяв найстрашніший злочин, бо вбив батька і оженився з матір'ю. Які це страшні були люди! Адже ті перекази мусіли опиратися на якихсь дійсних фактах. У Тебах почалося грецьке мистецтво, а тебанці шукали душевного визволення у мистецтві. І був час, коли тебанці ще перед клясичною добою верховодили в культурному житті цілої Греції. Та пізніше внаслідок добробуту і зв'язаних з ним вигід, прийшло якесь отупіння, від якого між іншим греки дістали навіть не дуже підхлібне прізвище. Їх поет Піндар ще раз підніс їх на величній вершині духового життя, ще раз Епаміонд і Пельопід показали цілому грецькому світові, яка притаена сила дремає в їх земляках. Але пізніше Теби занепадають щораз більше, а нині лишилося з них лише кілька злидених хатин і ніодин камінь не каже про славу минувшину. Подібно як у Спарті.

Чи така сумна доля всього людського життя?

Минаємо плодючі беотійські поля і віжджаємо в скелисту Аттику. Але тут зупиняємось тільки, щоб відпочити вночі. Її оглядни разом з Ате-

Краєвид Коринту.

Олімпійський краєвид.

нами — як річ найкращу, як квінтесенцію грецької душі і культури, полишаємо на кінець.

На другий день чекає нас переїзд через шийку Істм, який лучить середушу Грецію з Пельопонесом. Колись у тому Істмі були перекази про всякого роду розбійників і опришків. Оповідали тут то про якогось Сініса, що ловив подорожніх, привязував їх ногами до двох зігнених ялиць, а потім пускав ті ялиці і вони роздирали жертву надвоє; то про якогось Скірона, який примушував подорожнього, щоб йому мив ноги, а потім вкидав його до моря, і про багато інших. Тепер це все не може нам завдати жадного страху і ми їдемо спокійно вдовж цілої шийки, маючи по обох сторонах море, минаємо сосновий гай Посейдона, на честь якого відбувалися саме у тім гаю істмійські перегони.

Ті сосни не розрослись буйно, але виглядають дуже бідно і мізерно: конарі повикривлювані, весь край каменистий і голий. Зате гра барв, яка чудова! Яке все чуже і нове! Грецькі народні барви — синя і біла. Ця сама двійність барв опановує тут цілу природу: синє небо і море, бліді або білі береги і доми, худоба і також сдяг людей. Але ця білина дістає інколи золотий блиск від сонця. У повітрі висить якийсь птах з тремтучими крилами; в морі виринає, то знову ховається голова дельфіна, якби налякався незвичайного виду сухопутного поїзду, такого йому чужого. Якась самота і мовчанка довкола в природі.

Накінець переїжджаємо через коринтійський канал, який викопали впоперек Істму так, що він лучить обидва моря, коринтійське і саронське, для вигоди подорожніх, які плывуть кораблем з заходу і мусіли б, щоби дістатися до Атен, плисти довкола цілої південної Греції. Той канал вибудували недавно. При будові наткнулись на проверчені діри в скелі впоперек Істму саме в тому місці, де тепер провели канал. Це сліди давньої роботи, ще з часів римських, коли то цісар Нерон хотів тут вибудувати канал і сам золотою лопатою дав початок роботі. Знайдено там 32 діри з часів Нерона, переважно в тім самім місці, де тепер іде канал. Рік пізніше Нерон згинув і роботу припинили. Перед Нероном носився з гадкою викопати канал цісар Калігуля, перед ним іще великий Юлій Цезар, навіть доховалися вістки, що вже на 700 років перед Нероном тиран Коринту Періандер мав готовий плян того каналу. Так то люди, нічим нестримані, в імя поступу подають собі руки, з усіх часів, з усіх країв до спільного діла. Про цей канал в Європі мало що знають, бо він має дуже мале значіння для світового мореплавства, але тут на грецькій землі, коли через нього переїдете, на його вид оживе перед вами ціла історична традиція, з ним звязана.

Під колесами нашого поїзду заблестіла гладка поверхня каналу як синя байка з давнини, і ми небавком віхали на стацію Коринт.

Це новий Коринт, вибудований щось перед 70 роками, а знищений цілковито страшним зем-

летрусом перед кількома роками. Нове місто стоїть не на місці старого Коринту, тільки в його пристані; старий Коринт був трохи вище, де тепер є маленьке село.

Висідаємо, розглядаємося. Залізничий двірць доволі просторий і приспособлений до великого руху, якого тут нема. У повітрі начеб висіла якась пригнітлива самота, чи проклін. На двірць до кожного поїзду виходить багато тамошніх людей, якби вичікували, що поїзд має привезти щось, що перерве їх самоту і нудьгу. Якась невідрадность і безнадійність огортає і подорожнього і він спочуває тим людям, якби засудженим долею доживати тут свого віку.

Положення Коринту дуже гарне, куди гарніше, ніж Атен. Краєвид коринтійського заливу і сам залив виглядає як який чудовий парк зі штучним озером. Але щож із краси природи, коли тут людського життя нема. Землетрус був такий страшний, що знищив просто все, дотла. Те, що тепер видно, то маленькі хатинки, з дрібними віконцями в стіні, поліплені з якоїсь брунатно-сірої глини, побудовані тільки провізорично, і так стоять до нині. Ще досі видко сліди землетрусу: лежать якісь порозкидані рури, з водотягів чи з чого, стовпи, звої дротів, якісь насипи, якісь рови то заглибини, — все те в таким безладді, що око лякається глянути. Людей не видно; тільки на широкім шляху, що веде серединою, переходять поодинокі постаті якби тіні на тлі того сумовитого краєвиду. Тут і там видно дівчата, вбрані за найновішою модою,

в надмірно кучих суконках, з обстриженим волоссям. Аж серце стискається, коли бачимо, як ті люди, тут далеко на самоті, відбиті від решти світа, у своїй невинності почуваються до спільноти з рештою людської громади, рвуться до життя, втіхи, — до всього чого тут знайти не можуть. А тут тільки одноманітність і меланхолія. Самота і тиша. Люди якби в якимсь напруженні очікували спасення, щоб їх висвободити з навислого над ними лиха.

Чи я маю право, дивлячись на тих людей, як вони хоробро зносять свою долю, почувати себе щасливим і бути вдячним долі за те, що вона мене не поставила на їх місці? Але-ж це значить попросту тішитися з нещастя другого!

Життя має свої неблаганні закони і всіх нас рівнає зі собою. Ось ми шукаємо за автом, щоб дістатися на місце, де лежав давній Коринт, трохи далі на південь у глиб краю. Счинився гамір, крик, як звичайно між греками, збіговище, торг, — вкінці ми поїхали за ціну щось утрое меншу, як спочатку від нас зажадали.

Вже зараз при закруті ліворуч запорошеним шляхом показався Акрокоринт, старинний замок Коринту. Це вапниста скеля, яка сміло і гордо пнеться вверх серед широкої рівнини. Видніють пошарпані стіни, випалені жаром сонця, з червоно блискучими рівцями і вижолобинами, які певно поробили собі струї води, що стікають, згори вниз. У стіп тої гори, далеко і широко розпростерлося поле, зазеленіле травою і з пільними квітами. Ми

стоїмо на місці, засипанім камінням, яке своєю наготою відбивається від зелені довкола. Це місце, де стояв старий Коринт — найбільше місто торговельне у старовину, суперник Атен і Спарти, що містило в собі 600.000 мешканців — на тодішні відносини просто кольосальна скількість, так, що ряди домів тягнулися безпереривно звідсіля аж до моря. Це місто було осередком найбільшого життя, яке тодішня культура могла лише витворити; тут квітло мистецтво, наука, торговля, вирафіновані способи насолоди і вибагів, на які тільки людська уява могла спромогтись; тут був центр світового товариського життя і світової оглади. Хто раз був у Коринті і пізнав ближче його життя, той вертався до дому як до якогось провінціального містечка, з усміхом рішучої своєї переваги і духової вищости над своїми земляками. Нічого, дослівно нічого з того багатства і краси не залишилося до наших часів. Якби якийсь велитенський плуг переїхав сюди і зрівняв усе з землею. Само каміння і якісь насипи, якби тут хто сміття бивозив і порозкидував його по полю. Будяки, осет, а також акант, той акант, який дав форму до витворення такого чудового капітелю у коринтійським стилі, сторчить сям і там між камінням і дається топтати нашим ногам.

Серед тої пустині сторчать самотно до сонця стовпи одної святині, здається Апольона, яку вважають за одну з найстарших у Греції, там далі знов ближче гори останки двох з найбільшим комфортом уладжених купелевих заведень — ось і все,

що з давньої величної столиці лишилося. З ні-
одним більшим грецьким містом доля так жорсто-
ко не обійшлася, як з Коринтом. Землетрус нераз
навіщував його, аж накінець прийшов римський
вожд Мумій і знищив його в р. 146. перед Хр. так,
що камінь на-камені не лишився. Днями і ночами
лютував тут огонь і найчудовіші крицеві статуї
стопив у безформну масу. Сто років пізніше від-
будував Коринт Юлій Цезар і якийсь час стояло
знов на цьому місці буйне й багате місто, що при-
гадувало давню велич. Але воно небавком під рим-
ським впливом стало осередком морального зіп-
суття і тому не диво, що св. апостол Павло у своїх
листах так остро виступав проти коринтіян, пятну-
ючи їх моральний упадок. Християн тут багато не
було, а ті, що були, віддавались мамоні і земним
втіхам.

Певно, під тим нагим насипом, під поверх-
нею можна б тепер ще неодну гарну річ викопати.
Але копати треба глибоко, а простір дуже широ-
кий, — не то що наприклад у Дельфах або в Олім-
пії — так, що треба би великих коштів, на які ніхто
не може рішиться. Тепер мали почати там роботу
американці, але ще нічого не відкопали, це ледви
початкові роботи.

Довкола врожайні поля, — виджу всюди, як
ниви стеляться збіжжям і блистять до сонця, до-
зріваючи. А це початок квітня! Кілька маленьких
хатин; дівтора повибігала на привіт чужинцям,
а одно дитиня у своїй маленькій ручці, обсмалене
на лиці, простягає напроти мене в долоні якийсь

черепок — себто якийсь останок зі славних колись коринтійських посудин. А я дивлюся на ту невинну, сонцем виделяну дитину і через голову переходять мені страшні перекази, з'язані з коринтійською землею. Ось тут коринтійський король Сизиф був такий хитрий, що поконав смерть, і за це відбував у підземельнім світі таку покуту, що все котив скелю під гору, а коли вже скеля була близько вершка, скочувалася вниз, і він мусів роботу починати наново. Інший герой Белерофонт пригадує нашого Йосифа з Єгипту, також і грецького Геракля. Белерофонт прийшов до короля Прота до Тиринту — замку, про який пізніше згадаємо — і тут жінка короля залюбилася в нього, а коли гарний молодець шануючи права гостинності оперся жіночій спокусі, тоді якто звичайно буває, любов королевої змінилася в ненависть; вона обвинила невинного молодця, що настає на її чистоту, а муж післав його до свого свояка, короля Лікії в Малій Азії, передаючи ним до короля лист, де просить, зненавидженого молодця вбити. Белерофонт дев'ять днів заживає гостини лікійського короля і аж десятого віддає лист. Король не має відваги його вбити, але завдає йому всілякі роботи і посилає його у світ на пригоди, віддаючи його життя на гру долі. Белерофонт з усіх пригод виходить щасливо і вкінці жениться з дочкою короля.

Тут пригадується мені Язон, що виправлявся з Аргонавтами до Кольхиди над Чорне Море за золотою вовною барана, і звідти привіз собі

чарівницю Медею, яка пізніше страшно помстила його віроломство, коли він удруге оженився з коринтійською королівною. Тут у Коринті повстав перший тип новітнього Гамлета в особі молодця Лікофрона, сина коринтійського короля Періандра, того самого, що перший постановив викопати коринтійський канал. Він то убив свою жінку і ніхто на світі про це не знав, тільки його син, і цей син утік з батьківського дому і тинявся перебраний як жебрак, щоб тільки не дивитися на свого батька.

Наскільки страшніший і шляхетніший був душевний конфлікт Лікофрона від конфлікту Гамлета, коли він вирікся всього, став жебраком, а слова з уст на батька не кинув!

Такі, ще й інші гадки насуваються тут мені тепер, коли дивлюся на цю невинну, ясноволося дитину. Це все діялося на тій землі, де вона тепер стоїть, може вона тепер ходить по тих самих слідах, де колись ходив нещасний Лікофрон або страшна Медея. Які то всілякі форми і подоби приймає життя. Хто його годен збагнути і розпізнати, де кінчиться дійсність, а де починається уява! Все пересувається як у сні. І що є тим сном, минувшина чи може теперішність, яка колись знов стане минушинсю?

Я дав дитині дрібний гріш, узяв від неї черепок і знову відкинув. Я-ж не вчений фільольог, я не хочу мертвої речі! Я хочу життя!

Недалеко від дороги, між розлогими деревами, яворами і каштанами, стоїть, забута Богом

і людьми, невеличка сільська гостинниця. Широкі сїни провадять через цілий дїм. Цїлком наша хатина з села. Але не там мої гадки. Без огляду на втому мене щось тягне там високо, на Акрокоринт, щоб налюбуватися краєвидом.

Тут довкола мур з бастіонами з часів франконських, венецьких, візантійських і турецьких. На самім вершку видні слїди колишньої святині Афродити. Яке тут життя було перед двома тисячами років! Цїлком не святе. Навпаки. Тут на цю гору, довкола цієї святині, сходилися люди з цілої Греції, пізніше з цілої римської імперії на розпусну забазу і втіху. Минуло все; минуло гарне і погане, і слїду нема, хоч кажемо, що у світі ніщо не гине.

З Акрокоринту бачимо цілу Грецію у наших стїп. Вид просто пречудовий. Наскїс, лїворуч, по тій стороні синявої поверхні коринтійського заливу підіймається гостро вгору Парнас, як піраміда, покрита снігом; крізь чисте, тонке повітря можна майже поодинокі ступені гори розпізнати. У Греції взагалі, — скажїм це тут — оком можна багато дальше сягнути, як у нас, з огляду на прозорє повітря і сильне світло. Дотого відстані у просторі в Греції пропорціонально малі. Дальше на схід видно гори Гелїкон, Кїтайрон. Але з тим на сході ще не кїнець. Далекий-далекий шпиль ще дальше на схід, майже над самим морем, це може бути тїльки Пентелїкон, бо щож іншого могло б так ясно біліти як не славні його мармурові ломі, які звідсіля виглядають як якась снігова плахта

на темній горі. А під Пентеліконом, ближче до нас, — якесь блимання і мерехкотіння світла на невисокім горбі, мало що вищим від моря. — Що це таке? Вітрильний корабель? Напружую зір. Ні, це не вітрильник, бо не рухається з місця. А може то два вітрильники, один коло другого? Ні, то може бути, то мусить бути хіба атенський Акрополь, а ті дві ясно біліючі крапки ніби вітрила, це Партедон і Пропілеї!

Це місце туги цілого культурного світа, не лише тут в Європі, але і там поза Океаном, це втілення найвищої краси, на яку людський дух міг лише спромогтись. Туга, яка нас тут огортає, — як зрештою майже на кожному кроці у Греції, — це не сум і відірвання від земного життя та бажання чогось неосяжного, але ця туга получена з радістю, що людський дух осягнув ідеал краси, хоча ця краса вже минула. Це туга грецька, не готичка, що відриває людину від життя і землі і робить її нещасливу. Ця грецька туга спроваджує нас назад на землю і дає нам потіху в щоденнім, сірім житті. Наша душа стає чистіша і ми забираємо звідсіля зпід грецького неба частину того світла, ясності і чистоти з собою навіки і впливаємо її в кожне шоденне діло. І хоча яке воно було б незначне, то воно зроджене в гармонії і спокою — стає гарне і повне життя.

Коли з цієї гори споглядаємо в напрямі Атен, розуміємо ту вічну ненависть Коринту до Атен, таксамо як з височин Тайгету розуміємо цілком добре ненависть Спарти до Месенії. Ця ворожнеча

і та ненависть були одною з причин упадку грецького світа. Коринт, де лиш міг, виступав проти Атен. Кожний ворог Атен знаходив у Коринті, подібно як і Спарті, свого приятеля. Коли почала ширитися Христова віра, то Коринт скоро став її прихильником, очевидно тільки з вирахування, бо думав, що цей новий світовий рух і ця нова ідея допоможе йому взяти верх над Атенами, де все ще плекали старинні традиції і нерado приймали всякі новини. Ту заздрість Коринту доля помстила.

В Коринті крім кількох стовпів одної святині і останків згаданих двох купелевих заведень і в Спарті крім зарослого травною театру і одного нагробного пам'ятника ніщо не лишилося, що свідчило би про їх давню велич. Але у блиску соняшних промінів світять святині Атени ще й досі звідти аж сюди до Коринту, зате коли глянемо тут на те, що під нашими ногами, то видимо лиш похоронне румовище, покрите камінням і глиною.

ОЛІМПІЯ — СПОКІЙ, СИЛА І КРАСА

З Коринту їдемо північним берегом Пельопонесу здовж коринтійського заливу, серед урожайних піль, де видніють винниці, доспівають помаранчі, цитрини, фіґи і т. зв. коринти. Відпочиваємо на ніч аж у Патрос. Містечко тепер невелике, помітне хіба тим, що воно перше зірвалося до повстання проти турків, а коли турки греків звідси виперли, греки перенеслися напроти до Місолонґі, на другий бік коринтійського заливу, де їх зорганізував і проводив ними Байрон. Англійський поет тут і згинув, набравшись тяжкої хвороби. Заздрісні поети докоряють йому, що згинув не на побоевищі, але в ліжку, — поети, що самі сидять дома і живуть лише уявленим життям.

Залізниця йде через саме місто і йде очевидно дуже поволі, щоб дітвора, яка бавиться на залізничному шляху, мала час втекти. Добродушний кондуктор висідає з поїзду і розганяє дітей.

Під вечір другого дня заїжджаємо на невелику, але дуже чистеньку стацію „Олімпія”. Надпис видніє виразно на якихсь червоних лямпіонах. Шмат пішої дороги і ми в селі Друва. Хатки маленькі, цілком як у нас десь у біднім Гребе-

нові, або іншим гірським селі: ледви тримаються стіни, дах з якогось ріща чи хворосту. Видко, як там і вівця заходить; здається мешкають тут люди разом з худобою. Праворуч на горбку є стара гостинниця, себто доволі просторий дім, солідно збудований, який відбивається від інших скривлених хаток. Тут мешкав увесь час Дерпфельд зі штабом археологів, коли з доручення німецького уряду вів розкопи. По стінах розвішені його фотографії, інших учених (як нпр. Курціюса) та визначних німецьких мужів з автографами.

Частина з наших туристів розгостилася у тому домику, що віяв якоюсь родинною теплотою та щирістю, а друга частина воліла переночувати у великій англійській готелі, з комфортом, ще не зовсім приспособленим; та там серед блискучих клямок та камінної підлоги, гість почував себе чужим і не своїм.

Чародійний спокій і тиша вколихала мене до сну. Аж на другий день я освідомив собі, де я. Цеж місце, що було душею і серцем давньої Греції, місце, куди греки зносили все, що мали найкращого зі свого мистецтва і духової творчости, місце, що єдиное лучило всіх греків, як одну спільну родину в ім'я спільного ідеалу крови і честі, місце, де кожний пописувався перед іншими тим, що сам мав найкращого, і де другому радо відступав першенство, коли на це заслугував, єдине місце, де греки забували про свою ворожнечу і заздрість, а старалися видобути з себе все найкраще, до чого тільки їх душа була здатна.

На цьому місці, де я опинився на нічліг, пописувалися не лише красою і силою тіла, зручністю, вправою і відвагою та взагалі фізичними прикметами, але тут відчитували свої твори також поети перед широким загалом, щоб дати себе пізнати. Тут виступали малярі, музики; тут читав уступи зі своєї історії Геродот, а молодий Тукидид, який прислухуючися, так тим захопився, що постановив сам стати істориком і перевищити Геродота. Тут виступали найбільші промовці зі своїми ученими або політичними промовама, як Горгій, Лізій, Ізократ. Це було місце, де грецька душа виступила в усій своїй повноті, проявляючи свою вроджену вдачу. А та вдача, той природний нахил, справжня суть і тайна грецької душі не міститься у самих творах мистецтва, у поезії, або філософії, але у взаємнім змаганні до всього, що найкраще, у невпиннім зусиллі у тому напрямі та суперництва. Вдача грецька — наскрізь агоністична, себто схильна суперничати з іншим за те, що вважає за найкраще. Ідеалом виховання молодого грека було скрізь бути першим. Коли батько посилав сина на війну, то нагадував йому, щоб він інших перевищив своєю хоробрістю і чеснотою. Який кращий запозіт міг син від батька дістати? Про це нам завсіди оповідає Гомер і про це оповідають нам інші автори. І те змагання добути з себе все, що найкраще і показати перед іншими свої осяги — відбувалося в Олімпії.

Ось чому, коли я зранку почав розглядатися в самій Олімпії і в її околиці, то кожна річ, кож-

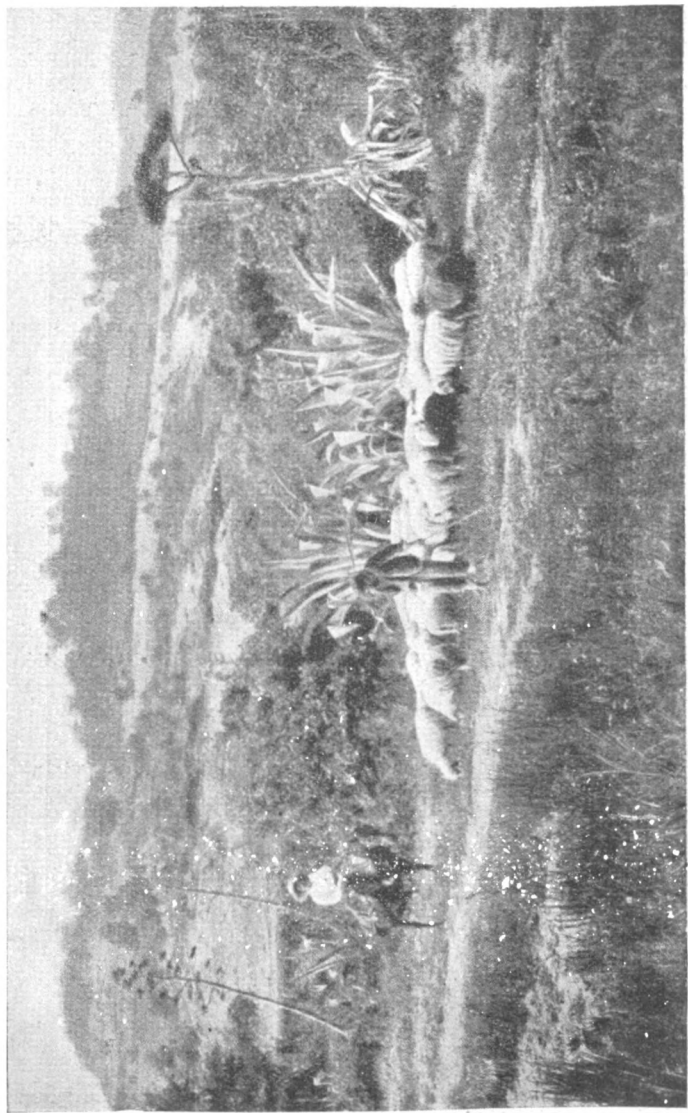
ний куток, кожна рослина і кожний камінчик набирав якогось іншого значіння, освячений споминами про ті величні моменти, що відкривали всю нагу грецьку душу. Чому саме Олімпія надавалася до того, щоб усі греки тут сходилися на спільні змагання? Нє знаю, що вчені на це відповідять. Я не вчений і не хочу ним бути. Але у своїй душі я відчував, що до того спільного свята, яке лучило всіх греків з цілого світа, відповідна була лише Олімпія.

Коли я вранці станув на горбку, де находився мій готель, я міг охопити оком цілу елійську рівнину. Ціла країна, де Олімпія лежить, називається Еліда. Вчорашні спомини про давнину розвіялися, і я тепер увесь потонув у природі. Бо як можна опертися її чарові? Ранішнє сонце обтулює мене милим теплом, з лісів і з піль доходить запах сон, живиці, ромену, м'яти і рути. Легенький вітрець повіває з заходу знад моря і приносить з собою свіжість. А сонце, хоча яке раннє, вже починає бути гаряче. Здалека доходить лагідний шум: це річка Альфейос — пливе довгою сріблистою стяжкою і спокійно пісковими берегами прямує на захід.

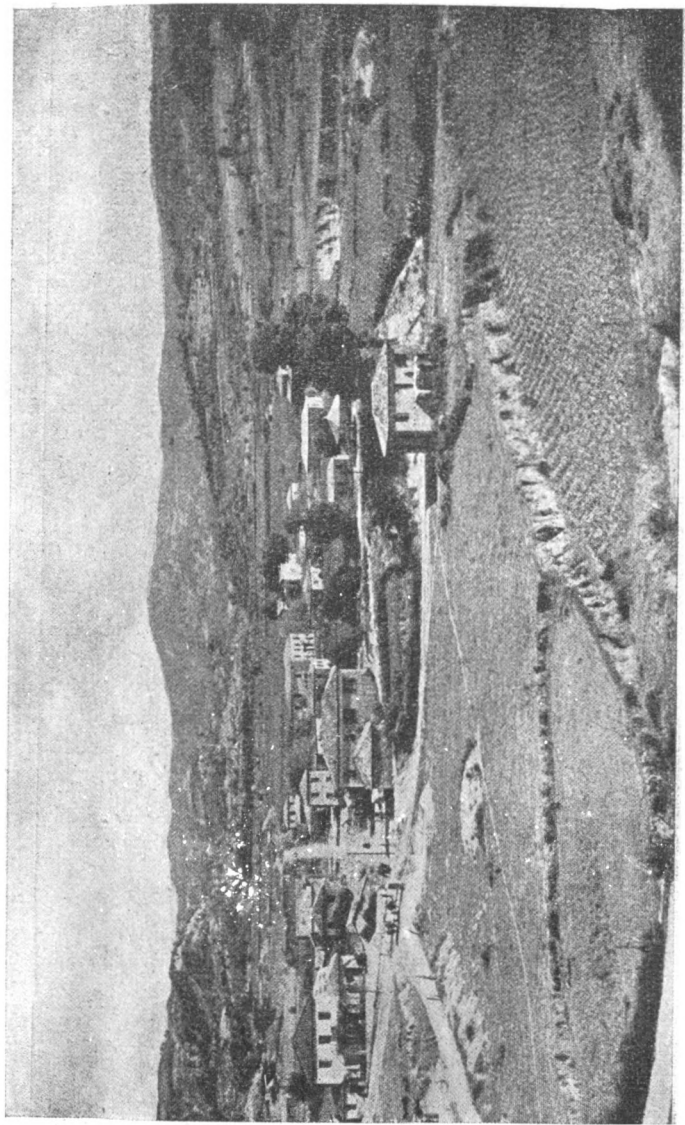
Тепер це звичайка ріка, але колись це був бог і то бог гарячої крови. Він залюбився був у прегарній німфі Аретузі, а коли вона втікала перед ним, він здоганяв її, поплив за нею як підморська струя, вплив аж на Сицилії і там її дігнав. Тепер ні сліду з його давньої бурхливої, пекучої крови. Неспокійніше пливе річка Клядеос, яка десь далі на сході вливається до Альфейоса. Вона шу-

мить, гуде, клекотить, хоча на око небагато тої води видко. Довкола рівнина, переривана сям-там невисокими пісковими горбами, китицями дрібних сосон та покручених дубів або кипарисів. Серед тої зелені лісів і піль блищить стяжка Альфейоса; Клядеос схований серед високих пісковатих берегів. Ціла рівнина облита сонцем навіває на душу якийсь божеський спокій, щастя, але рівночасно і тугу. Тугу, бо відчуваємо, що це лише хвилина щастя, що доля не дозволила нам зазнати його довше, забрати його зі собою, і можемо тільки зі споминами вертатись домів.

І тепер, коли це пишу і пригадую собі той вид, то здається мені, немов би я був у родиннім селі, з яким звязані завсіди найкращі, бо дитячі, невинні спомини. Без огляду на шум води і легіт вітру спокій там такий, як першого дня по сотворенню світа. Коли я був малий і вчився біблій, то так я собі уявляв той перший день життя і радості перед лицем Бога. В моїх споминах не пригадую собі нічого, що могло би з цим краєвидом рівнятися. Ще найближче підходить до цієї картини тосканська рівнина, облита таксамо італійським сонним сонцем, коли на неї глядіти з садів Боболі у Фльоренції. Але всякі міркування і порівняння тут скоро відпадають, як зайвий баласт, що нас у подорожах тільки переслідує. Віддаюся чарові хвилини і хоча не почуваю себе самітним, тут я радо прожив би останні хвилини життя. Не диво, що атенський баніт Ксенофонт, після чис-

Олімпія — краєвид з агавами.

Олімпія,

денних авантур доживав тут останніх своїх днів. Таке все миле, тепле, родинне, дитяче, рідне.

Сям-там тягнуться дороги серед піль, покритих збіжжям, по дорозі пастухи з чередами овець і псами. Вздовж дороги по краях світять олеандри на сонці чарівними колірами. Там, геть-геть далеко на південний схід за рікою рожевіють у промінні сонця вершки аркадійських гір, покриті снігом. Ціла околиця має в собі щось м'якого, принадного, жіночого.

Чуємо не раз заміт, що старинні не були вражливі на красу природи. Старинні відчували красу, але не були під тим оглядом такі сентиментальні як ми, і брали це як річ зовсім зрозумілу. Для них природа була товаришкою, для нас вона — повна таємниць, загадок і страху. Найкращі будівлі Греції знаходяться саме на місцях, які сміло можна зачислити до найкращих у світі. Пригадаймо Партенон на Акрополі в Атенах; святиню Апольона на фігалійській горі; святиню Позейдона на Кап Суніон; святиню Апольона в Дельфах; так вибрали собі греки Олімпію, як місце спільного свята, місце згоди та життєвої радості. І тут виставили найкращу святиню з найкращою різьбою Фідія, що зображала найвищого бога Зевеса. А була вона, як старинні говорили, така гарна, що хто її раз побачив, той ніколи в житті не міг бути нещасливий.

На півночі видніє горб Кроноса, покритий покрученими, карловатими соснами, а під ним, в місці, де Клядеос лучиться з Альфейосом, світять на сонці камінні зломи. Це старинне місце

властивої Олімпії, місце свята, а це каміння — звалища старинних будівель. Воно називається Альтіс, себто гай. У тім гаю, єдинім на цілу Грецію місці, почували себе греки одним народом, який має одну, спільну душу і спільні ідеали. Зрештою грек скрізь і завсіди був природним ворогом оден одного.

По примітивно склеєнім містку, таким, як то у нас у горах багато стрічаємо над потоками, переходимо через Клядеос, щоб дістатися до Альтіс. На другім березі річки слабонька загорода, як у нас гуцульське вориння, відділяє святу округу від решти світа. Фіртка, не фіртка, а такі похилені ворота, як у нас на селі на обійсті бідного господаря, веде до самого святого місця. Треба ті воротця відхилити, назад замкнути і тоді стаємо серед руїн і звалищ. Само місце розмірами невелике, ледви тут помістилось би маленьке село, а воно змістом таке велике, як цілий світ. Тисячлітня історія померлого-безсмертного народу з усіми спогадами про його геній і чесноти відзивається з кожного кутка, з кожного каменя, ба, з кожного дерева і привидами вихиляється зпоза кожного листка. Не було ніодного племені, ніодного грецького покоління, яке не вислало би сюди своїх найліпших синів на тілесні і духові змагання і не залишило тут по собі слідів у формі всіляких пам'ятників. Тепер це лише порозкидуване каміння, а зпід нього споглядає жалісно, якби живими очима, квітка придушеного ромену або рути.

Ступаємо по камінню, але обережно, бо що хвилини нога западається в яму, порослу зверху мохом. Повітря переповнене пахощами з квітів і свіжої живиці. Доходимо до місця, де стоять ще досі підвалини якоїсь великої святині з останками камінних стовпів. Є це т. зв. Герайон, місце, де стояла найстарша грецька святиня в честь Гери. Ця святиня походить ще з тих часів, коли то греки не мали зовсім естетичних потреб і не знали ще ніякого мистецтва, і вона була первісно збудована з дерева. Тоті деревляні стовпи стояли ще в II. столітті по Христі і видів їх тоді і описував відомий грецький подорожник Павзаній. Це і доказ, що найстаршим культом в Олімпії був культ Гери, а щойно пізніше він уступив місця культові Зевеса, для якого збудували величаву святиню. Минаємо місця з останками порозвалюваних різних менших святинь, скарбниць (як у Дельфах), портиків, жертівників, всіляких будівель світських і релігійних, і йдемо більше на південь, де ця святиня знаходиться, це значить, де залишились не-виразні її останки. Найбільше ще видно кружків т. зв. бубни, з яких складались стовпи. Бо стовпи не були витесані з одноцільного каменя, тільки зложені з кружків, що щільно до себе приставали, якби те все був одноцільний камінь. Всі ті кружки лежать тепер на землі, порозкидані, як попадали тут від землетрусу, а з їх величини можемо зробити висновок, яка велика мусіла бути ціла святиня.

Зрештою грецьке мистецтво ніколи не імпонує великими розмірами, як наприклад єгипетське. Грецьке мистецтво мало на меті одуховити сам зміст; але тут видко зробило виняток, щоб і в тім напрямі звеличати якслід свого найвищого бога. Ця святиня була для греків тим, чим для нас тепер є церква св. Петра в Римі: найвеличавішим і найдоскональшим символом релігійного духа. В середині святині находилося одно з чудес цілого старовинного світа: статуя Зевеса, твір Фідія. Як вона виглядала, довідуємося про це з опису Павсанія. Але він описує більше зверхні її прикмети, а саме, що статуя, хоча зображала бога в сидячій поставі на престолі, була така висока, що для голови був зроблений отвір високо в стелі. Ціла статуя була з золота і слоневої кости, ще й окрашена самоцвітами. На голові мав Зевес оливний вінок, у правій руці богиню Ніке, в лівій жезл. Кільканацять літ працював невпинно Фідій з цілим штабом мистців над цим твором. Все мучили його сумніви, чи всилі він передати своїми смертними руками вічний маєстат бога. Що зробив, то нищив, і наново зачинав. А коли думав, що вже все зробив, на що його талант міг спромогтись, тоді просив Зевеса дати йому знак, чи цей твір йому подобається. І тоді загреміло на небі і земля затряслася: це був знак, що бог був вдоволений. Так оповідає переказ. Сидів бог в маєстатичному спокою і греки з цілого світа приходили, щоб його оглядати. Кожний грек хоча раз у житті мусів його видіти. Але який вираз лица був у того бога?

Отже знов міт переказує, що за мотив і основу до цього твору мистецтва мало послужити одно місце у Гомера, де він оповідає, як то Зевес даючи Тетиді обіцянку на знак, що її сповнить, кивнув головою на бік вліво і вправо, а з того кивку аж увесь Олімп захитався. Тут треба конче згадати, що в Греції досі ще з тих прастарих часів, залишився звичай, що на знак потакування рухають головою на оба боки, цілком таксамо, як у нас на знак заперечення. Наслідком цього виходять для неознайомих подорожніх часом прикрі, часом комічні непорозуміння.

Певне одно, що з лица бога промовляв має-стат, сила, повага. Збереглися також гроші з тих часів з образом цього бога. Лице промовляє батьківською любов'ю, лагідністю, ласкою, добротою; видно, що той бог дбає за добро людей і дає їм все найкраще і найшляхетніше; у ньому бачимо втілення грецької людяности, свободи, і тих прикмет, на які грецька душа по довгій блуканині і боротьбі сама з собою могла спромогтись. Це вершок, найвищий здобуток грецького генія. Не диво, що кожний, хто оглядав цю статую, тішався в своїй власній душі, бо він бачив тут свою душу поза собою, виідеалізовану, зображену, як бога. Бо образ бога кожного народу, це саме образ його власної душі. І приходили греки з цілого світа і оглядали це достойне, спокійне, добротливе обличчя, і хто був втомлений на душі, прибитий горем і життєвими невдачами, той находив тут і потіху і підбадьорений вертався до дому.

Такий був Зевес Олімпійський.

На захід від святині Зевеса, зараз недалеко, маємо звалища візантійської церкви. Ця церква перероблена була з робітні Фідія, де саме повстала статуя Зевеса. Вказують навіть на поодинокі сліди, як на руштовання, прилади, інструменти, рисунки, пляни, які тут у відповідних місцях мали знаходитися.

Освітлення повне; світло паде тут з усіх сторін, бо Фідій хотів статую з усіх сторін оглядати і переконатися, який світляний ефект вона може в кожній порі дня і з кожного боку викликати. Здається, що Фідій лиш на хвилину вийшов з робітні, полишивши все в неладі, і зараз вернеться. Стоїш і очам своїм не віриш. Хоча стільки віків минуло від того часу, відчуваємо себе душею злучені з тим, що на віки минуло, і забуваємо за теперішність. Відчуваємо тут, що дух людини вічний, не має початку, ні кінця і люди зперед тисячеліть подають нам руку як своїм братам!

Далі оглядаємо руїни т. зв. Пританейон, себто гостинниці, де елейці приймали чужосторонніх гостей і переможців у змаганнях. Булевтеріон, то знову окрему гостинницю для суддів, які признавали нагороду; відтак ще Леонідайон, величезний заїздний дім для всіх чужинців, коли збиралися тут, як видці змагань. Була це правдива палата, велитень-готель, уладжений з усіма вигодами для гостей, з садами, плавальнями, яких останки ще й досі слідні.

Серед тих відломків каміння, шкаралущі, черепків, думаємо про те, яке життя тут колись гуділо. Що чотири роки висилали всі держави і міста своїх найліпших синів сюди і тут елейці їх приймали як своїх гостей. В усіх краях день змагань подавали до відома. А коли випадково змагання наслідком якоїсь непередбаченої причини не могли відбутись, нпр., тому, що елейці самі провадили саме тоді війну, то через цілу Грецію переходив якби якийсь судорожний корч: вони мусіли виректись того найкращого, що їх чекало. Коли-ж прийшли післанці з Олімпії, — а вибирались вони в дорогу вже три місяці перед святом, щоб мали доволі часу дійти до найдальших країн і ще за часу вернутись додому, — тоді від хвилини, коли вони в краю появилися, панував там т. зв. божий мир і він тривав ще три тижні після закінчених змагань.

Битими дорогами, пільними стежками, прогалинами, ярами, серед гір і долин, снувалися з кінцем липня довжезні смуги подорожніх з цілого грецького світа. Море було вкрите вітрильниками, святочно закітчаними, з шокковими вітрилами, які перевозили учасників на західне побережжя. Мусіли це бути кораблі пишні і дуже гарні, бо не можна собі уявити, щоб той казковий корабель, яким плила Кеопатра Нілем, або той, на яким Нерон казав вивезти свою матір до сорентійського заливу, щоб її там утопити, були у старовині вийнятковими, без попередніх зразків.

Учасники перегонів мусіли вже місяць перед свягом бути на місці, щоб піддатись ще останнім вправам. Кожного з них негайно провадили перед вівтар Зевеса і тут він присягав, що приймає всі вимоги накладені на учасників і що стає учасником змагань згідно з обов'язковими правилами, себто буде боротись чесно, не послуговуючись ніяким підступом, хитрощами або що найгірше підкупом. Відтак кожную категорію борців поміщали в окремим відділі і там вони вправляли аж до початку свята. А коли надійшов той час, то весь грецький світ святкував його і всюди спочивала зброя. Тут в Олімпії йшла святочна процесія до святині Зевеса, щоб там скласти жертву. Звідси переходила вона ще до інших святинь нпр. до святині Гери, відтак усе линуло до стадіону.

Ходім і ми туди, на схід від святині Зевеса. Та тепер тут нічого не видно, лише поле покрите травою або просом та ячменем, як далеко око сягає. Колись було інакше. Сотні тисяч народу заповняло рівнину довкола стадіону. Гамір, метушня, розмови. Ось той побачив знайомого з далеких островів — щирий привіт, щира розмова. Осьтам побачили Темістокля, там Плятона. Кожний показує пальцем, шепче щось сусідові на вухо.

Змагання починаються. Це змагання за найвищі людські прикмети: красу, славу і честь. А вже з тою честю то у давніх греків було інакше як у нас. Кого наприклад у нас на яких перегонах чи яких інших спортових змаганнях здискваліфі-

кували, той ще не мусів умерти. Але в Олімпії перемога приносила в дослівнім значінні безсмертну честь, і ганьба була вічною ганьбою. Бо хто провинився проти всевладного закону, хто нарушив приписи, а передовсім хто підступом або грішми осягнув перемогу — того таврували на ціле життя і ця пляма на честі дотикала не лише його самого, але і його ближчу батьківщину. Його засуджували на грошеву кару, а за ці гроші ставляли Зевесові як оборонцеві всякої честі статуї, де виписували імена тих, за чий гроші їх виставили. Ці статуї стояли на виднім місці, куди кожний мусів переходити і читати. Першу таку статую виставили аж 400 літ після того, як взагалі почалися змагання, доказ як суворо перестерігали греки честі. Перший випадок нечесної боротьби трапився з борцем на п'ястуки, який грішми підкупив свого противника, так що той дався йому перемогти. І зберіглося навіть імя різьбаря, який ту статую виконав. І написали на ній: „Ця статуя стоїть для пошани бога і на ганьбу злочинця, і має послужити прикладом, щоб відстрашити всіх греків і є наукою, що олімпійської перемоги не можна купити грішми“. Імя злочинця було Форміон з Тесалії, різьбаря Клеон з Сікіону. Такі статуї почали щораз більше множитися, як явний доказ зрештою відомого явища, що сувора дбайливість за честь, чистоту характеру і обичаїв стоїть у протилежнім відношенні до поступу нашої культури. Зріст одного спри-

чинює занепад другого. Культура має всілякі засоби і способи, щоб зло затаїти або направити.

В усякому разі в ніодного народу на світі честь не стала таким осередком всякої діяльності як у греків. Яке ніжне було розуміння чести у греків за приклад можна взяти такий звичайний випадок. Двох суперників зробили потайну умову, що той, хто переможе, дістане від другого, крім признаного йому суддями почесного вінця, також якусь згори означену грошеву суму — отже щось, що у нас часто буває правилом. Справа вийшла наверх; обох засудили. Одним словом, всі змагання в Олімпії мали у своїй підставі виключно почуття чести, бо вони були службою богам і своїй батьківщині і перемога в тих змаганнях була найвищим ідеалом у службі своєму народові.

Відповідно до цього була і нагорода. Хвилиною перемоги була хвилиною головокружного щастя. Нераз після такої перемоги кидався миттєвий посланець на білого коня, гонив лісами і дебрами до своєї батьківщини, щоб сповістити її, що її син звеличав її славу. І відтепер він належав до поезії, належав до хроніки і до історії Піндар оспівав його як бога, Геродот, Тукидид, Плутарх, Страбо говорили про нього і поміщували його в історії, навіть Люк'ян переставав сміятися, коли згадував про Олімпію. А на вулиці, вздовж т. зв. стоа пойкиле, якої виразні сліди можна ще нині оглядати, викликували герольди з підвищеного місця імена переможців. По лівій

стороні тої вулиці стояв ряд статуй; це були статуї, що зображували попередніх переможців. Крім імени героя проголошували також імя його батька і рідного краю. З того всього списували протоколи і ті протоколи ще оглядав згаданий нами Павсаній. Чого в тих протоколах не записували! Отже нпр. згадують вони про маму якогось Демоліха, якій снилося, що її син виграє на ігрищах в Олімпії. І дійсно так сталося. А що зробив різьбар? Він не звеличав перемоги того молодця, не зобразив його в авреолі слави, повного гордості і величі, але дав постать його мами, зі щасливим усміхом на устах, як притискає свою увінчану дитину до грудей. Що за геній був цей різьбар! Як зумів він зійти до найглибшої тайни людської душі, що славу, честь і всякі земні цінності не має за ніщо супроти материнської любови! Чи можна щось такого уявити собі в нашім світі машин і безконечних рекордів, коли найсвятіші речі служать тільки егоїзмові!

Переможця провадили перед святиню Зевеса. Звідтам виносили стіл зі золота і слоневої кости, а на ньому лежали золоті ножниці. Старі, бородаті, поважні жерці провадили малого хлопчика до маслинового дерева, яке дико росло коло святині. Тими ножицями стинав хлопець стільки галузок, скільки було переможців. І коли зібраний нарід витав їх голосними окликами, які лунали геть аж поза Альфейос, кожному переможцеві вкладали на голову галузку. Це була найвища на-

города, не за фізичну силу і справність, але за працю над собою, за дисципліну, за самопанування, за видобуте із себе волею і витревалістю все те найкраще, що у кожного на дні душі спочивало. Це була нагорода за повний і гармонійний розвій усіх фізичних і духових сил і проявлення як досконалої людини. Ця гармонія між душею і тілом, між формою і змістом, між теорією і практикою — ця їх нероздільність, пояснюють, чому грецьке життя досі для нас таке гарне, здорове, свіже, чарівне, і лишається вічним джерелом цілющих сил. Греки створили людський ідеал, людину, що мала всі сили гармонійно розвинені, а ми той ідеал стратили на віки, починаючи вже від Сократа, скінчивши на нашій релігії, коли прийшло повне роздвоєння тіла і душі. Це роздвоєння визначило перевагу духовій стороні над тілесною і матеріальною.

Які з того виходять хоробливі наслідки в житті, не кожний як слід здає собі справу. У нас мають силу самі гарні гадки, слова, почування, вони нас поривають і захоплюють, а на само реальне життя ми мало звертаємо увагу. Величаємо людину за її мудрі гадки і за шляхетні почування, книжки написані нею набирають світової слави, а коли часом почуємо про якусь дисгармонію між словом і життям якоїсь одиниці, то і слухати не хочемо, мовляв: „Це її приватне життя“. Приватне життя? Та саме про те дійсне життя все йде. Нам в протилежності до греків здається, що на світі річ іде не про життя, тільки про

гадки і слова; життя може собі бути якенебудь, якби тільки слова були мудрі Ми плакаємо не культуру життя, а культуру слова і гадки. І важко уявити собі, що ми робили б, якби так нагло бібліотек не стало. Правдивий кінець світа! Учені не мали б що читати, порівнювати і до якихось висновків доходити. А проте всяка філософія, всяка поезія, мистецтво виходять тільки з життя і до життя вертаються, а творять їх біль, змагання і боротьба за вищі цінності і за життєву мету.

Так було у старовину. Всі ті, що за старовини проголошували свої філософічні думки і складали системи, рівночасно переводили їх в життя, самі на собі робили експеримент. Діоген, сидів у бочці, бо так йому наказувала його наука. У нас проголошують мудрі слова для слухачів, в замкнених, в зимі добре огрітих саялах, де один одному показує свою бистроту ума, і це нам вистачає. Плятон, коли збудував свою святиню ідей, то завершив її ідеєю добра як найвищою ідеєю, бо вона мала зробити людей щасливими; і щоб ту ідею здійснити Плятон тричі виставив себе на небезпеку життя. Читаємо залюбки „Фавста“, як то він найшов спокій душі і своє щастя в праці і в виконуваних обов'язків супроти інших; таку науку дає нам Гете і в різних своїх творах. Коли ж Гете повідомили, що його жінка на смертельній постелі веться з болю, він не хотів до неї прийти, бо такого виду він не міг витримати. І це у нас „у порядку“. Маркс, що

заперечував капіталізові всяке право до існування, завсіди був у грошових клопотах, позичав сюди і туди, а ніколи не віддавав, ще й потому цурався своїх приятелів, від яких позичав. Ніцше учив нас бути надлюдиною, але сам помер гірше як пересічний смертник.

Така то дисгармонія, така доля нашої культури.

Все це у греків було неможливе. Греки не знали „великих“ людей, які прерогували для себе вийняткові права, греки знали тільки повних, здорових людей, що мали всі сили фізичні і духові однаково розвинені і в гармонії з собою. Всяку „величину“ вони стягали до рівня тих людей і не щадили нікого, коли не відповідав їх ідеалові. Своїх найвизначніших і найбільше заслужених громадян таврували, коли вони чимнебудь цей ідеал нарушили. Мільтіяда і Фідія, що мали безсмертну славу, атенці покарали таксамо, як багатьох інших. А Фідій був для них не якби це у нас називалося — артистом-генієм, але „банавсос“, себто звичайним ремісником, який виробляє речі потрібні до життя. Але під тими життєвими потребами вони розуміли не так, як ми — речі практичної природи, але речі з обсягу краси і ідеалу.

„У нас артисти, — у греків ремісники“.

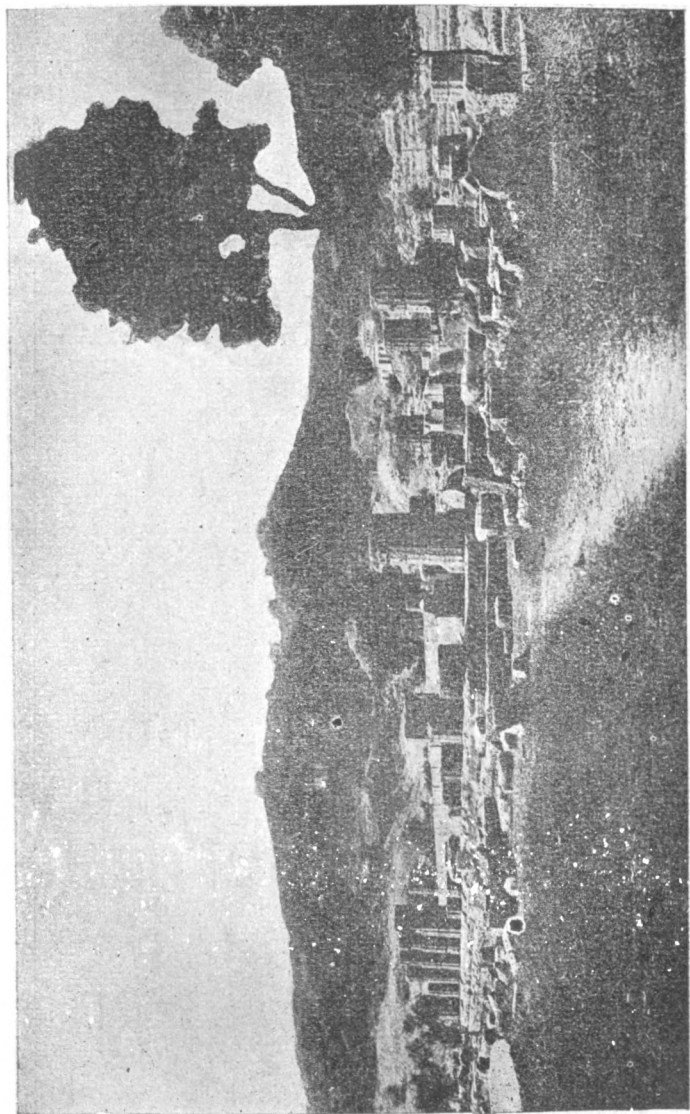
Це основна різниця між грецьким духом і нашим. У нас мистецтво для мистецтва і воно обертається в самих абстракціях, у греків мистецтво

для життя як його органічна, складова частина. Ми займаємося мистецтвом і гарними речами на те, щоби втекти від сірої буденщини і перенестися в світ ідеалу, який дозволяв би нам забути за щоденні злидні. Отже втікаємо від життя тоді, як греки саме шукали його. Вони не знали того всього, чим ми обставляємо собі життя: „гарного письменства“, „літератури“, не мали у себе галерій образів, музеїв і всяких інших захистів для мистецтва, щоб там шукаги для себе краси і вдоволення з життя; вони ту тугу за красою переливали в саме реальне життя, творили його гарним і шляхотним, так його переживали і так його нам лишили. Ми від життя відвертаємося і шукаємо захисту в музеях, у мистецьких творах. Американські мільярдери раз-у-раз відвідують Грецію, щоб оглядати красу старовинних пам'яток і при тій нагоді витрачують великі гроші, щоб заспокоїти свій естетичний змісл, а здавалось би, що це люди ніжних і високих почувань, коли за такими речами шукають. Тимчасом ці почування не перешкоджають їм зовсім не то байдуже дивитися на біду і нужду теперішніх греків, але вони за кожній сотик будуть з тими бідаками торгуватися.

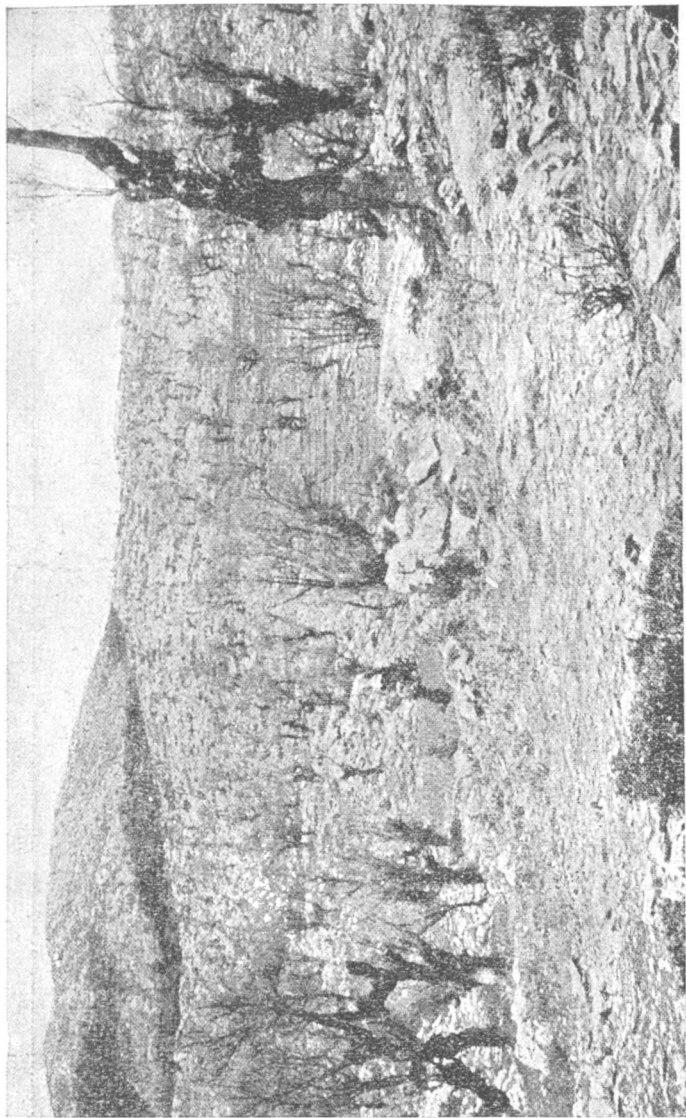
Я був тут свідком такої сцени: Якийсь інзалід без руки, коли гурток подорожніх покидав святу округу, почав їм продавати видівки. Одна з присутніх пань, спрагнена краси таксамо як інші, спитала за ціну і коли подана ціна видалась їй занадто висока (очевидно тут ішло про соти-

ки), счинила бучу і почала сваритися, що тамошні люди так натягають подорожніх. Я не міг на цю сцену дивитися і купив від інваліда скільки лише міг листівок, себто скільки лише моя бідна кишеня дозволяла, щоб бодай у частині ту нашу культуру, що жене за красою, зрегабілізувати в очах престога ще й нещасливого бідака. Якби американські мільярдери лише десяту частину тих грошей, які видають на розкопи в Греції обернули на підмогу для теперішніх греків, то повстала би напевне нова, сильна, квітуча грецька держава, якої житвотворча сила неодного гарне дала би ще людству. Та ні! Для них важне не життя, не люди, тільки абстракція, тільки „*idée fixe*“ колекціонерства.

Скаже може дехто, що я сам собі суперечу, коли звеличую життя старинних греків, а рівночасно не дозволяю його відтворити. Непорозуміння тут у тому, що я хотів би це життя відтворити не на те, щоб воно було предметом для наукових цілей, для теоретичних дослідів, але стало для нас прикладом і зразком. Ми повинні Грецію пережити, а не щоб вона нам служила як театр або як буденне видовище для нашої розваги. „Пережити“ Грецію це значить розвинути в собі повну людину, згармонізовану, з усіма силами в ній зрівноваженими, що не шукала б краси в абстракції, в мистецтві, для самої „освіти“, але в самому житті. Ми маємо багато спеціалістів, фахових письменників, учених, філософів, але не маємо людей, що охоплювали б

Горб Кроноса.

Аркадія.

цілістю життя і відчували його красу. Ми зупиняємося на теоретичних думках і принагідних почуваннях, а до самого життя не доходимо.

Зате греки дали нам повну, здорову людину, що не лише думала і відчувала, але брала участь в цілому житті тим усім, що в собі виплекала фізично і духово. Для нас звучить це наче якась байка, коли читаємо в біографії Софокля, що атенці в нагороду за його гарні трагедії вибрали його вождем у війні з самійцями. Головний командант і поет в одній особі! А проте кожний грецький громадянин був рівночасно вояком, політиком, суддею — в суді над злочинцями і суддею в театрі над найбільшими поетами світа, яких оцінити вміють тепер тільки спеціалісти, на найвищому духовому щаблі. Одностороннього духового розвою греки не розуміли і то так не розуміли, що коли Филип Македонський побачив раз, як його син Олександр з захопленням грав на цитрі, висварив його за те, що він так запалився до одної речі і готов стати віртуозом.

Словом: усяка спеціальність означала для давніх греків людину менше вартісну. Тільки людина здорова, з усіми гармонійно розвиненими силами — могла подобатись грекам, тільки така могла представитися в Олімпії і тільки таку греки винагороджували.

Олімпія — це був розсадник тих повних людей. Чоловік здоровий, сильний, великий, гарний і меткий мусів бути рівночасно відважний, хоробрий, чесний, шляхотний. Таку гармонію нахо-

димо вже виразно у Гомера, який Агамемнона називає „великим і хоробрим” (εἰς τε μέγας τε), а Терсита бридкого і горбатого представляє як боягуза, що вміє лише кричати, а відгриває таку нужденну роллю, що Одисей стягнув його жезлом по плечах як невільника.

І ми плакаємо тепер спорт і цілий світ стоїть тепер під гаслом спорту.

Річ ця кожному з нас аж надто знана. Але тут знову маємо те саме явище, що в духовій царині: спорт для спорту, відірваний від життя, нездорова односторонність. Не йде тут про красу, гармонію, про розвій всіх духових сил людини, а заєдно про одне — про рекорди. Рекорди вимагають спеціалізації і висліди тої спеціалізації можемо не раз оглядати в ілюстрованих журналах, де є намальовані карикатури спортсменів — тузів: груба потилиця, а тонесенькі ноги це боксер; м'ясні в ногах а тонесенький карк, це бігун і т. д. Що сказали б греки якби побачили такий тип людини? Але ще більше: ми дбаємо не лише за рекорди в бігу, чи леті, але в танцях, в їжі, голодівці і Бог зна ще в яких дивоглядних функціях. І кому що з того? Вже сам початок спорту був у нас неприродний. У нас спорт це первісно реакція проти надмірного сидячого способу життя. І коли греки шукали в спорті краси та ідеалу людини, то ми шукаємо — відпруження нервів і відпочинку.

Хтось скаже: Ми цього світа не змінимо ані його не направимо. Але нам вільно принайменше тужити за минулим, а туга це правдива краса. Ту-

жити краще як посідати. Посідання хутко буденніє, веде само собою до банальности, і стає чимось звичайним...

Оттак я стою тут в Олімпії самотний, лише з минувшиною. Де те все ділося? Десь здалека приходить і кудись далеко відходить вічний, спокійний, пестливий шум. Це шелестять листя і галузки оливних дерев, сосон і кипарисів, а нам здається, що це до нас так минуле промовляє. Здається, чуємо святочний гамір, розмову і віддих тих людей, що ціле життя шукали лише за одним: за красою. Легенький подув зітру знад моря, а в кущах і на деревах тремтить листя і світить то біляво, то темно-зелено; так світять передовсім білі тополі, які ще Геракль посадив і які так дуже любив Зевес. На полі споглядають на нас великими очима квіти: резеда, троянда, гіякinti. Вже й олеандер починає цвисти. Весна в повнім розцвіті. Все тішиться таємничою силою розросту і життя. Тільки людина — пан усього сотворіння, стоїть самотно і сумна, бо втратила свою весну навіки. Якась болісна, велика, величава самота. Осьтам на полудні рожеві аркадійські гори розпростерли свої рамена, щоб обняти мене. З Месенії надлетів якийсь птах, зашумів і зник знову з очей. Чи хотів він нам щось сказати?

*

Не люблю музеїв. Це для вчених-археологів, які виреклися живого життя а віддали себе в службу минушині. Не люблю музеїв ще й тому, що зібрані тут найрізномродніші твори мистецтва відір-

вані від ґрунту, на якому стояли, і від свого призначення. Все, що тут стоїть призиране і впорядковане, не має спільної ціли, якоїсь провідної гадки, якоїсь ідеї. Всім тим річам спільне хіба те, що вони належать до минулого. При цьому-ж, той, що їх тут оглядає, мусить рівночасно цікавитися предметами, які часом своїм еством є зовсім протилежні. Оглядач мусить це все стравити і всім однаково захоплюватися. Це зовсім таксамо, якби хтось у концертній залі мусів рівночасно слухати кількох ріжних симфоній. Одні вражіння з фізичної конечности затирають другі і хто ввійшов до музею з великим зацікавленням, виходить, наче з порожніми руками: в його душі властиво нічого не залишилося, він лише свідомий того, що його душу тягнули на всі боки, він мав духову емоцію, після якої залишився тільки нервовий румянець на лиці.

В Олімпії є великий музей, до якого знесли все, що викопали. Я входжу туди з обовязку і з цікавості, бо тут знаходиться найкраща статуя старовини, найкращий твір грецького мистецтва Герм Праксітеля, єдиний його твір, що для нас зберігся. Ця статуя знана з тисячних репродукцій розсіпаних тепер у культурному світі; всюди того Герма видно — в помешканнях, на сходах, коридорах, на бюрках. За ним я в музею передовсім шукаю. Його не важко знайти. Для нього одного призначили майже цілу невеличку залю. Герм, післанець богів, сам бог. Дивлюся — але-ж він цілком не є богом. Це тільки чоловік, але чоловік, в яко-

му відслонюється ціла краса грецької душі. Мотив, який різьбар схопив, такий: Герм був у довшій дорозі за якоюсь орудкою, з наказу Зевеса. Втопився і відпочиває; плащ з себе скинув і перевісив його через кусень дерева; лівою рукою сперся на нього і тримає в ній рівночасно свого маленького братчика-дитину, а в правій руці, піднесеній вгору, показує йому галузку винограду, забавляючи нею дитину. Usta мило усміхнені до братчика, очі трохи звернені на бік вказують, що він сам має інші, поважніші гадки у голові, ніж цю забаву. Цей бог, — ідеал людини, як греки його розуміли. Ми до такого бога не можемо наблизитися з покорою, з молитвою, щоб нас потішив і визволив; це людина, рівна нам, має ті самі сили, що ми, тільки в найбільшому розвитку. Через те ми підходимо до нього з довірям, по-дружному, і тішимося ним, бо находимо в ньому себе самих. Коли ми представляємо Бога, то не маємо відваги вбирати його в виразні форми, бо це значило би замкнути Бога в якісь межі, зробити його дочасним. Ісус Христос зі схиленою головою терпить; Мати Божа плаче з болю. А в тому бозі грає краса, сила, і життєва радість. Цей Герм рівний подекуди Рафаелівським Мадоннам, у яких нема нічого болючого, тужливого або магічного. Тут нема ні сліду чогось титанічного, надлюдського, незрозумілого, до чого Мікель Анджельо у свому демонічному змаганні все вертався, і що навіть від візантійських святих віє на нас такою таємничістю. Тут усе схоплене в виразні, ясні, форми, тут усе запозичене із зем-

лі, тут усе людське. Вже сам мотив такої постаті характеристичний: Бог не є осяєний якоюсь авре-олею вищости, поваги, достоїнства, маєстату, недоторканости, але він зійшов на землю і — бавить дитину. Яке це близьке землі, яке людське і яке чарівне!

Так виглядає грецьке мистецтво. Воно не зриває ніколи з землею, зі світом, не шукає чогось поза собою силою своєю інтуїції, тільки залишається тут на землі, тут вишукує те, що найкраще і це нам передає. У них краса, акцентування життя і радості з цього життя; у нас вічна боротьба, туга і недосяжність ідеалу.

*

При заході сонця, коли промені вже низько падали на землю, я вийшов на горбок Кроноса. Не далека туди дорога, тільки треба продиратися через хащі, помотану високу траву і покручене галуззя низьких сосон. Під ногами всюди пісок, по якому що-хвилини перебігають ящірки. Я легко вийшов на гору і охопив зором цілу олімпійську долину, з її теперішньою чудовою природою, з якої віє чар і спокій, і з її минулим ось там у тих руїнах, звідки віє тугою і мелянхолією. Навіть той, для кого весь старовинний світ не є нічим іншим тільки непотрібними останками, які тепер запізно привернути до життя, мусить бути тут зворушений. Чи справді було тут усе те, про що оповідають старі письма та історія?

Греціє! Ми стратили з тобою звязок фізичний і матеріяльний, але ми злучені з тобою душею

навіки. Греціє! Будь мені провідником в чистоті, світлі, честі, чесноти і збережи мені свіжий і ясний ум, такий, як він завжди у твоїх синів проявлявся! Я-ж не з цікавості ученого сюди прийшов, і не на те, щоб шукати дрібничок і вязати їх з собою, тільки на те, щоб шукати у тебе правдивої дороги життя і душевного спокою. Я чую твій голос, що все щастя і сила то краса і гармонія і що її треба шукати в собі самім.

СПАРТА — СИЛА ВОЛІ

З Еліди веде дорога через Аркадію до Спарти. Аркадія — вже в старовину оспівувана як край пастухів — лишилась по нинішній день символом спокійного, природного, побутового сільського життя. Ще й тепер пастухи випасають тут свої кози та вівці, самі покриті кожухами, шерстю наверх як на якій мадярській пусті.

Краєвид наскрізь гірський, як у Швейцарії, тільки гори ввічливіші, приемніші, невисокі, переважно голі, нічим не порослі, так, що на їх вершку видніє білий вапняк. Якийсь свіжий, тверезий, але веселий настрій віє з тих сонцем осяєних, вітром обвіяних, холодних гір. У долинах пасуться вівці і дзвонять дзвінками. Той звук губиться далеко-далеко. Бо тут, хоч і гори, то довкола якась безмежна широчінь, де жаден голос спинитися не може. Груди широко віддихають і почуваєш себе свобідним. Байрон описуючи свою подорож по Греції називає Аркадію найнуднішим краєм у світі. Відома річ: поети, дотого великі, мають свої нахили та особисті погляди, для звичайних смертників часом незрозумілі. Правда, що земля тут дуже пуста, майже гола, покрита якоюсь брунатно-червоною глинкою, порозкидуваним сям і там ка-

мінням, відламками скал, марними корчами, часом групами дерев. Поодинокі виринають денеді розлогі дуби, а під їх конарами журчить джерело. Часом у глинці з'являється потічок, але зараз десь він під землею губиться і творить т. зв. катаворти. Все те могло б бути сумне і мелянхолійне, якби не той вид в безконечну даль, той милий спокій, який обвивається коло серця, та ясність і соняшність, що все сповивають. Може славянська душа, менше геройська і не така лицарська, відчуває інакше красу природи; досить, що в мені повстало бажання змішатися з тими пастухами і в сяйві того світла прожити тут свій вік, хочби далеко від людей. Само забуття робить чоловіка щасливим. Байрон був поет-герой, що рвався до діла. Якже-ж він міг тут на самоті почуватися щасливим?

Дорога ведеся і крутиться так, що одне і те саме місце видно кілька разів, за кожним разом з іншого боку. Часом капличка якась зблимає, часом покажеться церковця на горі, певно на місці давньої святині, то знову кілька самотних домиків, огорожених муром, з винницями довкола. Темно-зелені шмати землі міняються з сірими пустарами, вкритими камінням і відламками скал. Ідеш далі: що за диво? Каміння рухається, якесь живе; це не каміння, а білі вівці збиті в масу ледви відрізняються здалеку від сірого каменя.

Перед тисячу роками Аркадія певно таксамо виглядала, як і нині, а дельфійська пророчиця тоді казала: „За Аркадією питаєшся? Ти за великою річчю питаєшся!”

Коли по аркадійській Швейцарії ввійдемо в долину Евротасу, в Ляконію, стрічають нас тут дві несподіванки. Поперше не відводять нашого зору, і нашої уваги святині, якими ціла Греція засіяна, так, що ми від їх оглядин не можемо відпочити. Зате тут можемо собі добре відпочити, бо пам'ятників ніде майже не видно.

Друга несподіванка ще більша: вигляд краю. Те, що ми про спартанців з книжок знаємо, наводить думку, що їх край великий пустир, де родиться лише каміня і будяки. Бо чомуж би інакше спартанці мали провадити таке суворе, аскетичне життя? Бодай досі так завсіди в Греції було і пізніше так буде, що природа і вдача краю витворює характер і вдачу людей, що в ньому живуть. А проте образи, які ми принесли тут на основі клясичної освіти та історії, на місці враз розвіялися.

Ми побачили правдивий рай. Земля така врожайна, що тут удаються майже всі плоди з цілої Греції. Рівнина весела, усміхнена. По полі, як у нас, тягнуться довгі загоны збіжжя, пасовиська з буйною травою. В егерично ясному повітрі темніють оливні гаї, то ясніють жовті овочі цитрин і помаранч. Куди не глянь: морвові дерева, фіги, кактуси, олеандри, мак, левкої. І тут в цьому раю мешкали люди, які в цілім своїм житті не знали веселого усміху, ні жарту, не відчували легкості, суворі і понурі, навіть говорити не любили так, що їх звязкий і річевий спосіб вислову затримав досі свою назву; люди, що не знали жадної фантазії, жадного сентименту; люди, що собі взаємно скла-

дали бажання, коли комусь із них син або брат згинув на війні; люди, що замучували себе аскезою і для яких чорна юшка і шматок чорного хліба були найбільшою лакоминкою.

Це все виглядає суперечне з грецькою вдачею, а в усякому разі є таке виняткове тут на грецькій землі, що властиво йдучи психологічною дорогою треба б про них на кінці говорити. Але ми йдемо по грецькій землі, як нас географічна дорога провадить і тому заходимо до Ляконії і до її столиці Спарти. Наше зачудовання опануємо на хвилину і ввійдимо до самого містечка. Містечка кажу, або навіть села, бо оселю з кількома тисячами душ — здається 5.000 — ледви чи можемо, хочби і за грецьким поняттям, назвати містечком. Це містечко засноване перед якимись 50 роками першим грецьким королем, з баварської родини на тім самім місці, де стояла давня Спарта.

Улиці і площі, залиті повинню світла, широкі і просторі. Мимоволі нагадуються слова Гомера, який Спарту називав „широкою”. Отже та прикмета по нинішній день лишилась. Але Гомер називав її гакож містом „з гарними жінками” (калігінайка). Нічого дивного: зі Спарти походила гарна Олена і хто знає, чи тою дорогою, якою я тепер ступаю, не втікала сюди Олена з Парисом або чи не верталася пізніше сюди враз з Менеляєм додому. Сюди певне їхав возом Телемах, син Одисея, на звідини до Менеляя, щоб від нього довідатись декого про батька. При прощанні хотів йому Менеляй дати в подарунку пару гарних коней; бо річ

проста, що в такому благославленому краю було якнайкращої худоби доволі. Та Телемах не прийняв, бо каже: „Щож я з кіньми буду у себе робити, коли у мене самі гори і скали, нема їх де пасти”. Розглядаюся по вулицях і шукаю шельми-Олени, що мала відвагу покинути свого чоловіка і пуститися з чужим далеко за море. Парис мусів її вести ось тою дорогою, бо то єдина, що провадить на полудне до пристані Гітїон, де причалюють і звідки випливають кораблі на Егейське море — тої Олени, що десять років спокійно бавилася в Трої, тоді, як її чоловік борювався за неї, тої Олени, що пізніше вернулася з чоловіком додому і якби нічого не було, розвеселювала йому останні хвилини його життя; Олени, з усіма чарами жінки, яка чим більше грішить, тим більше притягає мужчин.

Розглядаюся між людьми: Типи стрункі, високі, кремезні. Пригадуються мені шведи та норвежці; поважні, маєстатичні в рухах, так і видно: нащадки давніх гордих спартанців, правдиві „Herrenatur” маломовні, як ті, що багато пережили і нерадо вдаються в розмову. Жінки справді гарні, з аристократичним профілем лица, спокійні, як усі, що почувують свою перевагу над іншими. Вірю, що між ними могла бути Олена. Всюди повага. Нема тут, як у цілій Греції: балакучости, говірливости, веселости, ввічливости до чужинців і свобідної поведінки з ними.

З давньої Спарти майже нічого не лишилося. Знана річ: спартанці муру для оборони не признавали. Слідні ще останки театру і якесь порозки-

дуване тут і там каміння, т. зв. пам'ятник Леоніда, який поправді в цілості доховався, але не має жадного напису і вчені сумніваються, чи тут дійсно Леонід похований. Вкінці ген далеко за містом, куди треба йти добрий шмат дороги полями, стоять останки, властиво підмуровання святині Артеміди, де бичували спартанських молодців до крови. Неодна річ збережена в музею, але вже переважно з римських часів, а не з класичних грецьких. Позатим нема тут нічого, таки нічого, і то так, що якби хтось хотів оцінювати славу і значіння лякедемонців на підставі того, що вони залишили, то його осуд випав би для них дуже некорисно. І так ними займаються головно фільольоги, археольоги і всілякі учені, а що не находять тут вартісних пам'ятників до своїх студій, здвигають, як наказує шкільна рецепта, плечима і переходять над лякедемонцями до денного порядку: мовляв, вони не дали вкладу в духову творчість греків, то й нема чого над ними задумуватися.

У цьому і суть справи! „Не дали ніякого вкладу для мистецтва” і вчені сидячи в фотелях не мають про що писати наукових розвілок. Для хнижкового мистецтва ні, але вони дали багато для більшого мистецтва: мистецтва життя і хоч не залишили тесаних ані різьблених пам'ятників, проте кожний камінець при дорозі, кожна травиця, кожне дерево, кожна стежка, куди ступали їх сліди, оповідають могутні речі про їх історію і про велич людського духа, може більше як не один гарний грецький пам'ятник. Лякедемонці перші, може

й єдині у світі задокументували своїм життям і своєю історією, що сила людини лежить в ній самій і то в пануванні над собою. Хто хоче над другим панувати, той мусить передовсім уміти панувати над собою. Вони звільнили себе від природи, зробили себе від неї цілком незалежними, і то не засобами механічного поступу, а силою своєю волі. Не природа їх виховала, але виховала їх воля. Земля буйна та урожайна, клала їм під ноги всяке добро і багатство, але лякедемонці всім тим погорджували. Не користали з природи, серед якої жили, не знали вигід, ні приємности, ні вибагів, — всього виріклися, показали себе вищими від природи, що їх манила, і завдяки тій перевазі, завдяки самопануванню панували над іншими.

Лякедемонці прийшли як завойовники до Пеллопонесу і залишилися там його гордими панами. Вони зберегли чисту свою расу, вільну, незалежну від нікого і від нічого, і ніколи не стали синами тої землі, серед якої жили. Були тільки самі собою. — Аристократи в найвищому значінні цього слова. Годіж припустити, щоб між ними за весь час існування їх історії не найшовся ані один визначний поет, артист, або філософ. Це-ж були такі самі греки, як і всі інші, були ними кисть від кисти і кров від крові. І коли нічого не створили в царині духового життя, то тільки тому, що життям і усіма його принадами нехтували. Це були єдині м у ж ч и н и серед цілого грецького світа. Всі інші грецькі народи творили гарні речі, бо відчували потребу голосно передати перед своїми те,

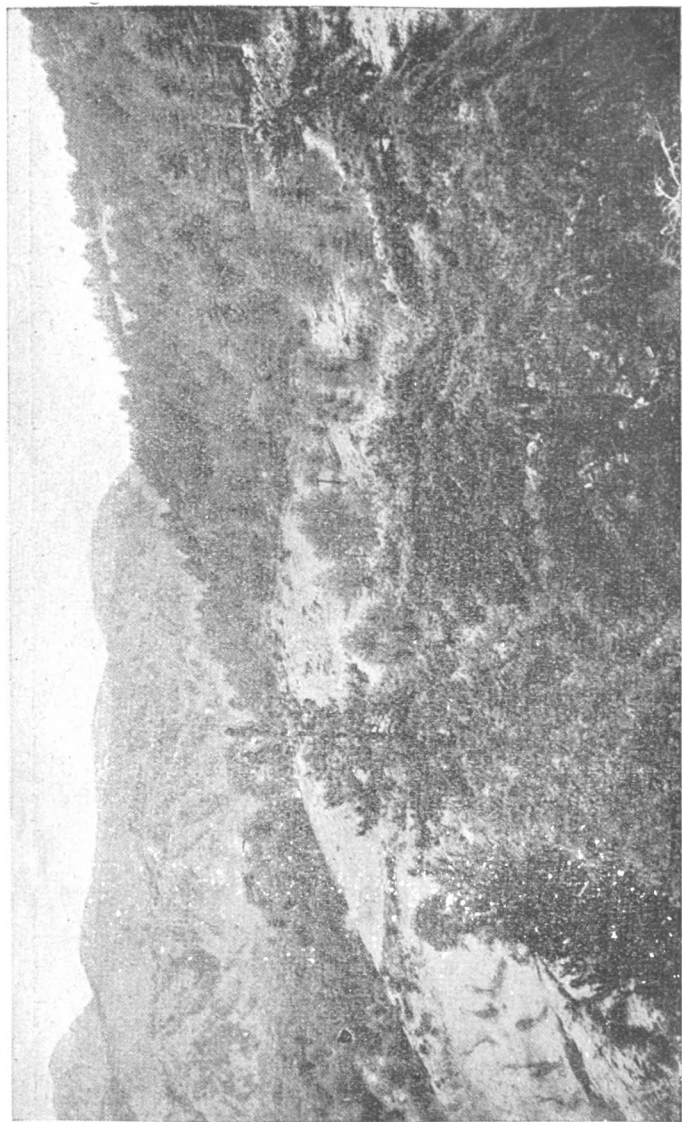
що співало в їх душі. Це були життєві слабощі, яких не знали лякедемонці. Чи можна собі уявити, щоб між лякедемонцями повстав Герм Праксітеля? Яка це чудова річ, як вона приманує до себе чарівним природним життям, кілько родинного тепла є в тій сцені з людського життя. Але коли приглянетесь ближче, то мусите самі перед собою сказати: „Цей мужчина, цей ідеал мужеської краси, він тут поправді не є нічим іншим, тільки — нянькою!”

Чи можна собі щось таке уявити у лякедемонців? Лякедемонці нічого не творили, нічого у себе не мали, не користали навіть з того, що їм їх багата земля давала, чорна зупа вистачала їм за їжу. Та одне вони у себе мали, а саме: почування, що вони є панами того всього, панами природи і людей і що їх львиної сили ніщо не переможе, бо ту силу вони завдячують не природі, а собі самим. Інші греки створили красу, що нас робить шляхотними і підіймає; лякедемонці дивилися на все з гордістю, якої здається у світі другої такої не було. У грецьких письменників стрічаємо розмови між спартанцями та іншими греками; в тих розмовах стараються противники переконати спартанців, яке то щасливе вони самі життя ведуть, величають перед ними багатства, земні добра та насолоди цього світа. Лякедемонці відповідають на ці дитячі докази холодною усмішкою. Вони споглядали згори на ту зелену долину, що стелилася їм у ніг і на якій Сарданапаль міг би насолоджуватися, споглядали з гордістю, що вони цілком від неї незалежні. І премудрі говорили: „Спробуй, які солодкі ме-

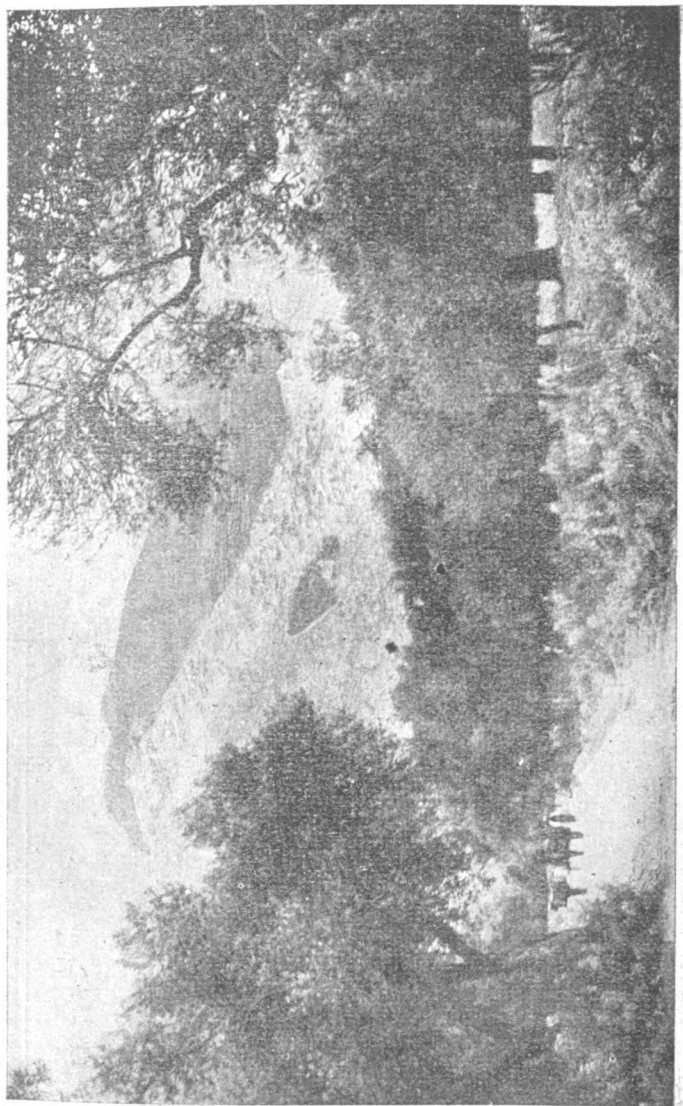
дівники, які ласощі дає культура; перестань бути впертий, будь поступовий і піди з нами". Спартанці пробували вістря меча і йшли, як звичайно, спати над берегом Евротасу на голу землю. Вони волили бути сильні.

Пішов і я туди, над Евротас, там, де стояла святиня з жертівником Артеміди, перед яким бичували спартанських молодців до крові, щоб вони звикали переносити біль. Йдете полем піськовою стежкою, на схід від самої Спарти. Сходите відтак у долину, в якесь оцямброване місце, трохи мокре, і там серед високої трави видніє підмурівок, де колись стояла святиня. Довкола росте очерет. Легенький вітрець перебирає бадиллям і шумить листям. Трощу витинали молодці і клалися на ній спати над берегом Евротасу. Звідсіля, де стою, видно його. Широкий наче Дунай, а ще ширші його розлогі береги, вкриті дрібним камінням. Сюди над ріку приходили юнаки, побиті до крові, щоб охолодити пекучі рани. Так живо стоїть мені перед очима та сцена, що здається чую їх важкий віддих і плюскіт води, якою обливають собі поранене тіло.

Вже і пізно сполудня, сонце над заходом, коли вертаюся до міста і йду попри пам'ятник Леоніда. Учені сумніваються, але нарід вірить по нинішній день, що тут спочивають тлінні останки Леоніда. Цей пам'ятник стоїть при дорозі, на леваді, де тоді паслися вівці, і тепер їх пастух сидів на краю пам'ятника. Квадратові могутні камінні плити скинені на купу, яка ледви має шостигранний ви-

Гора Тайгет.

Звалища Містра.

гляд. Все просте, без жадних окрас, так як усе інше у спартанців. А проте, яка велич, який пієтизм. Нераз так буває, що річ проста, примітивна робить на глядача сильніше вражіння, ніж високо мистецький твір. Таке вражіння маємо тут. Атенці мали своїх різьбарів, малярів, поетів, які звеличували діла великих людей. Спартанці не робили із своїх подвигів розголосу, брали їх за річ звичайну, самозрозумілу, зберігаючи їх тільки в живій повсякчасній пам'яті для себе. І коли згадаю ті слова, які вирізані були на гробі Леоніда в Термопілях: „О, чужинче, коли будеш сюди переходити, то звісти лякедемонців, що ми тут спочиваємо, вірні їх наказові” і згадаю докори учених, що спартанці нічого нам не лишили, то відчуваю велику їм заповідяну кривду і мушу цілою своєю душею стати в їх обороні. Бо чи можна нащадкам щось кращого переказати як ці слова?

І ще не в цьому річ. Інші грецькі народи теж були хоробрі. Але вони не знали того в житті що спартанці: панувати над собою і нехтувати принадами життя. Ті сили, — гордість і самопанування, як спутані демони спочивають на дні душі кожної людини і відкривають перед нею світ, але інший, не той, що нам дає мистецтво. Атенці навчили нас своїм мистецтвом ушляхетнювати себе і здійматися понад буденщину; спартанці учать нас панувати над життям. І якби я у своїй мандрівці нічого більше не був найшов, то тут пристанув би і сказав би собі: „Ось де правдива сила: не в уживанні, світа, але в погорджуванні ним”.

Атенці промовляють творами своїх найгеніяльніших синів до вибранців. Не кожний має спромогу розуміти і відчутти ту красу, яку нам атенці полишили. Ту красу творили вибрані люди і до вибраних вони звертаються. Треба мати в собі приготований цілий засіб знання та освіти, щоб схопити і насолоджуватися красою Партенону або хочби: Гермом Праксителя.

Дотого Партенон збудував не цілий нарід, а геніяльна одиниця. А те, що дають нам спартанці, це власність цілого народу, спільна всім людям, по всі часи. Бо ті дві напрямні, які спартанцям показували життєвий шлях: гордість і самопанування, наче дві стихійні сили, дримають на дні душі у кожної людини, так, що спартанці промовляють до кожного і вчать нас того, що кожний потребує: мистецтва, як жити. І кожний відчуває, що ті сили він може з себе видобувати і спільно з іншими стати до спільного діла. А Партенону збудувати ніхто не потрапить. Спартанці промовляють до тої безсмертної частини, яка притаєна є кожній людині, тимто і кожний їх розуміє, відчуваючи сам у собі ту безсмертну частину. Я мушу щиро признати, що мені багато більше імпонують непоказні, дуже скромні гроби християн у катакомбах у Римі, ніж велична церква св. Петра.

Перед церквою я стояв з подивом, з подивом, передовсім для того генія, що її вибудував і прикрасив своїми образами, для того велитня, який був рівночасно геніяльним будівничим, різьбарем, малярем, поетом, філософом, анатомом,

зкінці ще і сконструував проєкт літака, що його аж наш вік зумів здійснити. Ця людина переростає середню міру людей; ми його подивляємо, але і відчуваємо пропасть між ним і нами, ми до нього не можемо зближитися, ми не маємо з ним нічого спільного. Але коли ходимо по катакомбах і стаємо перед гробами тут похованих перших християн, то чуємо що ми їх брати, кров від крові, що ми такі самі як вони, що маємо в собі теж ту безсмертну божу іскру, за яку ті прості люди, що тут спочивають, життя віддали. На вид тих гробів безсмертна частина нашої душі відзивається, ми наче злучені з тими покійниками і на хвилину безсмертні. І ми їм вдячні за це. Таксамо я вдячний спартанцям, що прокидають у нас сили, які в кожному з нас спочивають; лише від нашої волі залежить, щоб їх видобути наверх.

*

Вже робиться вечір — передучасно. Сонце скрилося за Тайгет і хоч видимо, як там далі на півдні ще день, тут у Спарті темна тінь помалу огортає дома і вулиці. Атмосфера стає якась понура, поважна, грізна. Куди не глянеш, усюди видно Тайгет темний, страшний, тим страшніший, коли згадати, чим він був для спартанців. Удень ціла країна була соняшна, усміхнена, така гарна, як може жадна інша в Греції, а тепер нагло, якби на землю зійшов якийсь новий, чародійний світ, де

людина почувається самотна, покинена, здана на себе саму. Хто зна: може саме не веселі дні, але ті таємничі вечори вплинули на сувору вдачу спартанців і зробили з них людей крицевих, людей сильної волі і гарту духа, людей, що не знали м'якості та ніжності, що не відчували потреби проявляти себе назверх у творах мистецтва та гарного письменства, як інші грецькі народи, бо були за горді, зробили з них людей твердого, незломного діла, які воліли, щоб про них інші писали.

І жаль мені стало тих людей, серед яких кожний був однаковим героєм, від простого вояка до вождя. Жаль мені стало, що вони перейшли через історію, наче гордий полк війська у марші, не оглядаючись нінакого і жадної пам'ятки нам не залишаючи. Всі гордо згинули, як гине кожна хоробра людина, не жадаючи від нікого співчуття ані помилювання, а залишаючи іншим м'яке, культурне життя, щоб ми могли з нього користати і про них писати.

Прощайте спартанці! я Вас не забуду!

*

Заки минемо Спарту, відвідаймо ще тут недалеко, на яких 5 км. на захід від неї, середньовічний лицарський замок на горі Містра. Такий замок у клясичній Греції, посеред звалищ старинного світа, робить небуденне вражіння. На ґрунті клясичнім — трохи романтики; це-ж речі, що по суті одна з одною контрастує. Не знаю, як кого, але мене такі замки, овіяні середньовічною романтикою, дуже притягають і де є тільки нагода, ніколи їх не ми-

наю. Не знаю чому може в мені самому є який нахил до романтики: досить, що той старинний дух, який віє із вікових мурів, башт, веж, темних галерій, сильних, дубових брам, обкутих залізом, впливає на мене сильніше своєю старовиною, ніж дійсно старі пам'ятники клясичної доби.

Коли оглядаємо чи то Партенон в Атенах, чи викопані Помпеї, чи хочби палату короля Міноса (т. зв. лябіринт) на Креті зперед 5000 років, то ми здаємо собі справу, що тут маємо до діла зі світом мертвим, замкненим у собі, скінченим, що шез на віки, з яким нас нічого не вяже, а який ми самі стараємося силою своєї фантазії та нашого чуття воскресити. Але коли стоїмо перед таким середньовічним замком, денебудь у Німеччині, в Австрії, Франції чи Еспанії, або перед норманською палатою на Сицилії, то відчуваємо, що хоч і стоїмо перед мертвою будівлею, але такою, звідки життя щойно недавно втікло і ще до нас промовляє живою мовою. І здається нам, що ми ще чуємо кінський тупіт і кроки лицарів, як ідуть рядами на війну, чуємо прощання милої або бачимо, як вона з того високого вікна сумним зором супроводить свого коханого. Тепер те вікно порожне, дивиться на нас з мурів як сліпець, а проте тут усю цю старовину відчуваємо сильніше, живіше, трагічніше, як перед пам'ятниками клясичної старовини. Тут наші почування самі втягають нас в обсяг минулого.

Ще цікавіше виглядає такий кусень романтики на клясичній землі. Цей замок збудував у XIV.

стол. один французький лицар у часі хрестоносних походів і небавком довкола замку виросло гарне місто, яке панувало над цілою Ляконією. Це місто зміняло часто своїх панів; панували тут французи, візантійці, турки, венеціанці. Година ходу, заки дістанемося на самий вершок до замку. У стіп гори — мале село, яке животіє самітним, відлюдним життям. Далі занедбана стежка провадить до гори. Камінні плити розлупані, зпосеред них визирає скупа трава і мох. Тут і там стоять іще міцно пурті палати з тяжкими брамами, що звисають, повідчинювані і на поламаних гаках. Мури — суворі, з коридорів віє страховинний холод. Сам замок на самім вершку. Його сильні мури перстеном окружають шпиль гори. Всередині на подвірі ростуть дико фіги, помаранчі і своїм галуззям заглядають через вибиті або поломані двері до темних кімнат.

Пустка, мелянхолія, самота; тільки бжілка часом забренить, перелітаючи з одного корча бузка на другий. Тут ще лишилися сліди візантійського панування, а саме гарна церква. Чернець з монастиря, що стоїть під мурами, провадить нас по церкві: обяснює мальовила гарною німецькою мовою. На тих образах видно всюди якісь штивні, задубілі постаті, з широкими очима, з яких віє релігійний жар. Ті постаті оповідають події зі святого письма з усілякими філософічними роздумуваннями, здогадами, алегоріями. Є вони символом візантійської душі, заскорузлої в релігійних догмах, відірваної зовсім від життя, а зверненої до абстракцій і до надземного світа. Все те стоїть у повнім кон-

трасті і до романтики, якою овіяна ця гора, і до цілої клясичної землі, де находимося. Через те і вражіння, з яким звідси виходимо, незабутнє.

З цитаделі Містри видно цілу Ляконію як на долоні. Є це один з найкращих видів Греції, рівний тому, який ми оглядали з коринтійського Акрополя. Все блищить на сонці — і зелені мурави, і темні оливні гаї, і помаранчеві сади, а серед того різнобарвного багатства землі видніють села з білими домами, розкинені серед гаїв і садів, як у нас на Україні. Від сходу темна стіна гори Парнону, а від заходу погрожує мовчазний Тайгет. Серед тих сіл ось це найближче, майже величини містечка, це наша Спарта. Вся суворість з попереднього вечора зникла, всюди мило, весело, радісно. У повітрі якби зринав який соняшний пил і падав іскрами на землю. З нізючі, з гірських провалів Аркадії добувається помалу Евротас і широкою блискучою стяжкою як Рен коло Майнцу пливе серед піль, винниць і загород до південного моря.

Тихо, мило, лагідно; якийсь чародійний, цілющий спокій огортає душу чоловіка. Почуваємося тут щасливі, без бажання. Не диво, що Гете, хоч сам тут не був, то силою свого прочуття признав це місце за відповідне, щоб сюди перенести акцію другої частини „Фавста”; тут в Містрі на замку стрічається клясична Олена з лицарем-романтиком Фавстом і овочем тої стрічі є новий ідеал краси: Ефоріон.

МИКЕНИ І ТІРИНТ — ВЕЛИЧ

Ще раз оглядати Микени я вже не мав би сили. Тепер, коли те все згадую, що я тоді в Микенах пережив, то на сам спомин жах мене проймає. Коли де, то тут я відчув, яка велика різниця між абстракцією, теоретичним знанням і живою картиною та переживанням.

Я вибрався до Микен озброєний від стіп до голови знанням фільольога, добутим з історії, поезії, і мітології. Я знав, що Гомер оповідав про „золоті” Микени, про Агамемнона, який тут панував у Микенах і про його жалісну долю, я знав, що з життя роду Атриєнків, з якого походив Агамемнон, грецькі трагіки брали собі мотиви до своїх трагедій, які досі зворушують глядачів образами неминучої людської долі і карою за злочини. Які то страшні люди мусіли бути ті володарі з Микен, яка жажда уживання життя за всяку ціну горіла в них, без огляду на наслідки! Ті люди знали лише уживати, давати своїм пристрастям і забаганкам повну волю. Їх волю ще не гамувала етика, ні мораль, вони не рахувалися з іншими, а хотіли тільки насолоджуватися життям і панувати, як люди стихійної сили і діла.

Предком тих велитнів був Танталь і він уже перший поважився сумніватися у всевідушності богів. Убив свого сина Пельопса і дав його зїсти богам, щоб їх всевідушність виставити на пробу. Танталь боги покарали і він мусів в підземельнім світі терпіти страшні муки, так і названі „Танталевими”. Дочкою Танталь є нещаслива Ніоба, що стратила всі свої діти і з болю перемінилася в скалу. Сини Пельопса, Атрей і Тиест, запанували в Микенах. Тиест схоплює жінку Атрея і мусить перед Атреєм утікати. Відтак один другому вимордовують свої діти. Прокляття тягнеться далі. Агамемнон син Атрея, жадний панування, жертвує свою дочку, щоб за ціну її життя стати головним вождем над усіма греками у виправі проти Трої. Його жінка Клітемнестра зраджує його підчас його неприсутності і живе з Егістом, його братанком. Коли Агамемнон вернувся зпід Трої, Клітемнестра убиває його, а смерть батька мстить пізніше син Агамемнона — Орест, який за моральною підмогою своєї сестри Електри убиває матір, а потому сам через це божеволіє.

Так у тій страшній родині йде душегубство за душегубством, кров проливається безупинно, невгамовно, брат убиває брата, батько своїх дітей, діти батька, поки цілої родини не винищать. Я свідомо пригадую тут ті страшні подробиці, щоб зясувати, які то люди були, що не знали ніякого стриму, ніякої вищої сили над собою, а для яких єдиним богом була жадова заспокоїти свої пристрасти.

Спогади з Гомера, Софокля та Аїсхила виринали передімною, коли я залізницею наближався до стації „Микени”. І коли я там висів і коли весела, усміхнена, як завсіди соняшна грецька природа огорнула мене, я радо пустився враз з іншими в дорогу серед піль і урожайних нив, щоб зайти до старинних Микен і замку.

Цікавість гнала мене, щоб побачити чим хутше ті місця, де відбувалось те все, про що я так недавно думав. Але небавком я переконався, що непусту цікавість я мав заспокоїти, але що передімною відкривається новий, досі мені незнаний світ, який мене далеко-далеко за собою потягне.

По дорозі стрічаємо гріб Агамемнона але його оглянемо ще пізніше в поворотній дорозі. Зрештою ніде нічого не видно, тільки рівнина і поле, покриті збіжжям. Нараз дорога скручує праворуч і перед нашими очима несподівано показуються дві сірі гори, утворені з вапняка. Це сталося так нагло, що ми не могли з дива вийти, як ті гори могли досі сховатися перед нашими очима, коли довкола рівне поле. Це гори Марта і Зара, а на бічнім виступі першої, на її сідлі, видно якби якусь шахівницю. Це останки камінних плит з давнього замку Атрідів. Але показалася ще друга, більша несподіванка. Веселий досі краєвид зник, якби який чар його звів, а місце його заняла природа, яка самотою і мелянхолією пригнітала душу і стискала серця. Ту самоту і безнадійність, яку щораз більше відчуваємо, в міру, як наближаємося до гір, не можна просто схопити в слова, бо переходить всяку досі знану межу.

Сонце пече немилосерно, з неба майже струями ллється на землю спека і світло, а проте серед тої повени світла відчуваємо якийсь незрозумілий жах, якусь несамовитість, начеб якісь духи і сонні мари перелітали в ясному, світляному повітрі. Находить на нас настрій, з якого собі справи не можемо здати, а мій особистий досвід і увесь раціоналізм двадцятого століття нічого тут не помагають. Щось несамовите, таємниче, повітря якби наелектризоване у білий, ясний день. Може не цілком білий, бо все покрите якоюсь жовтою сніддю: Посеред тої жовтої барви стремить замкова гора — лиса, гола, пуста і сіра, без форми, без обрисів, без виразу, непоказна. За нею друга гора миготить у золотій сірині, таксамо завмерла як і перша. Тут запанувала смерть; це єдине вражіння, з якого виразно здаємо собі справу. Праворуч в долині з тої дороги, куди ми йшли, тумани куряви. Зелені ниви невидні, а коло нас поля засіяні камінням, нужденні, випалені сонцем, земля від спраги засохла, порепана. У далині видніє і блищить море як оливяна тафля, але ніодин освіжний вітрець звідти не повіє. Це Аргалійський залив. Ніодна зелена травичка не виглядає зі спрагненої землі. Ніодного дерева не видно ні близько ні далеко. Хоч це і весна, а все життя якби загальмоване, все якби асфальтове. В горлі висихає. Сонце вдирається огнем у пилюку. Жаден птах не перетинає повітря.

І коли так стою, від тої мертвоти сам ледви живий, збираю свої гадки. То таке місце обібрали собі ті страшні люди за свій осідок, чому саме це?

Чи є який природний зв'язок між душею цього не-самовитого місця і душею тих страшних велитнів, жадних крові і панування? Чи та їм уже природою дана жорстокість завела їх сюди і вони собі сами це місце сподобали, чи може геній цього місця щойно зробив з них таких жорстоких і кровожадних? Нехай кожний шукає причини і наслідку, де хоче, але кожний бачить ту подібність між природою і людьми, що серед неї жили, і ця подібність так вривується йому в душу, що його жахом проймає. Бо коли досі ті кровожадні вчинки тих людей, про які ми дома доволі з книжок начиталися, були для нас якоюсь далекою марою, доступною лише для нашої уяви, то тут вони набирають тіла, стають дійсністю, оживають коло нас. Ми пробуємо визволити себе з переможного вражіння і з якоюсь полекшою в душі думаємо про те, що там в долині чекає нас нормальне спокійне життя серед таких самих людей, як і ми.

І далі з тим проклоном і величчю природи, до якої достроїлись своїм життям і своїми вчинками її мешканці, гармонізують ще і пам'ятники, досі нам залишені. Ось ціла замкова гора обведена муром, збудованим з величезних камінних квадратних бльоків, які синені один на одного тримаються власним тягарем, нічим незлучені. Той мур наче збудований на вічність, він є найстаршою будовою в Європі, перетривав звиш чотири тисячі років і жадна сила природи його доси не нарушила.

Вже старинні дивувалися людям, які такі мурви вибудували, і мурви ці назвали кикльопськими,

бо ніхто їх інший не міг здвигнути, тільки кикльопи. Ми знаємо тепер про них більш, як старинні. Знаємо, що тут перед греками мешкав нарід негрецької раси, який мав у себе високо розвинену культуру, тепер названу культурою егейською, бо вона охоплювала цілий басен Егейського Моря, себто Крету, острови Кикляди і ту частину Греції, де тепер находимося. Це культура престара, здається походила ще десь з далекого заходу, з казкової Атлантиди, яка мала находитися десь на захід від Африки, відтак потонула в морі, — але перекази про неї залишились у грецькій пам'яті, бо вже Плятон про неї часто згадує.

Та культура мала також звязок з народами Америки і з народами північно-європейськими. Розкопи в полудневій Швеції в провінції Шоне, видобули наверх предмети такі самі, які находимо на Креті. Перед нашою історією хвилювало життя на цілій земній кулі, про яке ми тепер нічого не знаємо. Лише слабкі перекази свідчать про нього. Найдавніші ідоли Зевеса представляють його з одним оком, кикльоп Поліфем, про якого нам згадує Гомер, мав лише одно око; староґерманський найвищий бог Одін також одноокий. Сюди належить також наукова гіпотеза, за якою неодне промовляє, що перший чоловік мав на чолі третє око; все те свідчить про спільноту людського племені на землі ще в добі перед нашою історією. І так ми тепер дивимося тут на останки того предавнього життя, яке промовляє до нас, як до своїх братів живою мовою, хоч ми віддалені від нього не знаємо як довго.

У тій пракультури пробивається передовсім монументальність. Щойно пізніші греки зуміли досягнути красу опанувавши матеріал, зберегти в ньому гармонію і рівновагу, а ті давні люди будували здається для вічності і то примітивним способом. Всюди озивається тут якась природна стихійна сила, яка прямує до величі. Чи наші найбільші і найсильніші будівлі, які є останнім виразом теперішньої техніки, довго будуть стояти? Чим є американські хмародери супроти цих неотесаних кикльопських мурів? Тут знаходяться камінні бльоки, які важать до 120 тон. Якжеж ті первісні люди, нерозпоряджуючи майже жадними технічними засобами, могли такі бльоки підносити і на своє місце поставити? Очевидно, що в нас є більші будівлі; але раз, що ті будівлі не обчислені на таку довготривалість, подруге вони є вислідом вікової, невсипущої умової праці цілого людства, тоді, як ми тут при тих старинних будовах маємо до діла з актом якоїсь титанічної волі і життєвої сили одиниць. Цього не сміємо тратити з очей, коли хочемо якслід зрозуміти, що нам ті кикльопські мурі говорять.

До муру, який перстеном окружає цілий замок, доходимо через рампу, якби алею, теж з обидвох боків охоронену муром, і то так, що мур по лівій стороні є вищий від муру по правій. Це ріжне від звичайного способу будови таких мурів на інших місцях. Деінде мур по правій стороні був вищий тому, що ворог наступаючи мав щит у лівій руці, а спис у правій, отже права

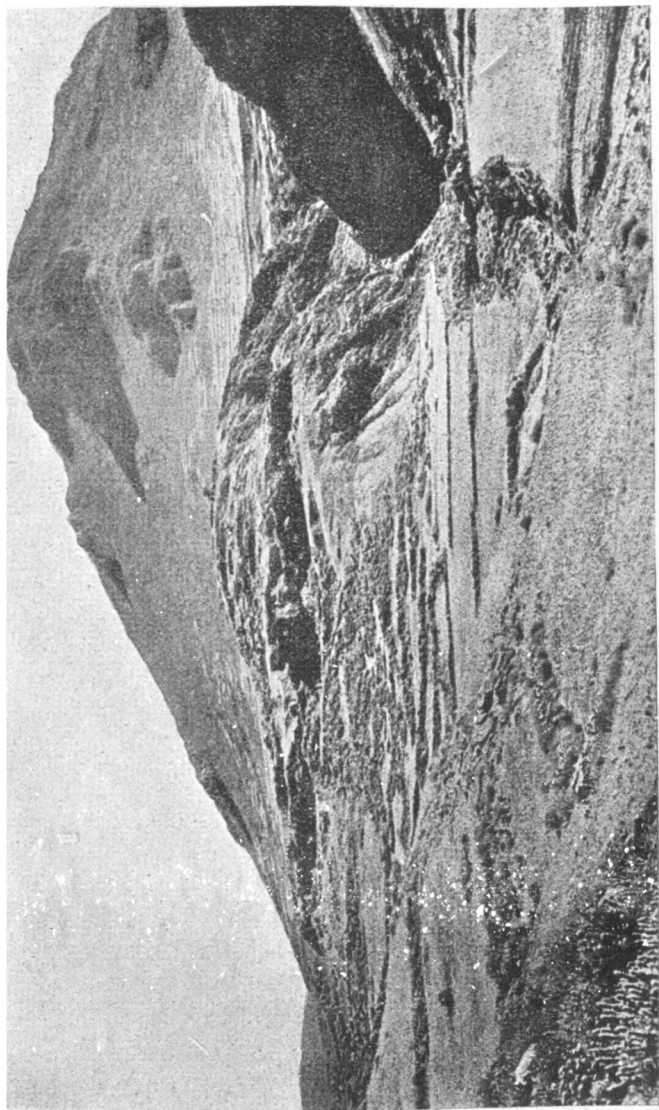
сторона була відслонена; через те оборонці, що кидали стріли, ставали на правім вищій мурі. Видко, що тут в тих часах щит носили якось інакше і то спричинило іншу будову муру.

Рампа провадить до брами, до славної т. зв. львиної брами. Ціла брама складається тільки з трьох одноцільних бльоків: два по боках, довжиною вгору, себто одвірки, третій угорі, впоперек, лучить їх з собою. Висота одвірків 3.20 м., довжина поперечки 4.50 м. (завгрубшки на 2 м., заввишки на 1м.). Над самою брамою, себто над тою поперечкою, що замикає височенний мур, мур висоти на яких 17 м., розступається в той спосіб, що над ним твориться порожній трикутник. Це зроблено знову на те, щоб мур згори своїм тягарем не пригнітав брами та її не нищив. Зате порожнє місце виповнене тонкою камінною плитою, на якій зображене внизу якесь вивищення в роді вітваря, на тім вітварі опирається стовп, обернений так мовити „коміть головою“, отже вгорі грубіє, аж на самім вершку кінчиться широким наголозком. На цей стовп з обох сторін опираються випрямлені львиці. Голови у них уже відтяті. Бони є певно символом влади королів, які тут панували, а той стовп посередині зображав імовірно пальмове дерево з розпростертим вгору галуззям і мав подібно як в Єгипті та на Креті релігійне значіння. Самої брами, що замикала доступ, очевидно, нема; вона була з дерева. В цьому місці тепер є залізна фіртка з кратами. Дивне вражіння робить така фірточка—

символ нашої культури, на тлі того маєстатичного муру, символу давніх часів. Там велич, маєстат, природна, стихійна сила як вираз демонічного, непереможного чуття і життєвого розмаху, — а тут слабосильний твір розуму, повний дрібничкового вираховання і математичної прецизії. Це псує первісне вражіння, але і не шкодить, бо наглядно показує різницю між двома геніями таких ріжних часів.

Брама губиться серед камінних кольосів муру. На неї паде тінь з муру і з неї віє якби зацвілою від старовини мертвотою. А які спомини! Цією брамою входили і виходили Атрей і Тиєст; цією брамою вирушив у похід проти Трої син Атрея і його наслідник Агамемнон, wraz з ним його донька Іфігенія, яку батько мав жертвувати богині. Там за брамою в палаті залишилась його жінка Клітемнестра, скриваючи свою смертельну ненависть до чоловіка за те, що відібрав їй її найдорожчу дитину; там вона й жила в злочинній любові з Егістом, щоб так хоч частинно помститися на свому чоловікові.

А коли увійдемо поза браму до середини замку, то відчузаємо, що ступаємо дорогою смерти, здалека від світа і живих людей. Зараз таки за брамою ліворуч видко в мурі заглибину, алькир; це мешкання слуги-воротаря. Праворуч округлий цвинтар з гробами королів, але покищо ми його поминім, а йдім просто і шукаймо палати, де жили живі люди.

Микени.

Кикльопські мури з т. зв. „Львиною брамою“.

Цією дорогою просто від львиної брами йшов у повному королівському маєстаті Агамемнон, коли вертався як переможець знід Трої. Клітемнестра, яка вже була склала собі плян згуби, прийняла його, повна облуди, радісно і святочно. Дорога була вистелена шовковими килимами від брами аж до палати. Ця палата находилась на найвищому місці замку, на т. зв. терасі, звідки простягається чудовий краєвид, зовсім такий, як його описує Софокль на початку „Електри“. Видно, що тут на цьому місці мусів стояти Софокль, але Микен тоді вже не було; отож з тих Микен Софокль не видів більше як те, що ми бачимо тепер. З тої палати мало що тепер лишилося. Але і по тім, що є, можна пізнати розклад мешкання, зовсім так, як про це читаємо у Гомера. Подібна палата багато краще збереглася в Тіринті. Але і тут у Микенах можемо ще пізнати салью для чоловіків, салью для жінок, спільне огнище, купальню, — все за описом Гомера. Видні ще круглі діри в камінній підлозі, в які входили гострі кінці стовпів, що на них оберталися двері. Здається, якби щойно хтось ті двері забрав і що ще недавно було чути їх скрипіт. По стінах місцями є ще малюнки, фрески, синьо-червоні, на яких спочивав зір Агамемнона так як тепер наш спочиває. Тут у цій купальні вбила Клітемнестра Агамемнона, закинувши на нього як сітку купальню одіж, з якої він не міг вимотатися.

Де тут стрінувся Орест з Електрою? Де Електра і Хрисотеміс плакали над урною, яка

мала містити в собі тлінні останки їх єдиного найдорожчого брата, як це описує Софокль у сцені, яка своєю величчю і своїм трагізмом належить до найкращого, що всесвітня література видала? Де вкінці сталося те найстрашніше: як рідний син убив матір у помсті за смерть батька? Де стояла Електра, коли на жахливий крик раненої смертельно матери заохочувала брата до нового удару: „Удар ще раз, як маєш силу!”?

Такі і подібні до них спомини, які я привіз з собою сюди з дому, з лектури старинних клясиків, раз-у-раз виринали передімною. Там дома це були лише пусті, хоч гарні слова; але лише слова; тут вони набирають тіла, стають живі.

Десь тут була і вежа, на якій удень і вночі вартував слуга, вичікуючи огненного знаку, що мав показатися з Навплії в хвилині, коли Агамемнон причалить там зі своїми кораблями по поверті зпід Трої. Так наказала Клітемнестра, щоб несподіваний прихід Агамемнона випадком не застав її неприготовану до облудної гри та помсти. Ця вежа тільки тут мусіла бути, не деінде, бо тільки звідси видко цілу Арголіду як на долоні, далеко аж до самого моря. І дивне, що того замку з долини не видно, а з нього видно все. Що я не видів його, йдучи сюди, можна б зрозуміти, бо я йшов уперше і міг не зорієнтуватися. Але ж у повороті я навмисне в кількох місцях оглядався взад і таксамо нічого не видів, хоч уже знав, де того замку шукати. Який стратегічний змисл мали ті люди!

З палати вертаємося в напрямі до брами. Натрапляємо на місце по правій стороні, себто на північ, місце обведене довкола низьким муром. На цей мур складаються камінні плити, уставлені у два ряди рівнобіжно так, що між тими рядами можна перейти. Що це місце значило, до чого служило і чому такий подвійний мур, цього не можуть учені збагнути і найдивовижніші погляди висказують. Переходимо дальше серед бідніших домів; це певно доми лицарів, що тут поселилися і належали до окруження короля. Посеред тих домів находимо також криницю, виверчену у скелі, глибоко аж до самої землі, щоб на час облоги замок був забезпечений у воду. Сходиться до тої криниці камінними сходами, цілком добре збереженими, але дорога веде не в простій лінії, тільки спіралями, і треба її очевидно освічувати — провідник мав заздалегідь приготовану свічку — заки дістанетеся надолину. Від стін і від тих сходів віє вогкістю і задухою. Джерела на самім дні тепер нема. Як люди при тодішніх технічних знаряддях могли таку криницю в скелі вивертити, це мусить кожного застановити.

Лишили ми цвинтар, який ми мали праворуч на полудні, коли входили до середини. Тепер у поворотній дорозі маємо його ліворуч. Шість гробів відкопано. Є це великі, прямокутні заглиблення, які своєю отвертою порожнявою вражають неприємно. По берегах росте трохи маку і його червоні головки якось дивно відбивають на тлі тої мертвеччини і на тлі синього неба. Зі шпар

добувається якась блакитна самотня квітка. Видко, що життя, хоч маємо вже весну, якось не може тут відважитися. Чоловік може з відразою і з полекшою на душі відвернувся би від того всього, якби не знав, як велике значіння ці гроби мають для нас духово.

У цих гробах викопано речі, що відкрили нам високу микенську культуру, яку представляють нам пісні Гомера. Раніше вважали цілий твір Гомера за плід фантазії, якого очевидно ніхто поважно не брав. З хвилиною, коли тут пороблено розкопи, переконалися, що все, про що Гомер пише, це повна правда. Високий стан культури, про який оповідає Гомер і який відноситься до 11.—12. ст. перед Христом, потвердили знайдені в тих гробах предмети. Гомер оповідає про золоті чаші з двома вухами, на яких були зображені голуби, що дзьобали зерна; оповідає про майстерно вироблений щит Ахилля, де було вирізьблене голубе небо, синє море і чорна земля з селами і містами. Були там зображені сцени з людського життя з таким мистецтвом і з такою вірністю, що ніхто не міг вірити, щоб люди в тих часах могли щось подібного виконати. Ми бачимо там косарів і женців, як вони серед роботи на полі відпочивають і покріплюються солодким вином, і як за той час вола печуть на вогні. Чуємо приманливу мельодію: от пастух, що пасе отару овець, грає на сопілці. При зборі винограду нарід веселиться і танцює, а малий хлопчик грає до такту пісню Ліноса. В мі-

сті зійшовся на ринку і там відбувається суд над винуватцем. Старші громадяни засіли поважно довкола на вигладжених каменях і видають присуд. В іншому знову місці справляють весілля. Юрба веселих гостей, серед голосних окликів і зі смолоскипами переходить вулицями міста, — новоженці напереді; з домів виходять цікаві, стають при дверях і приглядаються походові, чи не побачать кого знайомого.

Чиж диво, що такий опис довго вважали за чисту фантазію, бо годі було повірити, щоб люди в тих давніх часах мали у себе таке високе мистецтво. Тимчасом викопані предмети навчили нас чогось іншого. Бо і пугар найшовся там з чистого золота зі зображенням голубом, так точно як це Гомер оповідає, і ще другий, де зображені лови на биків, срібні голови биків з позолоченими рогами, перстені, печатки, ковтки, нашійники, нараменники, шпиньки, аграфки, мечі, щити, золоті тканини (на жаль, вони від одного доторку переважно розсипалися в порошок), діядеми, мотилі. Є там і маски з лиця, серед яких одна зберігає такі свіжі га сригінальні риси, що мусіла бути вірною копією живої особи; живої, не мертвої, бо видний іще усміх на лиці. Учені здогадуються, що це маска Агамемнона. Знайдено там також і штилет з інкрустованою роботою, такою прецизною, що якби його дати на виставу до теперішнього першорядного золотника, ніхто не пізнав би, що на ньому спочиває 4 тисячі років. На ньому вирізьблена ріка, яка синьою стяжкою плине серед поля; у воді

скачуть рибки і бавляться до сонця; на березі росте очерет і довгобадилясте зілля, серед якого походжають якісь птахи. То тло загальне; а спеціальна сцена, що приковує увагу — полювання на левів. Тут слід пригадати, що коли світ звіриний і рослинний, і взагалі ціла обстановка природи дуже влучно передані, то риси людського лица слабше. Щодо людської краси, панували видко якісь неясні поняття і Гомер, коли кого називає гарним, то не каже, в чому полягала ця краса, тільки збуває її опис завсіди коротко: „гарний як бог”, або „гарна як богиня”.

В усякому разі всі ці предмети свідчать про високу культуру, яку ми називаємо окремо культурою микенською. Є вона очевидно багато пізніша від того часу, коли повстали кикльопські мури. Гомер, що її описує, жив кількасот років пізніше і знав про неї лише з оповідань і переказів, і сам тих речей не видів. Під тим оглядом ми тепер більше знаємо як Гомер, бо можемо ті речі оглядати і переконатися, кілько є правди в Гомерових описах. Та Гомер був настільки у щасливішим становищі від нас, що був ближчий тій добі, відділений від неї ледви на яких 300—400 років, тоді як нас ділить від неї яких 4 тисячі років. Гомер як ближчий міг відчуті і зрозуміти духа того часу краще, ніж ми.

Всі ті речі найдено тут на цвинтарі в гробах. Видно, що померлих ховали разом з їх скарбами. Всі предмети із щирого золота і разом дають

вагу 50 кільо. Находяться вони тепер у Національному Музею в Атенах, де їх можна оглядати.

Ми були б невдячні, як би при такій нагоді не згадали, кому маємо ті розкопи завдячувати. Імя його всім відоме — це Шліман, син німецького пастора. У своїй молодости був він хлопцем до послуг у крамниці, потому послугачем на кораблі, то знову у крамниці. Десь зачув про Гомера, якась геніяльна інтуїція пробудилася в його душі, по ночах при свічці почав учитися грецької мови, коли йшов за якоюсь орудкою, то в дорозі йдучи учився, своєю надлюдською енергією допровадив до того, що вивчив не лише грецьку, але крім того ще шість інших європейських мов і дістався вкінці як кореспондент до одної торговельної фірми в Амстердамі. Звідти переселився до Росії, тут в часі кримської війни доробився великого маєтку і цілий той маєток рішив жертвувати для здійснення своєї мрії: шукати в землі за тим, про що читав у Гомера. Цілий світ уважав його за божевільного, але він байдужий на це все, розвівся зі своєю жінкою німкою, переселився до Греції, тут оженився вдруге з грекинею і маючи в ній вірну подругу і приятельку, що розуміла його душу, взявся до розкопів і на здивування всього світу відкопав Трою, таку, як її списує Гомер, а потім цвинтар зі скарбами в Микенах.

Такто Шліман завдяки своїй інтуїції, своєму геніяльному почуттю, ще й практичному хистові відкрив нам новий світ, про який ученим,

що сиділи дома над мертвими книжками, і не снилося. Розкопи свої почав Шліман у р. 1876 р. По ньому залишився гарний пам'ятник в Атенах і стоїть там також його власний величавий дім, де мешкав.

Поява Шлімана в історії людства показує наглядно, наскільки вище стоїть природна інтуїція і живе чуття, що звертає людину до життя, ніж абстракційна наука, яка обертається лише у сфері думок і щойно звідти пробує сходити до життя.

Завдяки розкопам Шлімана поезія Гомера, яка досі була лише фантазією, музикою, стала реальним життям, стала правдою. І через те, що ця поезія відтворювала дійсність, а не описувала якийсь вимріяний стан, вона стала ще краща, величніша, могутніша, бо більше для нас зрозуміла. Ми відчули завдяки Шліманові, що пісні Гомера є правдивим образом грецької душі. І тепер їх читаємо не лише для їх краси, але і тому, що вони заторкують близькі нам проблеми. Ми проглядаємо через тисячелітню заслону і видимо там людей, з якими ми хотіли би говорити, наче зі своєю ріднею. А коли подорожуємо по Греції, то все те, що ми читали у Гомера і що досі існувало тільки в нашій уяві, набирає тут безпосередности, драматичного, реального життя. Гомер називав Микени „золотими“, і такі вони є дійсно; він описував поодинокі предмети — такі, як ми їх дійсно тут віднайшли; малював край, острови, море, так, що все живою мовою тут на

місці до нас промовило: море грає у світлі барв, палахкотить на поверхні, хвилює, гуде, це жива музика до слів Гомера. А Гомерові дієві особи? Ми їх пізнаємо вірно ще в теперішніх греках. Всі щирі, усміхнені, добродушні, гостинні. Це му- сить признати кожний, хто побував у Греції. У Гомера гість — це була особа свята: сідай, їж і враз з нами пий, хоч би ти був і наш ворог; а потім уже нам скажеш, хто ти такий. Теперішні греки не інакші.

Так природа, люди і геній Шлімана зложи- лись на те, що пісні Гомера мусимо вважати не лише за найгарнішу поезію, яка донебудь на сві- ті повстала, але рівночасно за образ правдивого життя. І дай Боже, щоб колись настав той час, коли ми будемо читати Гомера не як заскорузлі фільольоги, які над кожним рядком і над кожним словом показують свою фільольогічну бистроту та ерудицію, але як люди з повним серцем і з отвертою душею, спрагненою краси, що хоче розуміти Гомера так, як він справді до нас про- мовляє. А промовляє він до нас як людина, як брат до брата, хоч і з вершин, звідки своїм зором і своєю душею охоплює цілість людського жит- тя, з усім його могутнім змаганням і з цілим його трагізмом. Бо поет, який сказав, що людське життя при всій своїй величності не є нічим біль- ше, тільки осіннім листям, яке вітер розганяє на всі сторони, залишиться безсмертним віщуном- пророком для цілого людства, як довго воно буде на землі. Гомер всюди величає життя, але все кін-

чає смертю. Згинув Патрокль, згинув Гектор, згинув Ахиль, погинули інші герої. Все те, що гарне, шляхотне, коротко триває, а лишається лише пересічне, нормальне, здорове, банальне, все те, що хоче жити лише для життя самого. Той, що схопив цю правду і тайну природи, той полонив наше серце на віки, став нашим провідником на віки, бо він промовив до безсмертної частини нашої душі, відкрив перед нами те найгарніше, що у нас самих на дні спочивало, що є вище понад всякі тимчасові змагання, потреби і земне добро, те, — що вічне.

*

Коло тих гробів, де були поховані королівські скарби, знаходяться знову сліди бідніших домиків. Археологи додумуються, що це було мешкання королівської служби.

Сходимо з замку і через левину браму вертаємося назад тою самою дорогою, що раніше, щоб оглянути ще один цікавий пам'ятник, який ми, йдучи на гору, поминули. Це гріб Агамемнона. Здалека видно лише горб. Коли підійти ближче, відкривається заглиблення, яке до того горба провадить, на 6 м. завширшки, — по обидвох боках муровані стіни подібно як при левиній брамі. Та ці стіни вже рівні, вигладжені і не виглядають так дико і страшно, як перед левиною брамою. В кінці того заглиблення, — так сказати 6 коридору, — показується темний отвір,

який провадить до середини копуластої будови. Той отвір має знову вигляд брами, як і попередній, з тою різницею, що одвірки це вже не одні цільні камінні плити, тільки стовпи, які творять поукладані один на одному камінні бльоки, дуже гарно вигладжені. Але ті стовпи муровані спуює вгорі одна одноцільна камінна плита, якої вагу обчислили на яких 120 тон. Нам на гріб вистає така велика, як наше тіло; ці люди потребували монументальної вічної будови, щоб у ній спочивати.

Таксамо по обох сторонах входу, перед тими мурованими стовпами, стояли колюми зі зеленого мармуру. Тепер стоять там тільки підстави; фрагменти колюми вивезено до Атен. Середина виглядає як копула або як круглий улий. Висота і промір підставового колеса має 15 м. Те кругле склепіння осягнуто в той спосіб, що укладано камінні плити в колесо, починаючи від долини, так, що кожне дальше колесо, себто перстень був менший від попереднього і виставав якоюсь частиною своїх плит понад плити нижчого перстеня і в той спосіб перстені ті ставали щораз менші; наближалися один до одного так, що вгорі повстав невеликий отвір, який замкнено одною плитою. Цілу будову всередині гарно вигладжено і окрашено бронзовими розетами, з яких досі ще багато лишилося, особливо понижче третього перстеня. Світло дістається сюди знадвору через входову браму і тут панують півсутінки. Праворуч від входу є у стіні викута мала

брама і сюди входимо до прямокутної комори. Тут мусів нам сторож запалити околіт соломи, щоб розяснити дорогу, бо сюди денне світло не доходить. Це місце то властивий гріб Агамемнона, а попередня копуласта будова то притвір, призначений до релігійних обрядів.

Цілий цей гріб переховався в цілком доброму стані, перетривав уже тисячі років і ще перетриває. І дивне чуття охоплює людину, яка то велика внутрішня сила, яка могутня духовна велич була у тих людей, які так уміли будувати і запевнювати собі безсмертність. Про що той будівничий думав, коли це будував, і звідки він узяв зразок? Ніде у світі більше щось подібного не подибуємо. Супроти такого велитня духа ми, з нашою дрібничковою працею і нашим інтелектом виглядаємо як муравлі.

І в чому-ж той наш поступ, що на нього ми раз-у-раз покликуємося і якому ми присвячуємо всі наші змагання і все наше життя? Адже найкращі, найвищі, найшляхотніші духові здобутки, якими тепер живемо, не є нашою власністю, а походять зі старовини. Всі релігії, які маємо і якими тепер людство покріпляється, походять саме від найдавніших людей і чим старша релігія, тим більше має вірних. Все найкраще в поезії і в письменстві теж походить зі старовини. Що людський розум міг мудрого сказати про світ, це давно сказали у старовині, бо наші зусилля у царині філософії і мистецтва мусять невпинно завертати до давніх джерел. Форми змі-

нилися, але людина та її душа залишилися такі самі. Ми маємо велику техніку, яка чуда творить, але вона рівночасно спроваджує нещастя, бо або сама безпосередньо нас нищить, або доводить до таких суспільних відносин, що мільони бідних не мають тепер що їсти. У старовину люди мали з чого жити і ніхто не прощався з життям через матеріальні клопоти, як це тепер трапляється.

Отже як із цим поступом і в ім'я якої ідеї він розвивається?

Таким запитом я закінчив свою мандрівку по Микенах. А з якою цікавістю я до них вибирався! Зі звичайною банальною цікавістю фільольога, а вернувся як новонароджена людина, без зверхнього одягу і без упереджень. Мені стало сумно, але я почувався легкий і свободний. Чому? Не знаю. Я-ж властиво нічого гарного тут в нашому розумінні не видів. А проте мені здавалося, що я віднайшов себе самого.

Завсіди найкраще те, чого ми ані збагнути ані опанувати не можемо.

*

Ще сильніше вражіння роблять кикльопські мури в Тіринті. Ідемо до Тіринту на полудне від Микен через арголійську країну, яка виглядає, як степ. Не диво, що Гомер назвав її багатою в коні. І тепер всюди тут видно, як пасуться коні. Дорога, якою ідемо автами, порошна, переважно обсаджена кипарисами. По долях найчастіше ро-

сте червоний олеандер. Рідкі села, побудовані з брунатних цегол, довкола них поля, покриті збіжжям і тютюном, у садах оливні дерева. Чим далі на полудне, тим краєвид більше зеленіє, характер степовий затрачується і більше видно осель. При дорозі ростуть характеристичні грецькі рослини — мальви та асфоделі, і бодяки такі як у нас. Вже здалека видніє біла, невисока вапняна гора, окружена сильним муром; це саме Тіринт.

Коли зближаємося до тих мурів, то справді віримо, що тут якісь велитні, а не звичайні люди своїми руками скидували ті камінні бльоки. Маєте вражіння, що люди, які тими каменюками бавилися, могли лева власними руками роздерти як kota. Ті мури не мають в собі нічого людського, якби не були твором людей, а природи, що викинула їх у приступі своєї фантазії або так випадково. Здалека виглядає, що це в безладді порозкидувані скали; щойно підійшовши ближче, пізнаємо їх доцільність і пляновість. Ті мури в Тіринті ще старші як у Микенах; коли в Микенах каміння хоч у частині вигладжене або вирівняне, то тут зовсім ні. Так, як його у природі людська рука знайшла, так їх тут понаскидувала. Добре, знайшла, але де? Куди оком глянь ніде скали ні каміння не видно. Тут у тих мурах мусіли дійсно мешкати люди-гіганти. Вже те одно дивне, нащо їм було такого муру, який і тепер витримав би вогонь найсильнішої артилерії? Він на 8 м. грубий і 20 м. високий, служив до обо-

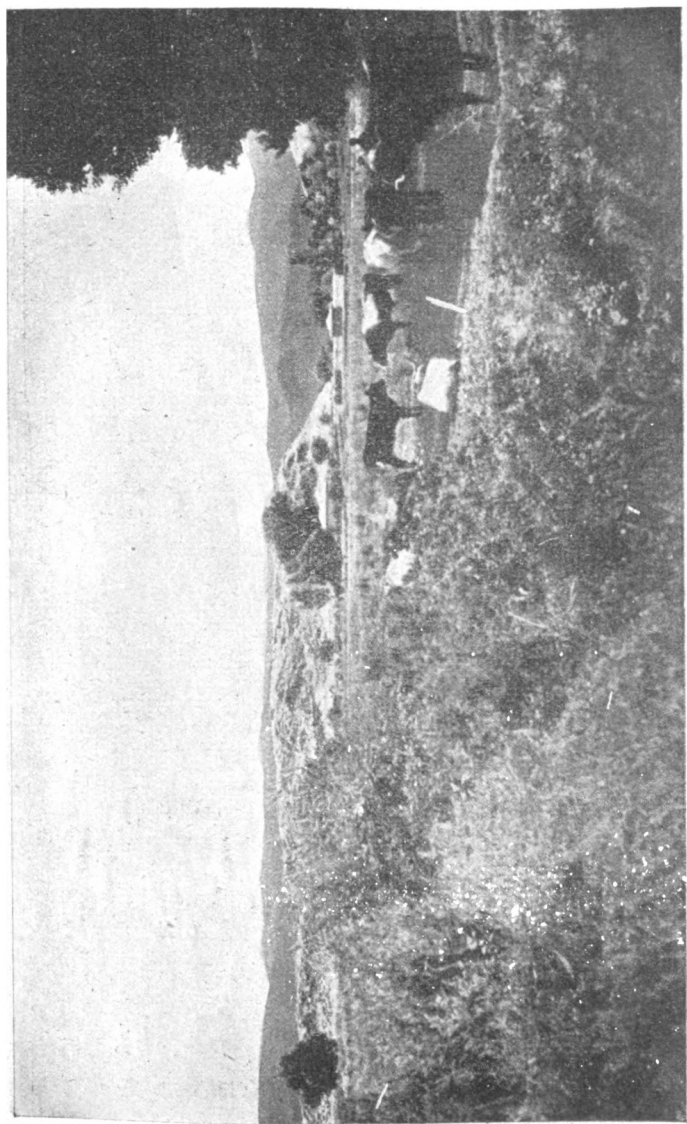
рони. Алеж і ті, що нападали, самі не мали жадного знаряддя крім каменів, щонайбільше бронзових ратищ, бо це могло бути в добі камінній або бронзовій. Заліза ще тоді не знали. Тут в тих мурах мав уродитися силач Геракль, що на свої уродини потребував дві ночі. Все, що тут діялося, велике, надлюдське і переростало звичайну міру.

Тіринт вже за грецьких часів був пережитим замком і знищеним, наскільки тут взагалі людська рука могла щось знищити. Головні обриси замку оперлися тисячі років вітрам, дощам і землетрусам, що так часто навідували Грецію, і з тих залишених обрисів можемо тут ліпше як у Микенах пізнати, як виглядав старинний замок і королівська палата. Опис королівської палати, який подає нам Гомер, докладно годиться з тим, що тут находимо.

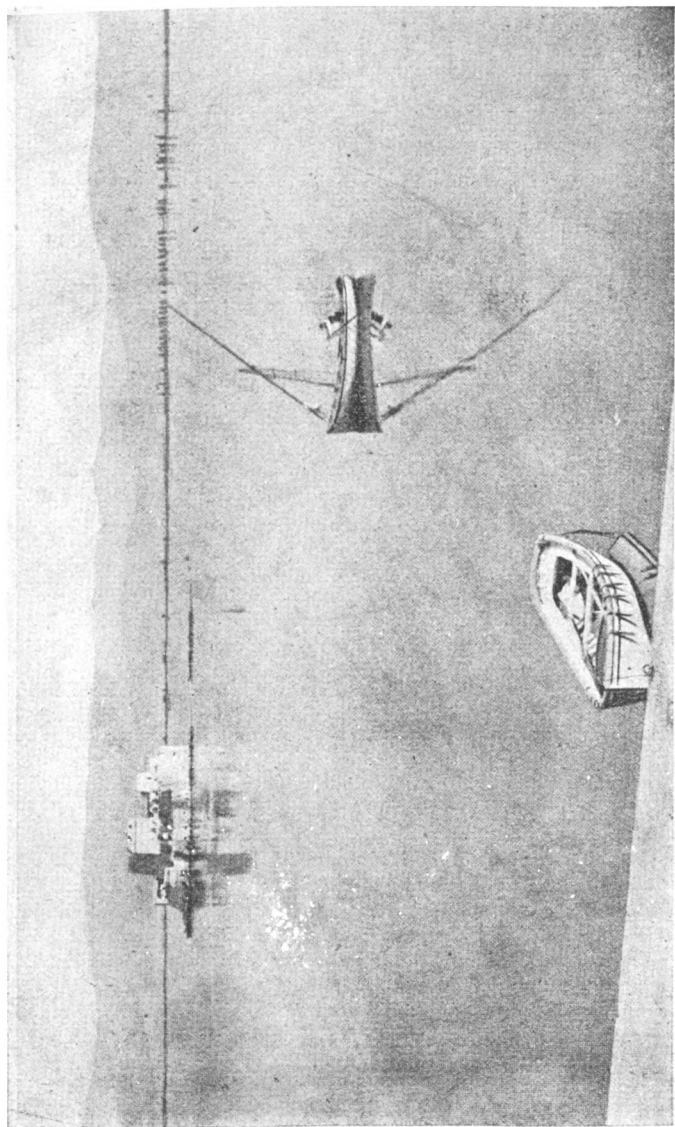
До замку входимо критою галерією, яка вгорі має трикутне склепіння і служила в тих часах за стайню для овець. Через те, що вівці отиралися плечима до стін — стіни вигладжені, але лише на висоті росту овець. Далі через браму входимо до замку, що складався з двох частин: нижчої, призначеної для служби, для коней і худоби, і вищої, властивої палати. До тої палати входимо по старинних сходах і на горі стаємо на високій терасі, звідки таксамо як у Микенах, маємо вид на цілу Арголіду. Напроти палати находиться подвіря з вівтарем. Палата сама має вигляд прямокутника. Розклад мешкання можемо докладно в усіх подробицях пі-

знати на підставі опису в Гомера. Головною частиною була саля для мужчин, звиш 100 квадратних метрів об'єму; перед нею передпокій і передсінок. У головній салі видні в підлозі чотири заглибини, куди входили стовпи, що пітримували дах над огнищем. Очевидно в дасі був отвір на світло і на дим. На одній стіні збереглися останки алябастрової прикраси з інкрустацією із синявого шкла. Про такі окраси згадує Гомер, коли описує палату короля феаків Алькіноя. Переховалися також стінні мальовила, як акробат на бику, деякі орнаменти, тощо. В купальні, яка обросла добре мальвою і бодяками, видно вижолблену в камені ванну з ринвою на воду. З боку до тої салі пристає менша саля, призначена для жінок.

Чи будуть колись про нас так згадувати з подивом, як ми згадуємо тих людей, що жили в Тіринті?

Тіринт.

Навплія.

НАВПЛІЯ — УСМІХ ПРИРОДИ

Година їзди з Тіринту далі на полудне і ми в чарівній Навплії.

Вона лежить над самим морем, яке тут творить може наймилішу закутину з цілої Греції. В Микенах і в Тіринті під вражінням слідів минулого ми майже цілком забули за світ і за природу, бо перенеслися цілим своїм еством в давню давнину, яка промовляла до нас своїми останками так живо. Ми були забули, що ми в соняшній, усміхненій Греції, аж Навплія нам це пригадала. Тут моя душа, досі споминами занята і занепокоєна, відітхнула і відпочила. На вид синявого, спокійного моря увійшов і в мою душу спокій, і радість заняла місце давньої тяжкої задуми.

Ціла подорож по Греції то образ людського життя: сіра буденщина, тяжка праця та обовязки міняються з хвилинами відпочинку, радості і плекші. Тут я почувався щасливий, що не давнина, але жива природа промовляє до мене і кличе мене до живого життя. Тут я забув за старовинну Грецію, відітхнув глибоко і сказав собі: „Яка ти гарна, нова Греціє! Які милі твої доми та оселі! Що за насолода!“ Все і в нас і довкола нас, ясніє

і радіє. Ліскове дерево і кипариси затінюють береги моря і переймають у свої тремкі обійми легенький, пестливий подув вітру і шепіт хвиль. У повітрі свіжий запах зелені, троянд і всіляких квітів. Напівсонні пригадуємо собі закляте в камінь страшне мариво Микен і Тіринту і таксамо як в теплій осені на полі відриваємо від себе пряжу павутиння, що обмотується довкруги нас за кожним кроком, так і тут пробуємо звільнитися від поважних споминів, які нас іще і тут переслідують.

Навплія це значить „місто кораблів, місто мореплавства“ і вже в старовину було пристанню і то найгарнішою в Греції. Звідсіля вплив Агамемнон зі своєю фльою до Авліс, сюди він і причалив, коли вернувся зпід Трої. Тут сторожі Клітемнестри запалили перший огнений знак, щоб дати Клітемнестрі в Микенах знати, що її пан і володар вернувся. Навплія лишилася пристанню за часів панування франконського, візантійського, венецького і турецького. З венецьких часів є тут багато пам'яток. Венецькі лези стоять ще й досі вирізьблені на брамах домів, а один великий лез викований у скалі. Тут до Навплії причалив перший грецький король Оттон з баварських Вітельсбахів, коли Греція звільнилася від турецького панування. Той король, мимоходом кажучи, не мав тут щастя. Він був дуже дрібничковий, як зничайно німець, розумів свої обов'язки занадто короткозоро, до всього мішався, а це грекам не подобалося. Вони звикли до образу ко-

ролівської величі такого Агамемнона, такого Ксеркса, Нерона. А Оттон своєю дрібничковістю і сумлінністю цілком їм не заімпонував і мусів небавком із Греції утікати.

Навплія розложилася у стіп гори Паляміді та Ічкале, і як місто — своїми середньовічними домами, близькістю моря і цілою атмосферою, яка в місті панує і якої не можна схопити у слова, нагадує в мініятурі Венецію. Навіть острів має напроти себе — Вурці, таксамо, як напроти Венеції є острів Мурано зі славною фабрикою венецького скла. Є це теж найчистіше місто у Греції, багато чистіше, ніж Атени, і хоч це пристань, а пристані звичайно бувають брудні. Скала Паляміді має свою назву від давнього грецького героя Палямеда, який брав участь у виправі на Трою, а якого старинні греки вважали за винахідника мореплавства, морської світляної вежі, письма і ваги. Тепер на тій горі, як і на поблиській Ічкале (назва турецька) стоїть твердиня з турецьких часів, замінена тепер на в'язницю. Входимо на гору по 900 ступенях; зрозуміло, чому не кожний має охоту або і силу, виходити на верх; я не жалував труду і цей труд стократно виплатився. Вид звідсіля палсжить до найкращих, які тільки можна оглядати від Сієри Невади аж до Босфору. Звичайно море надає краєвидові щось м'якого, ніжнього, сентиментального; зате тут краєвид, хоч здебільша опанований синявою поверхнею моря, мав у собі щось небуденного, великого, суворого.

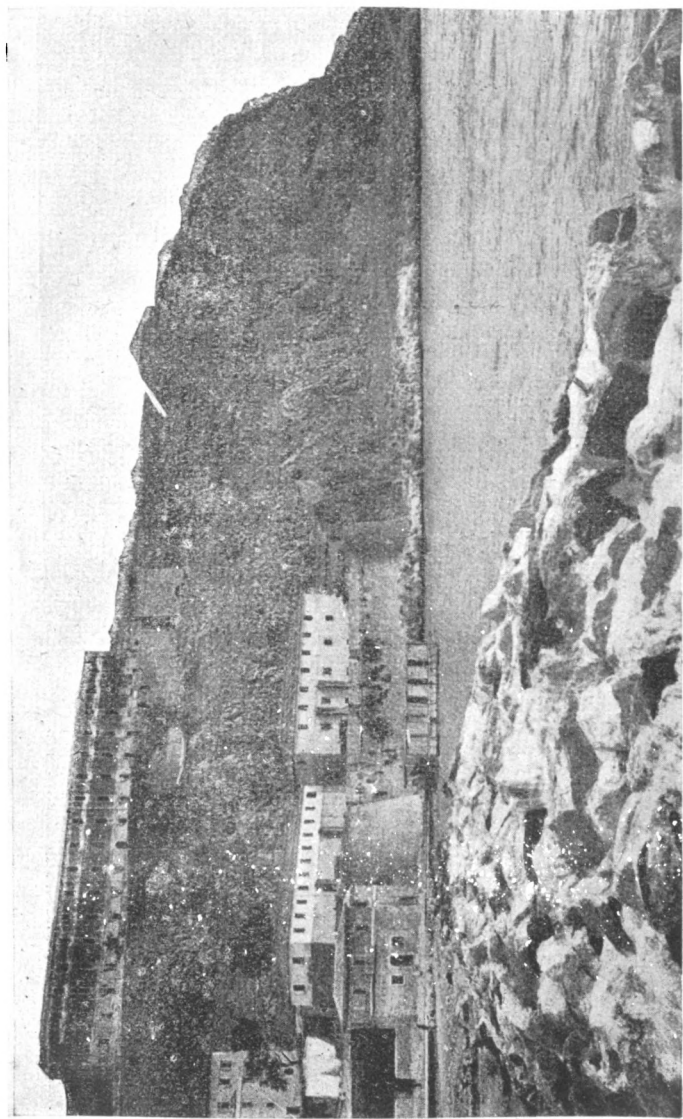
Коли обернутися плечима до моря, то маємо перед собою цілу Арголіду, обліту соняшним світлом, а в тім світлі мерехкотіли дві більші точки: це Тірінт і Микени. Величні, але болючі спомини про ці місця перепліталися з веселим настроєм теперішньої хвилини і понесли мою душу далеко-далеко поза межі короткого життя.

Тут на Паляміді є в'язниця для злочинців з цілої Греції; разом із ними у відокремлених кімнатах мешкають також два кати, теж злочинці, засуджені на досмертну в'язницю. У Греції в противенстві до інших західних країв ніхто не хоче бути катом, отже треба було найти такий вихід.

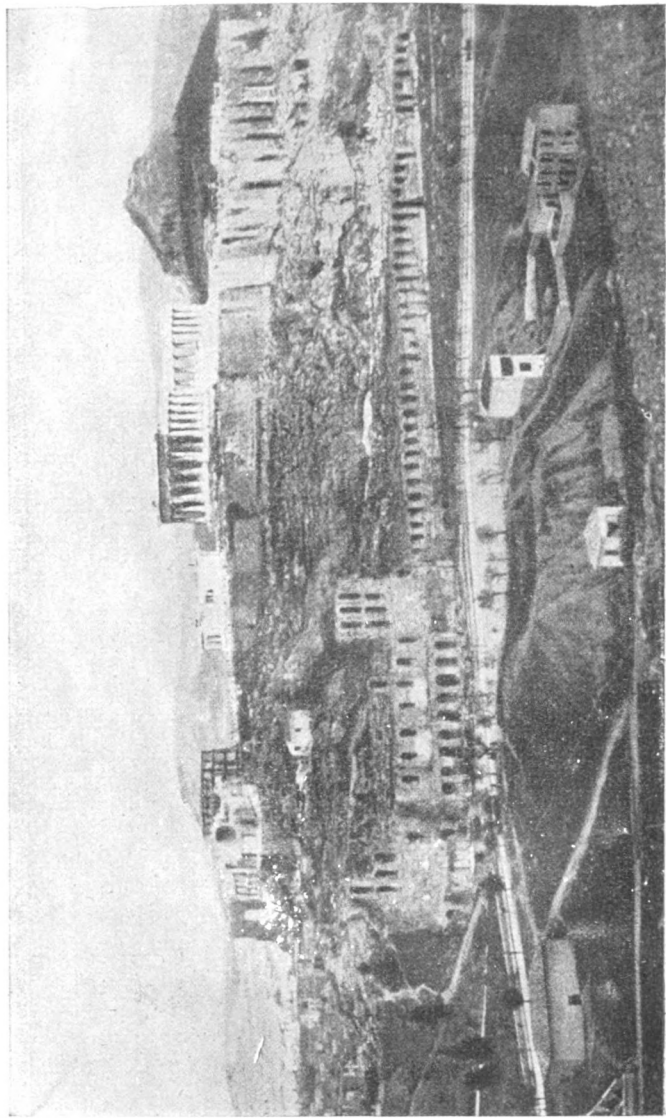
Ця в'язниця зі злочинцями і з катами стягнула мою душу з вершин на землю. У чому по правді міститься життя? Чи в тій вийнятковій хвилині, яка нас віддаляє від загалу і несе у країну вічної, незабутньої краси, чи в тій щоденній банальності, яка похиляє нашу голову до землі і каже нам дивитися тільки на те, що коло нас найближче? Одне з другим не погодять люди, як довго житимуть на світі. Добре, що я свою частину вибрав...

*

Вже сонце було низько, як я зійшов на долину. Написав кілька листівок до знайомих і шукав поштової скриньки, щоб їх вкинути. Небавом побачив якийсь синявий домок. Стіна від вулиці сяла на сонці, а на ній пнялися серед зелені тро-

Навплія з горою Ічкале.

**Атенський краєвид з Акрополем.
Усередніні Партедон, праворуч гора Лікабет.**

янди. Серед тих троянд я побачив схилену, ледво причіплену стару полатану скриньку, синьо помальовану. „Може цієї скриньки давно вже не вживають — думаю — але серед троянд я свої слова таки тут кину“. Кинув і мої знайомі їх дістали. Тут, у Греції все, навіть найзвичайніша річ, овіяна чаром такої ніжності, що переходить у сферу краси і стає пережиттям.

О, Навпліє люба!

ЕПІДАВР — IGNORAMUS ET IGNORABIMUS

З Навплі їдемо автом раннім ранком на північ. Переїжджаємо впоперек цілу Арголіду серед піль, які вже Гомер назвав ампельоейс, багаті у винниці. Пригадується по трохи Аркадія. Околиця стає що хвилини романтичніша. Спочатку віжджаємо в самітні долини, яких зелень світить на сонці. По обох сторонах дороги цвітуть агави і кактеї, сплітаючи своє грубе, широке листя і огороджують дорогу живоплотом.

Помалу здійсмається дорога вгору і входить у гірський край. Світ цілком тихий, спокійний, без виразних ліній. Краєвид схопити не можемо, тільки чудова гра барв манить нас, але в міру як до неї зближаємося, вони розпливаються в етері. На самітних пустаках пишаються анемони і ранне сонце посилає їм привіт і своє лискуче золото. Переїжджаємо коло невеличкого села і стрічаємо селян і селянки, які у барвних строях їдуть на ослах. Тут і там виринає з краєвиду бідна хатинка, але зараз ховається несміло за деревом. Згодом стає краєвид поважний. Скали, лискучі від сонця, приступають вже ближче до дороги, і схиляються цікаво над не-

знайомим подорожнім, який сюди заблукався. Повітря стає свіжіше і холодніше, розкривається синявий далекий вид, чути журчання гірської води. Нагло стаємо в затишнім, зеленім місці, схованім між деревами: у великім гаю Асклепіоса, славнім на весь старинний світ лікувальнім місці, у стариннім Карльсбаді. Порівняння неточне тим, що у нас таких живців багато, а в старовину Епідавр був єдиний, і туди зїжджалися хорі з цілого світа.

В цій святій обладі Асклепіоса — бога лікарського мистецтва, провадить розкопи грецьке Археологічне Товариство і з того, що досі найважливішого викопано, видно по черзі святу дорогу, пропилеї, лазню, властиву санаторію, звану абатон т. зн. місце для здорових неприступне, якусь круглу будову, тольос, святиню бога Асклепіоса, палестру, стадіон, гімназію, готель для гостей (катагагіон) на 160 ліжок, криницю і театр, який зберігся цілком так, що ніде ні одного сідала не бракує. Це унікат зі старовинного світа. Серед тих усіх памяток давнини вибудовано телер у новіших часах музей, де поміщено продинокі предмети, викопані на місці. Цей музей своєю новітною будовою викликає дисгармонію на тлі тих святих памяток, відбирає нам оману і псує вражіння, якого тут безпосередньо на цьому святому місці зазнаємо.

Католицька церква має тепер такі місця славні чудами, як Люрд і Льорето коло Анкони, медицина поручає живці, куди зїжджаються хорі

з цілого світа, але такого універсального значіння, як Епідавр у старовині, не має тепер ніодно місце.

Ціле лікарське знання і все лікування знаходилося тут під покровом бога Асклепіоса. Цей бог представляв цілющу силу бога Апольона, бога світла і здоровля, але теж і бога хоріб, отже був його одною частиною назверх. Асклепій був первісно лікарем і був сином одної тесальської чарівниці. Своєю штукаю не лише лікував людей з усяких хоріб, але навіть воскрешав померлих і цим нарушив закони природи, яким мусять підлягати всі люди. Тоді Зевес, як найвищий сторож ладу і законів природи, убив його блискавицею, щоб привернути лад у світі. Але потім прийняли Асклепія таки до ряду богів. І ось тут в Епідаврі був його головний осідок, тут була його найбільша святиня з прегарною статуєю бога, другою щодо краси по олімпійській статуї Зевеса, і тут він проявляв своє лікарське мистецтво.

Згадуємо тут навмисне Асклепія, бо крім цього переказу ми взагалі мало що знаємо, як тоді лікували хорих. Знаємо тільки, що хорих укладали до сну в санаторії, у згаданім абатон, або таки в самій святині Асклепія; тут хорому в сні зявлявся бог і поручав, що треба робити, щоб із хороби вилікуватися. Ми — раціоналісти, науково просвічені, можемо таких оповідань лише слухати і здвигати плечима. Але фактом безперечним є, що хорі тут видужували. Доказом цього по нинішній день переховані з тих часів

протоколи, камінні таблиці, де подані імена хворих, рід їх хвороби і день лікування чи пак видужання. Все те можна тепер оглядати, річ прецікава для лікарів. На мою гадку про велику важність практикованої тут медицини свідчить більше як ті урядові записки обставина, що до Епідавр у зїжджалися хорі з цілого світа і аж за часів християнства стратило це місце своє значіння як лікувальне місце. Годі-ж припустити, щоб увесь старинний світ сотні років міг піддаватися омані. Бо в усьому можна вживати обману й ошуки, але хорій жадає здоровля і цього йому ніхто нічим не заступить і хорого ніхто не обдурить, що він здоровий.

Що у старовині медицина стояла дуже високо, про це ми знаємо. А те, що сказав Гіпократ, що хворобу лікує не лікар, тільки сама природа, це одна із тих золотих думок лікарського знання, що панує досі. Цей висказ видається дуже простий, але людина, яка так сказала, мусіла глибоко сягнути в тайну природи, коли дійшла до такого переконання. Самої тайни, в чім саме лежить суть хвороби і здоровля, лікарське знання досі не збагнуло і здається не збагне ніколи, мусітиме лише за старинними повторяти: *„ignotamus et ignorabimus“*, не знаємо і не будемо знати.

Вода, земля, сонце, чистота, спокійний вплив природи, поезія, мистецтво — цього всього вживали греки як засобів до боротьби з хворобою, а що вміли це у відповідний спосіб використовувати, то воно мало більшу силу, ніж наші ра-

ціональні рецепти. Згадаю лише Кнайпа, якого професійні лікарі виставляли спочатку на сміх. А недавно ще, тямлю, один славний німецький лікар, імени якого собі не пригадую, сказав, що одна соната Бетговена, вислухана зі зрозумінням, з переняттям і відчуттям значить для хорого більше, ніж шеститижневий побут у санаторії.

Ignoramus et ignorabimus...

*

В тісному звязку з культом бога Асклепія і його лікарським мистецтвом стояли вужі, які тепер можна в околиці Епідавру оглядати. Є це досить великі і грубі жовті вужі, не їдовиті. Такий вуж обкручений довкола палиці Асклепія як символ лікарського мистецтва залишився по нинішній день. Звідки вуж і тут береться це теж загадка. Згадали ми вже при Дельфах про значіння вужа в історії людства взагалі. Тут зустрічаємося з його новою рисою: його цілющою силою. Імовірно вужа, який тісно звязаний з землею і ховається в її потайниках, уважали первісні люди за представника таємної сили, скритої в нутрі землі, яку знову вважали за матір і джерело всього життя. Бож того, що зерно, кинене в землю, кільчиться і розвивається в рослину і горнеться до сонця — того ми збагнути не годні, на якій це основі діється; це може знати тільки вуж, що в землі живе. Вже у Старому Завіті згадують про Мойсея і про вужа, яким він лікував

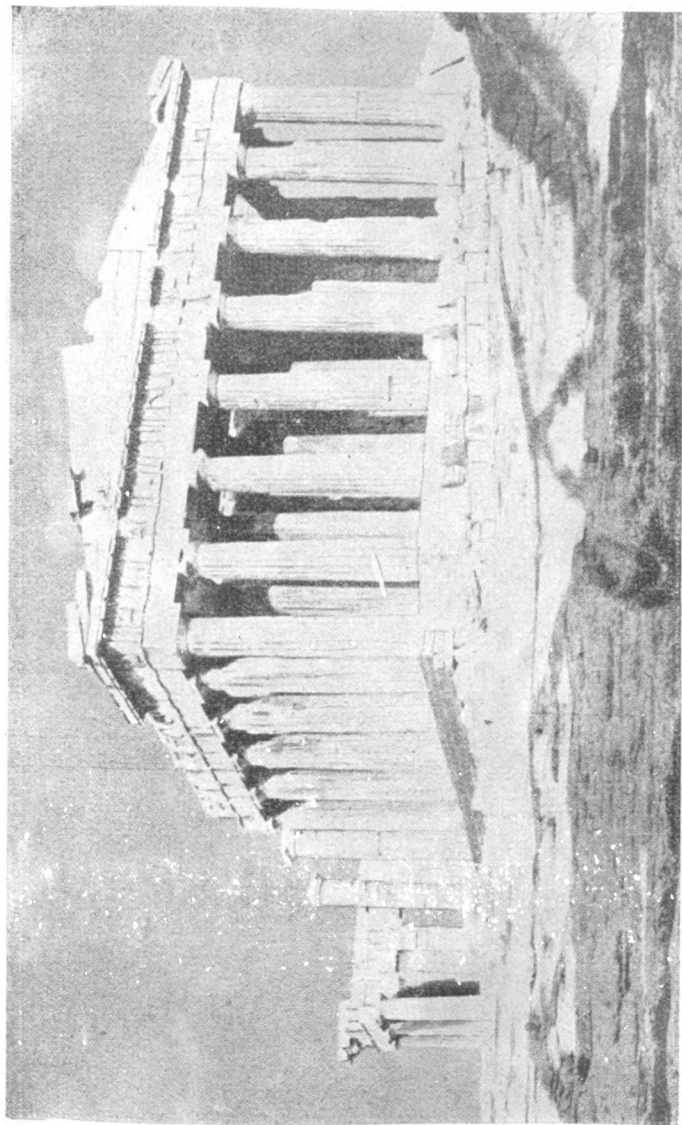
пошести. Пізніше приписували вужові силу відмолоджувати. Єгиптяни вважали його за всевідущого. З Єгипту він щойно достався до переказів про рай. Єгиптяни часто зображують вужа над гробом, а наші цигани, які виводяться від єгипетських часів, здирають шкіру з вужа і лікують нею рани.

*

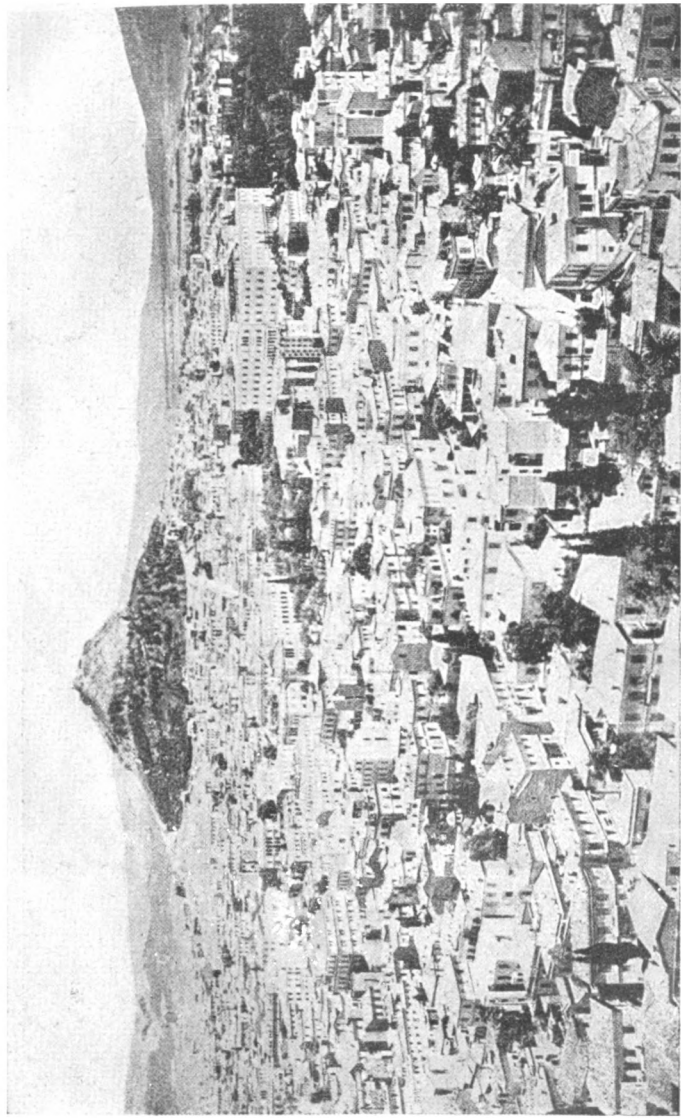
Зрозуміле, чому при такому великому впливі людей з цілого світа Епідавр розвинувся, як це і тепер буває, у велике місто і місце всяких розваг і за́в. Приїжджали сюди визначні особи з Атен, Коринту та з островів, з Азії, відтак римляни із своїми жінками, що хотіли не лише лікуватися, але і забавитися. Таксамо як у Дельфах можна тут було почути різні мови з цілого світа. Багато осіб тягнула до цього міста потреба стрінутися зі своїми знайомими, перед ними пописатися, похвалитися своїм багатством, своїм строем, побачити і послухати нових акторів у театрі і взагалі відпочити. Через те розвинулося тут також окреме мистецтво, яке відповідало потребам недужих і брало на увагу естетичний смак гостей. Що це мистецтво стояло високо і можна його щодо краси і ніжності поставити зараз на другому місці по мистецтві атенським, доказом цього знахідки, переховані тепер у тутешньому музею.

Найбільшою розвагою для гостей був очевидно театр. Місце підбране під театр насунула вже сама природа. Таке місце могла людина легко уявити собі тільки у своїй фантазії, щоб душа у підвищеному настрою і в повному зосередженні могла переживати те, що діялося на сцені. Заглиблення у формі півколеса викували у скалі з природними сидженнями на ступенях для яких 6.000 глядачів. Тепер зпід неодної камінної плити виглядає до сонця через щілину якась травиця. Ціле заглиблення оточують довкола дерева і корчі, які покривають гору на берегах, а шум листя зміцнював іще повагу слів, які розходилися зі сцени. Тепер, коли тут стане, переходить нас якесь святе тремтіння і наче каменієм від вікового настрою. Почуваємо себе як гість, що опинився в якомусь величавому християнському храмі, нпр. у церкві св. Петра в Римі або в готицькій катедрі в Севіллі. Він, хочби який був невірний, мимоволі паде навколішки разом з вірними, щоб разом із ними величати маєстат Бога. Очевидно, що тут нашій уяві помагає само положення театру — затишне, сховане між деревами місце, якби сам Апольон його вибрав, над ним синяве небо, а довкола мальовнича панорама гір.

Мої товариші подорожі почали цікавитися всіма подробицями будови театру, щоб мати і якусь наукову користь зі своєї подорожі. Я вийшов на найвищий ряд сиджень і поглядав на поле розсіяних руїн. Якийсь хлопчина в подертій

Партенон.

Теперішні Агени з горою Лікабет.

одежині пас недалеко кози. Над усім простяглося ясне небо і тиша, яка сама вже мала лікувальну міць. Я тут справді відчув, що людину лікує тільки сама природа, та безсмертна природа, що не знає ні недуги, ні здоровля, ні смерти, ні поганого ні гарного, ні веселого ні сумного, бо у неї все велике, все однакове, непохитне, а те все, чого ми або уникаємо або чого бажаємо, то лише поодинокі тимчасові форми одного і того самого вічного, нами незбагненого і нами недосягнутого. Хто віддасть себе весь природі, хто з нею цілим еством зеднається, той сам стає далекий від здоровля і недуги, радості і смутку, життя і смерти, він іде за природою, разом навіки злучений з нею і з нею — вічний.

*

Я стою тут на горі як один з глядачів. Довкола мене 60.000 греків. Всі замінилися у слух і слухають того, що діється на сцені. А тут на сцені йде боротьба за життя, боротьба за людину, за найвищі цінності, боротьба з демонами і вищими силами, які заздять людині її поривів, що йдуть у безконечність. І я приглядаюся з усіма іншими тій боротьбі. Бачу, як людина не може перемогти і гине, бо за слаба, смертельна; але не жаль, не біль, огортає мою душу; я відчуваю якусь полекшу, начеб висвободжував себе з пут. Та людина, що перед нашими очима згинула, нас відкупила, показала нам дорогу до ідеалу, до ви-

щої краси, наблизила нас до безсмертності, бо не вона згинула, тільки її тіло, а її дух залишився, щоб зєднатися з нами. Завдяки тій смерті, якої ми є свідками, ми відчуваємо, що ми самі набираємо сил до боротьби в імені того, що перед нашими очима згинув, відчуваємо духову перевагу на нашому боці; ми чистіші, шляхотніші, вищі від дочасного життя і здоровля. Ми тут набираємо здоровля духового.

*

— Гей, товариші, орхестра видко находилася на пів метра нижче від самої сцени, от сюди входили актори, а тут...

Клаптик знання і які люди щасливі, які вони короткозорі у своїй мудрости! Чи варто для знання жертвувати почуваннями?

Стою і дивлюся на хлопчика з чорними очима, що пасе кози в долині, дивлюся на сумні руїни і на синє, безкрає небо.

АТЕНИ — НЕ В МАСІ, А В ГАРМОНІЇ СИЛА

З Епідавру вертаємося істмійською шийкою до Аттики, яку ми передтим тільки переїхали. Тут розгостимося на довший час, щоб оглянути осередок і найгарніший вицвіт давнього грецького життя, з якого ми досі пізнали лише поодинокі відламки. Заїжджаємо до Атен і тут знову наша перша ціль — оглянути Акрополь.

1. Акрополь.

Є три місця на світі, які так сказати б є представниками всесвітньої культури: Капітоль у Римі, Альгамбра в Гранаді в Іспанії і Акрополь в Атенах. До того можна би додати ще Єрусалим, як осередок християнського світа; але він не має значіння з мистецького огляду. Всі вони містять в собі те, що людський дух на найвищих височинах і в найбільшій розмаху своєї творчості створив. Тимто всі вони для нас, нащадків найцінніші і найдорожчі і людство з ними ніколи не розстанеться, без огляду на те, який напрям візьме наша культура.

Тут людина створила вартости вічні, що не минуть, тут знявся людський дух до тих вер-

шин, понад якими вже даліше сягнути не може. Не маємо наміру зупинятися тут довше при кожному з тих місць; нас цікавить лише Акрополь. Лише для короткого порівняння скажемо, що Капітоль є для нас символом сили, яку мусимо подивляти, Альгамбра символом чару і летної фантазії, яка переносить нас із матеріяльного світа у світ мрій і казок, а грецький Акрополь є для нас і для цілого культурного світа обявленням справжньої непорочної краси, найвищої, на яку досі люди могли спромогтися. Завдяки цьому Акрополь є досі найсвятішим місцем на землі, найсвятішим, очевидно, не в значінні релігійнім. Всі великі культурні народи світа: французи, німці, англійці, американці чи італійці стараються навипередки своїми коштами і заходами врятувати тут те, що тут досі збереглося, або відкопати те, що ще заховане під землею.

Все те, що тут переховалося, це найкращий вицвіт грецького духа, тимсамим і духа цілого людства; оглядати ті речі значить сходити до найглибших тайників людської душі. Ці пам'ятники говорять до нас дивною мовою. Це не слова Гомерового епосу, ані Есхилевої трагедії, які переховані у книжках мусимо собі щойно кожний на свій спосіб і через це у недосконалій формі перетворювати на свої поняття. Це мова безпосереднього життя, це епос не у словах, а в будівлях, епос цілого життєвого розмаху, цілого грецького генія. Все те, що найкращого атенці мали в часі найвищого розцвіту свого духа і сво-

го мистецтва, все те вони помістили тут на цій невисокій горі, під ясным, вільним небом, а все те освітлене таким сявом, як рідко яка друга річ на світі. Цілими днями ходите в цьому блеску і не відчуваєте втоми. Ви не втомлені, бо з усіх сторін вливається у вас краса і здимає з вас земний тягар. Чисте, прозоре, етеричне повітря, тиха самота надихана споминами і відчуттям великої минувшини додають тілові і душі якоїсь вийняткової сили, яку рідко де набрати можна.

Дивне! Поруч геройств, за які славимо греків, говоримо теж про них багато поганого. Правда: вони були змінливі, непостійні, часом просто безхарактерні, підлягали тільки настроям, давали відчути свою ласку раз цьому, раз тому; одного дня могли обсіпати когось найвищими похвалами, а другого топтати його честь, не щадили найвизначніших своїх людей, — учених, вождів, політиків, як Мільтіяда, Темістокля, Алькібіяда, Сократа, чи Арістиду, були злобні, докучливі, вічно сварилися, були донощиками, навіть зрадниками. Але в однім вони були послідовні аж до залізної непохитности: у невгавнім, невтомнім, нестримнім змаганні до краси. Жажда краси панувала у них понад усе і з тої дороги вони не зійшли ані на хвилину за весь час свого історичного життя.

Акрополь не повстав за волею одної геніальної людини. Він є висловом цілого збірного грецького духа, який віками змагався, заки створив з себе те, що міг найкраще. Які тут потрібні

були видатки і засоби, який невсипущий труд, яка витревалість, заки те все стануло готове! Кілько тут пішло найкращого мармуру! І що одне знищив землетрус або перські війни, то як-стій повставало нове, ще краще, ще досконаліше, як Фенікс, що відроджувався з попелу.

І атенський Акрополь стоїть тепер як найсвятіше і найкраще місце на землі. Хоч він у руїнах, він дорожчий і цінніший як цілі краї з усіма своїми будівлями. Він є найчистішим образом краєвиду і мистецтва, природи і людини, він є символом перемоги духа над матерією, він є виразом гармонії, за якою ціле людство в своєму змаганні повсякчасно тужить. Щоб Акрополь раз побачити, каже один подорожник — але побачити і його зрозуміти, — варто було прийти на цей світ і зробити скок у це не дуже вартісне життя. Бо що нам дає Акрополь? Дає нам ясність і свіжість ума, чистоту і гармонію душі.

Звідки взялася та безсмертна сила у греків, зокрема в атенців? Якій обставині її приписати? Природа лишилася тут досі та сама. Чому ж тепер не має нарід геніяльності своїх предків? Це справжня загадка, над якою люди вже багато разів задумувалися і до нічого дійти не могли. Залишім її тут, бо вона виходить поза рямці такої книжки, а візьмим тільки готові факти.

Ми вже знаємо, що духовна творчість людини є під впливом довкільної природи. Так само і тут природа була посередньо творцем тих людських діл. Цілий атицький край збудований на-

чеб рукою якого мистця. Є тут поруч речі, не таксамо як у нас або в яким іншим краю, де маємо накопичені неподібні одна до одної чужі речі та явища, часом протилежні, — часом ворожі, стиснені в одно: — ліс, гора, скала і шумлива вода, коли кожна стихія зазначає виразно свою силу існування, не оглядаючись на другу. Не так в Аттіці; тут усі різні форми зливаються згідно в одно, лучаться в чародійну цілість, овіяні спокоєм і згодою, хоч часом і непотрібні; оттак при великій різноманітності тут панує вирівняна одноцільність. І око грається цією різноманітністю і душа заспокоєна лагідністю.

Ціле те благословенне місце, де лежать Ате-ни, наче одно велике подвіря. Полудневу його загороду становить важко розкинена гора Гімет, східну, — нижній Пентелікон, північну довгий Парнес (не Парнас, який лежить на північ від Дельф!); на заході блищить відкрите море. Це море покривало колись цілу рівнину між Гіметом, Пентеліконом і Парнесом так, що гори були нічим іншим тільки висуненими островами. Пізніше коли море відступило, виринули із дна нові скали: Лікабет, Акрополь, Ареопаг і Пнікс. Як часто ті імена приходять у грецькій історії і які події з ними звязані!

Перед Парнесом пливе річка Кефісос, перед Гіметом — Ілісос, пливе значить, наскільки в літі вони воду мають. Гора Гімет є на яких 1000 м. висока і виглядає як хребет звірини, що прикучнула до землі. Барва сіра, вершок голий, тільки

по боках росте марна трава, якої зелень пропадає в тій загальній сірині. На вершку нема жадної скали, жадного дерева, жадного закінчення, так, що зір спокійно сюди переходить, на нічим не зупиняючись. Пентелікон подібний до Гімету, а проте від нього ріжний! Він також має лагідний, але вже більше заокруглений вершок, по боках видні гострі береги, між ними рівці, що повстали від води, яка з вершка спливала. Пентелікон є на яких 100 метрів вищий від Гімета, робить своєю гордою поставою приємніше вражіння і виглядає коло Гімета як шляхтич коло хлопа, наче має свої права. Скеля Акрополя нагло та гостро без підготовки пнеться вверх на 150 м. і має вид неправильної еліпси, якої довша вісь тягнеться від сходу до заходу. Стіни довкола стрімкі, так, що доступ можливий лише з заходу. Тут є чудовий, гарний сад з агав, і через нього входимо на вершок. Лікабет має вигляд стіжка, щось на 300 м. високого, по боках довкола вкритого зеленим лісом. На самім вершку є тепер церква. Між Лікабетом і Акрополем розкинені нижні Атени, так, що вони куди краще лежать, ніж старинні Атени, притулені довкола Акрополя. На захід від Акрополя кинена скала Ареопат, як якийсь камінний відламок.

Коли вийти на одну з тих гір, — а я любив це часто робити з Лікабету — то маємо вид на цілу рівнину, яка потонула в морі світла. Все виглядає біле, ясне, тепле, миле, якесь людське, близьке, якби хотіло до нас промовити. Це аттиць-

ке світло! Ніде в Європі нема такого світла; ані над Босфором, ані на Сицилії, навіть в Іспанії. В Іспанії є воно може сильніше, але якесь тяжче, більше пекуче, докучливе. Тут лагідне, приємне. Всі предмети — домики, дерева, гори, лагідніють, затрачують свої гострі обриси, свою грубу, матеріяльну форму і зливаються зі світлом в одну стихію, в одне море. Небо рідко коли покривається хмарами. Учені обрахували (чого вони не обрахують!), що в середущій Європі є $\frac{3}{4}$ року захмарені, в Атенах $\frac{1}{6}$, а на 10 днів лише один зовсім захмарений. Коли додамо до того, що земля тут наскрізь камениста, суха, скупа на траву і дерева, без води, неврожайна, — води в ній так мало, що воду уважають за якусь вийняткову ласку природи, — то зрозуміємо, що старовинні атенці жили так сказати б лише тим світлом, бо воно над усім переважало. Світло і чисте, сухе, здорове, етеричне повітря. Ця повнота і багатство світла прибрало в уяві атенця окрему форму, образ природної творчої сили, яка впливала на спосіб його думання, на напрям його чуття і вчинків. Цим і лише цим можемо собі пояснити, чому то в житті старинних атенців, в їх мистецтві і письменстві, проявляється такий хист зберігати міру, душевну рівновагу і гармонію. Скупість землі і плодів, брак відсвіжливої зелені і холодної цілющої води при повені світла змушували атенця приставати на малім, помірковано жити і шукати вдоволення не у тимчасових забаганках, а в духовім зосередженні, в умо-

вій напрузі, в самодосконаленні і невпинному змаганні до краси. Про те, як ціле життя атенців, їх душевна настанова та їх мистецтво було безпосереднім впливом зверхніх обставин природи: багатства світла, чистого повітря і скупости земних плодів, про те свідчать уже перші перекази атенців, у самих початках їх історії. Багато переходило таких переказів, звязаних з природою краю і з різними звичаями.

Атенці походять первісно з Беотії, вогкої країни, і перемінують тамошню богиню з урожайного товстого краю, Атену, яку з собою забрали до Аттики, на богиню ясного, небесного світла, яка є втіленням чистого, ясного розуму. Від тоді вона починає панувати у краю, де ростуть лише оливні дерева та винна лоза, і дістає особну назву Агляврос, — ясніюча. Коли вона в травні починала своє володіння, купали на замку її статую з дерева, чистили святиню, щоб від неї виблагати ласку. Вона називалася також тоді Пандросос, Росиста, що зсилає свіжу росу, якої цілюща сила така була потрібна. Почитали її так, що малі дівчата йшли вночі з кошичками в долину, збирали квіти повні роси, і клали їх у стіп богині. Чи можна в гарнішій змисловий спосіб висловити свою спрагу і тугу за свіжістю і за життедайною природою?

Тут у тім краю повстав ідеал краси, який досі присвічує цілому культурному світові: гармонія і міра, ідеал, який, правда, більше панував у мистецтві, як у дійсности, який зазначував біль-

ше добру волю наблизитися до нього, ніж його люди реально здійснювали. Бо саме те, що греки не зберегли міри, помірковання і розуму у своїх ділах, хоч досягнули ці прикмети у творах мистецтва, довело їх до передчасного упадку. Автім ця тайна краси раз видерта природі і відкрита стала власністю нас усіх і кожний по змозі може до того ідеалу наблизитися. Ідеал той зобразив сам Перікль, коли в похоронній промові на честь поляглих у пельопонеській війні так схарактеризував своїх земляків: „Любуємося в красі, зберігаючи міру в пишноті, любуємося в мудрости, не падаючи в самоволю”.

Нераз доходимо до такого погляду, що всякі життєві трагедії, несправедливість, кривда і лихо тільки звідти походять, що люди засліплені за всяку ціну хотять використати життя хоч би тільки в його тимчасових насолодах, не знаючи в нічому міри, тоді, як тільки помірковання і застанова дають правдиве щастя, бо вони відкривають нам вищу, кращу, ідеальнішу сторону життя.

Нічого тут нового, кожний про це знає і кожний доходить до того ідеалу абстракційним думанням вчитуючись у твори грецьких письменників. А проте все те, що ми собі звідти добудемо зеднавши наш дух з духом дазніх греків, притаеним у книжках, лишається лише в нашій уяві. Коли ж ми тут на місці оглянемо їх спадщину, спадщину, що ділає на наші змисли, бо можемо її бачити і діткнутися, то ми те все гарне переживаємо про-

сто, ми самі під його впливом змінємося, перетворюємося і відходимо на душі чистіші, кращі.

Багато людей ставиться до грецького мистецтва досить байдуже, навіть неприхильно. Є такі, що знаходять у ньому за багато жіночости, ніжності, дрібничковости, також за багато простоти, за мало духових конфліктів, за мало мужеськості, сили, розмаху, титанічності. Але одного не можна йому відмовити: гармонії. Ця гармонія то сила, якою вона панує над ґотицьким та єгипетським мистецтвом, притягає кожного, спрагненого краси. Кожний з нас має несвідоме почуття гармонії. У різних хвилинах свого життя, сумних і веселих, у хвилинах найбільшого шалу, щастя і недолі, стараємося віднайти себе, зробити себе незалежними від зверхніх подій і обставин, хочемо найти своє „я“, відчути себе, хочемо мати хвилину спокою і задуми, щоб віднайти у собі гармонію і бути у згоді із самим з собою. І ми подвійно щасливі, коли таку гармонію знаходимо поза собою; де то і не було, чи в поезії, чи в музиці, чи в плястичному творі. Там знаходимо спокій, здійснення свого сну і своєї призаєної мрії.

Саме така гармонія віє на нас з кожного грецького твору і щасливий той, хто може її втягнути в себе і дозволити їй на себе впливати. Не кожному це дане і не кожний цього потребує. Часом хтось обдарований у своїй душі найвищим інтелектом, не має нічого для мистецтва, яке вимагає душі і переживань.

Поняття про „Акрополь”, заки ми ще приїхали до Греції, ми винесли з собою з дому, з книжок, з ілюстрацій, чисто абстракційне, як багато інших образів запозичених із книжок. Це готове уявлення розплилося тут в імлу, а її місце заняло безпосереднє переживання.

Живучи в добі інтелекту, коли нічому не хочемо піддатися, а все хочемо опанувати розумом, ми не є здатні до переживань. Ми не маємо в собі тої духової свіжости і наївности, яка дозволяє піддатися зовсім діланню краси, краси безкорисної, краси, яка сама собі є метою. Ми скрізь шукаємо скоріше доцільности і розумового висновку.

Акрополь це значить „високе місто“; так називали замкову скалу первісні греки. Тут мешкали перші грецькі королі і тут вони вибудували свою твердиню. Тут повстали також перші святині, присвячені богам. Пізніше Акрополь переживає цілу історію грецького народу і ввесь час бачимо, як він є рефлексом грецької душі. Історія Акрополя це історія людини. Дитячий вік, повний сну і мрій; вік молодости, що квітне; сильний, могутній вік дозрілого віку, повний журби і недолі; вік старости, себто теперішній, хоч у руїнах, а проте повний слави і безсмертної краси.

Дивне почування нас огортає, коли підходимо до цієї скали. Здалека видніє на самім вершку Партенон, самотно, гордо, не маючи звязку з великоміським життям, яке довкола розливається:

з його гамором, метушнею, поспіхом, взагалі з тим усім, що складається на суть теперішніх неспокійних, нервових часів. Цей Партенон і всі будівлі коло нього на вершку скали дивляться з гори на людей, як на одноденні комашки зі своїми потребами, що увихаються у стіп цього святого храму — чистого, несплямленого, вічного, що промовляє невмірущою красою від тисячу років, вищий понад дрібні зусилля щоденщини. Що одиниця-мурашка значить супроти тої краси, яка такі віки пережила і ще переживе, бо людство, схаменувшись по такій дорогій втраті, якою є занепад і руїни Греції через неблаганну природу і злобу самих людей-варвар, береже тепер її залишок, як дорогоцінного самоцвіту і опікується ним з цілим серцем і повною пошаною. Таксамо як багач, коли легкосердо тратить майно, розкидаючи ним на добрі і злі цілі, а коли прийде нещастя і він стає бідний, схаменеться і починає дорожити останками колишньої пишноти, так і сучасний світ, по втраті того, що зі старинного світа знищив час або самі люди у своєму засліпленні, з тим більшою любов'ю береже те, що ще залишилось.

І дивне диво. Тоді як усякі руїни і останки будівель з давніших часів розбуджують у глядача сум, тугу і жаль, то ці останки на Акрополі, передовсім Партенон, виявляють у своєму знищенні якусь таку спокійну велич, що ми не сумуємо, тільки радіємо, радіємо з того життя, яке там іще залишилось, а навіть можемо сказати, що те все, що тепер оглядаємо, видається нам кращим, ніж:

для старинних греків, хоч тоді воно було ціле. Ми тепер виповняємо всі ті недостачі своїм чуттям і своєю фантазією.

Оглядаючи грецьке мистецтво, зазнаємо ще з іншого боку успокоєння. Воно ж є дзеркалом душі народу, який пережив усе, до чого людина була здатна, всі її духові зміни, від примітивних починів до найбільшого свого розцвіту, всі добрі і злі сторони людської вдачі, так, що ми у грецькому мистецтві приглядаємося наче в дзеркалі, бачучи не лише грецьку, але цілу людську душу, з усім, що в ній притаєне, добре і зле, гарне і погане, людське, земне, згідне з природою і з призначенням людини. І коли напр. готицьке мистецтво можемо порівняти з кораблем, що пливе серед бурі по морі, то грецьке мистецтво і цілий стиль життя греків можемо порівняти до срібної стяжки ріки, яка спокійно пливе серед урожайних нив і сріблиться на сонці. Чи хвилі такої ріки не успокоюють розбурхані душі?

*

Стіни Акрополю з усіх сторін стрімкі, цеглястої барви, і вигідно увійти до них можна тільки з західної частини через т. зв. браму Бейля (назва новітня). Перед брамою розкішний городець, травники із запашними квітами, чути, як гудять бджоли. По грядках написи для публіки, щоб любили і шанували дерева і квіти. Як ніжно передають тут природу під опіку людей! У нас то зараз „заказ”, а то ще й „під карою”.

Від брами йдемо помалу догори по сходах і зараз праворуч бачимо високо на підмурівку малу святиню Ніке Аптерос. Ми йдемо просто і переходимо через т. зв. Пропилеї, могутню будову, поділену на кілька частин, оперту на філярах, що є наче передсінком до самого святого місця. Самеж те місце — тепер порожнє, вкрите відламками мармуру, мармуровими кругляками, що походять з пощених стовпів, куснями сходів і камінними бльоками. Праворуч грає на сонці цілий ряд маєстатичних стовпів: це Партенон. Ліворуч маленька будова, яка на своїм фронті показує шість жіночих постатей, настоячки, з кошичками на голові: це Ерехтейон, друга святиня Атени.

Що я бідний буду тут діяти? Чи на це я сюди приїхав, щоб може побільшити своє знання грецької старовини і застановлятися над археологічними подробицями, де є стильобат, архитрав, гейсон, фриз, метоп, сіма, ехін, лекіт, лютрофор, кантар; де є мрамур з Пентелікону, де з Гімету; до якої будови цей відламок міг належати і з якого часу той походить; чи хочу навчитися добре відрізняти Скопаса від Праксітеля, щоб не помінати їх та щоб, Боже борони, якийсь черепок з коринтійського посуду не взяти за атенський черепок! Я людей шукав, всюди і все, шукаю їх і тут. Вони це все будували, бо хотіли поділитися з нами, з людьми будуччини, своїми гадками і почуваннями, хотіли відкрити перед нами свою душу. А ми замість слухати тремтіння їх душі та їх таємних слів, займаємось мертвеччиною, важнішою для нас від лю-

дей та їх життя. Якаж пропасть ділить мене від тих всіх учених, що тут таки при мені весь час тільки сортують, ділять, рахують! Вони хапають тільки відламки приступні їх розумові і ними задовольняються, глухі на голос душі, що в тих пам'ятниках збереглася.

Партенон говорить до мене мовою, якої я досі ніде не чув, бо я виріс і виховався на півночі, серед книжок, і приніс з собою сюди багато, багато мертвих, готових понять, які хочу тут відшукати і використати. Одначе ця непорочна краса не відкривається мені так легко; вона хоче, щоб усякі упередження і звички відкинути і віддати себе їй беззастережно. І тоді вона відкриває нам увесь свій маєстат. Тільки той, хто з любов'ю сюди приходить, знаходить любов.

Але з чим я сюди прийшов? Я — християнин в усьому звик шукати викладника своєї душі, звик до містики, поваги, молитви, туги та уявленого життя; я звик до замкненого простору і до абстракції; я звик до краси, яка виявляється в нашій малярстві, що теж повстало, як усе наше мистецтво, між чотирма стінами, звик до мистецтва відірваного від природи: де круглої і високої будови наших християнських храмів, що душу відривають від землі. Я прийшов сюди, хоч може з доброю волею і любов'ю, але зіпсований нашою культурою; неспокійний, дрібничковий, нервовий, а все з хибами, з якими тут перед маєстатом цих старовинних пам'ятників стояти не повинні, бо вони запоморочують душу, замикають її і не дозволяють

сприймати ту нову красу, що повстала серед природи як її органічна складова частина. Ця краса, повна маєстату, сили, здоровля і спокою вимагає того самого від нас, коли ми хочемо її розуміти. Памятаю, коли я, ще хлопцем в гімназії, почав читати Гомера; я його не розумів, хоч якась таємна сила все мене до нього притягала. В міру як я дозрівав, я віднаходив у ньому щораз більше смаку і вкінці сталося зі мною таке, що нема для мене гарнішої події над Гомера і всі інші поетичні твори, що мені подобалися, зійшли на другий плян. Таксамо як краса Гомерової поезії промовляє до нас і краса цієї грецької будови. Не відразу ця краса доступна нам і треба її довго здобувати; але раз здобута, вона стає вже нашою вірною товаришкою на ціле життя.

*

Партенон, знаємо, збудував Перікль у V. ст. перед Хр. в честь богині Атени, опікунки міста Атен і цілої атенської держави. Ця святиня мала бути наче репрезентаційною будовою цілої держави. Все, що найкращого греки могли тоді створити, це зложили тут у стіп своєї покровительки, яка рівночасно була символом грецького генія. Ця святиня була гордощами цілої держави, її вважали за одно з чудес світа. Вона збереглася ціла до християнських часів, коли її замінили на церкву. Турки заволодівши Грецією, замінили її на мошею, відтак на порохівню. А коли венеціянці облягали Ате-

ни (в XVII. ст.), одна бомба впала в порохівню і знищила стелю Партенону. В такому стані Парте-нон переховався до нинішнього дня.

Дуже часто стрічаємося з закидом, що то турки знищили будівлю, бо дуже радо ми любимо турків посуджувати у варварстві. Варт при цій нагоді зазначити, що хоч турки не мають нашої західньої культури, але я пізнав їх як одних з найшляхотніших народів. Ніколи культура не йде в парі з великосердям і шляхотністю, бо її характеризує еґоїзм, жадоба влади, хапчивість. З великої війни оповідають про випадок, коли турок волів згинути з голоду і холоду, як украсти або зрабувати щось у другого.

Партедон це прямокутна будова, обведена довкола 46 колюнами з найкращого пентелійського мармуру. Стоїть над стрімкою пропастю, на самім краю скали праворуч від лінії, попровадженої просто з Пропилеїв. Це на око викликає деяку дисгармонію. Бо коли ми перейшли через Пропилеї, то ми сподівалися, що на продовженні лінії Пропилеїв знайдемо Партедон, для якого Пропилеї є якби вступом. Тимчасом Партедон стоїть на боці, сам для себе, без звязку з попередньою будовою. Такого звязку домагається наша пересічна льогіка, яка хоче бачити всюди те, що в практичнім житті повторяється. Тимчасом брак цієї гармонії, поверховної, був свідомий, щоб досягнути іншу гармонію, гармонію духову. Греки не вважали за відповідне, щоб та святиня, яка стояла під покровом їх найвищої богині і була ви-

словом їх найкращих почувань, була продовженням іншої світської будови. Це може виглядати на дрібницю, але у своїй простоті геніяльне! Ціла вага Акрополя пересувається через те на ту сторону, де стоїть Партенон і сюди звертаються очі всіх. У греків завжди подивляємо, як вони простими, невишуканими засобами досягають великий ефект. Цілий Гомер такий.

Колюмни поважні, в дорійському стилі, високі на яких 11 м., усередині дещо випуклі, назагал ідучи догори тоншають. Та випуклина оживляє кожную колюмну, бо унагляднює природний закон, за яким кожна річ під напором тягару піддається і через це розширюється, але має в собі досить еластичности, щоб тягар витримати.

Вижолоблені рівці вздовж колюмни, по двадцять у кожній, роблять її на око вищою як вона є в дійсности і в той спосіб артист викликає у видця приємну оптичну оману. Ті рівці поширені вгорі контрастують і підтримують рівновагу колюмн, які щораз-то тоншають. Все обчислене на приємне вражіння для очей. Щоб викликати таке саме вражіння, зробив артист крайні наріжні колюмни дещо вищі та грубші і досередини похилені, через що вони видаються рівні всім іншим; якби був їх поставив просто, то вони виглядали б розхилені. Так теж щоб досягнути рівну лінію, то довшу підставу, на якій спочивають колюмни, зробив усередині трохи випуклу. На око вона видається рівна і проста, а в дійсности, коли поставимо на одному кінці скажім капелюх то на другому кінці його не

видно, бо він схований за випуклиною. Знов оптична омана. Все те разом робить вражіння, що ціла будова, хоч у дійсности велика, видається менша, бо зосереджена в собі, а всі подробиці прецизійно викінчені. Блеск мармуру і світло, яке тут всюди розпливається на такому високому місці, робить вражіння, що ціла будова при всій своїй величині, видається легка та ніжна, якби оперта була не на скалі, але на крилах і ближча до неба, як землі.

*

Я прийшов сюди і станув гордий, зарозумілий, повний знання, і самопевний, приготований на те, що все зможу розумом опанувати і розслідувати. Хочу від першої хвилини своєю душею зблизитися до Партенону, хочу його зрозуміти і відчувати; але це так легко не йде, як я собі уявляв. Партедон відштовхує мене від себе і стоїть сам у собі замкнений, неприступний і гордий, вищий над людську буденщину. Його зміст не відкривається мені. Моя душа занечищена романтикою, чутливістю, звикла сама подібного собі шукати: містики, покори, молитви, ніжності, сповіди перед другим чутливим серцем, а тут тільки холод і неприступність. Я не можу себе знайти. Треба спершу себе обмити з того всього, що забруднило мою душу, таксамо як магометанин миється, коли приступає в мошеї до молитви, і стати тут чистим на душі, як у дні народин.

Нарешті краса Партенону передімною розкривається. Яке це було просте! Яж не бачу нічого тільки лінії — прямовисні, поземі, скісні — лінії в підставі, у стовпах, у поперечних вязаннях, у фризі, в метопах, в трикутнім причілку, в рівцях стовпів. Нічого тільки лінії. Але які лінії! Як те все пнеться вгору, шукає світла і наповняється світлом, як лине легко до неба, як скидає з себе земний тягар, яка в тій будівлі усміхнена погорда для всього, що минає, як усі ті лінії десь там високо під блакитом еднаються і перехрещуються в безконечности, як вони лучать тверду скалу, гори, дерева, поверхню моря, сонце, небо і цілу природу в одне, у щось незбагненне, вічне та безконечне. Я — дрібна людська істота, знав лише про душу і прийшов її сюди шукати. А тут я знайшов не душу, але щось вищого від душі, щось, що містить у собі душу і тіло, духа і матерію, вічність і теперішність, я знайшов усміхнене, ясне, чисте життя, далеко від земного тягару і земної випадковости. Нічого тут не виджу, лише лінії і світло. Світло входить в мене, я його чую вухами, я його смакую устами, я дотикаюся до нього, я чую гру барв, якийсь солодкий шал незнамого життя огортає мене. Тут, тепер, на цьому місці об'явилась мені правдива краса старинного світа. Я за нею шукав дома по мертвих книжках, у своєму внутрішньому житті; а вона об'явилась мені поза мною, там на місці, де вона зродилася, і вона промовила не до моєї душі, але до моїх змислів, до мене цілого, і подала мені те, чого я досі не видів:

простоту, повагу, спокій, ясність і гармонію.

Чи коли зійду вниз, у земну тінь, то знову забрукаюся?...

*

Партенон, „дім дівиць”, був святим місцем для почесних дарів, складаних для опікунки Атени, а рівночасно її — коли так вільно це назвати — репрезентаційною салею. Тут вона добряча приймала своїх громадян, сюди вони приносили їй щороку святкову одіж, яку ткали з найдорогоціннішої тканини перші дівиці в місті. Її статуя, ціла з золота і зі слоневої кости, виконана Фідієм, тим самим, що зробив статую Зевеса в Олімпії, стояла в середині Партенону в окремій келії. Тепер це місце порожнє; видні тільки сліди з підстави, на якій опиралася статуя. Маємо переховані відбитки тої статуї. Вона означає — як і ціла будова Партенону — визволення з брутальної сили, перехід до вищого порядку, перемогу волі і вищої етики. На лиці ніжний, легкий усміх для людей, доброта і прихильність. А понад усім бе з того лица непохитність, нестримка сила діяльності та ясний розум. Вона-ж вискочила з самої голови Зевеса! Це бог жіночий, таксамо як ціле місто і ціле атенське мистецтво, як і сам інтелект, що є більше жіночої породи, ніж мужеської. Адже інтелект не має в собі сили, що вміє наказувати, провадити і змушувати інших до послуху. Але ця Алена зображала все найкраще, найвеличавіше, до чого грецька ду-

ша була здатна. Тут в цьому божестві греки створили гарнішу частину свого „я”, яка перетривала віки і знялася понад людську долю та недолю, вказувала їм тернисту дорогу до самодосконалення.

Найгарнішою прикрасою келії, де містилася статуя Атени, був фриз себто різьба на площині, яка окрашувала горішню частину муру. На ньому зображена в цілості панатенейська процесія, якої кульмінаційною точкою є жертвування Атені дорогоцінної одежі. Але лише частина того фризу стоїть на місці; більшу частину забрали до Лондону до тамошнього музею. Зробив це відомий дослідник грецького мистецтва лорд Ельгін: він поздіймав плити з різьбами, навантажив на кораблі і вивіз до своєї — культурної батьківщини! Тут маємо аж надто наглядний і яскравий приклад того, що ми вже згадували — у нас мистецтво існує для мистецтва, залишається абстракцією відірваною від життя і замість, що мало б робити людей кращими, само веде життя в замкнених стінах, множить книжки по бібліотеках і заспокоює цікавість фахових людей.

Як розумів і як відчував красу такий лорд, коли він не відчував пошани для дійсного життя і для людей, що цю різьбу тут поставили для звеличання цілої будови, в яку душу свою вложили і нею до нашої душі промовити хотіли? Чиж на це вони добували із себе архитвори, щоб ми потім над ними робили кімнатні студії і заспокоювали наш естетичний егоїзм, позбавлений всякого громадського та шляхотного почування? Всі оправ-

дують вчинок Ельгіна, мотивуючи його потребами культури. Саме нам іде про культуру!... Переказ каже, що турецький вояк, який тоді стояв при Партеноні, як при порохівні на варті, розплакався, коли побачив, як той фриз здіймали з муру. Бай- дуже, чи той переказ правдивий. Та якби він був правдивий, то сльози того простого вояка-варвара багато більше варті, як усі наукові розвідки льорда Ельгіна на тему тих фризів.

Це вже такий нещасний здобуток нашої культури, від якого ми не можемо звільнитися, що коли ми раз вдерлися у світ абстракцій, то не можемо вже віднайти пошани для дійсного життя і людей; життя і людей уважаємо як засіб для мистецтва, а не мистецтво як засіб для підойми життя і людей.

Коли оглядаємо Партенон то мимоволі нагадуються гарні, знані своєю красою у світі археологів, грецькі святині на Сицилії: в Пестум, на широкій рівнині, недалеко моря; в Сегесті, причіпленому до боку гори; в Гіргенті, на рівнині з гірською сценерією поза нею. Ніодна з тих будівель не робить того вражіння, що Партенон. Чому? — не можна собі з того здати справи. У цьому саме таємниче ділання краси. Під Акрополем, на полудневий захід, при дорозі, що веде з Пірею до Атен, стоїть на пустій, осамітненій площі єдина у своїм роді святиня, у зовсім добрім стані — святиня Тесейон. Це є унікат між святинями, таксамо як театр в Епідаврї поміж театрами. Вона збудована в тім самім стилю, що Партенон

у всіх подробицях. Ріжниться лише тим, що стовпи Партенону покриті патиною, себто червоною барвою від сторони моря через вітри, з того боку, а стовпи Тесеюну, не виставлені на такі вітри, пати́ни не мають.

Решта в них така сама, а проте вражіння Тесеюну інше — ніяке. Він виглядає як якась скринька або магазин. Подібний до Партенону як брат до брата, так що обличчя можна поміняти. Один брат — геній, другий глухонімий, Партенон веде нас своїми останками в безконечну даль, Тесеюн, хоч має всі свої частини вкупі, стоїть на місці і не рухається; ми стоїмо з ними і нічого не відчуваємо. В чому причина? Ніхто досі цього не збагнув. Учені думали, що причина в укладі і в пропорції подиноких частин, змірили всі подробиці одної і другої будови, — все те саме! І загадка досі нерозв'язана і мусимо повторити: — Таємниці краси збагнути не можемо, тільки можемо їй піддатися.

*

Коли від Партенону звернемо очі на захід, на другу сторону головної дороги, що провадить від Пропилеїв, побачимо малу, чарівну святиню Ерехтейон. Стоячи при Партеноні і споглядаючи звідти вниз на Тесеюн, мусимо нашим зором повести по тій святині. Партенон збудований у стилі дорійським, отже більше мужеським, поважнім, суворім, а Ерехтейон у стилі йонським, більше жі-

ночім, ніжнім, приманливім. Якби хто хотів описувати Акрополь не з погляду естетики, т. зн. не маючи на увазі вражіння, які залишає будова, але з історичного погляду, то мусів би почати від цієї святині, бо вона найстарша.

Партенон прийшов пізніше для звеличання богині. Але і Ерехтейон в такому стані, в якому зберігся до наших часів, повстало пізніше, навіть пізніше від Партенону. Лише місце, де воно стало, було вже віддавна, навіть для атенців від непамятної давнини — святе. Саме тут звели між собою спір за посідання Аттики два божества: Алена, богиня мудрости та мистецтва і Посейдон, всемогутній бог моря. Алена на памятку того спору засадила оливне дерево і воно там росло вічно; а коли перси в часі свого наступу на Грецію спалили все, що було на Акрополі, згоріло і це дерево, але потім згорілий пень знову зазеленів і дерево наново відросло. Це очевидно чудо; але яка релігія не має чудес? Таксамо ще й тепер видний слід у підлозі, себто в землі від удару тризуба, яким Посейдон у гніві ударив об землю і зробив в ній діру. Йй відповідає вгорі, у стелі, друга діра, через яку переходив горішній кінець тризуба. Тут пригадався мені мимоволі слід стіп св. Петра в церкві „Domine, quo vadis?“ при via Appia в Римі; але цей слід багато виразніший від сліду грецького. І не диво; ріжниця в часі щонайменше на яку тисячу літ. У цьому місці стояла також маленька статуя Алены, вирізана з дерева невправною рукою в дуже давніх часах і тій статуї атенці спе-

ціально віддавали велику честь. Тут мешкав також святий вуж. Знову вуж! Де його нема?! Коли по перських війнах атенці почали відбудовувати знищений Акрополь, постановили і це святе місце вшанувати окремою честю і вибудувати нову відповідну святиню. Ця святиня складається з двох частин: східня, на 3 м. вища, присвячена Атені, західня, нижча, присвячена Посейдонові. Та нерівномірність в основі взялась звідси, що атенці не сміли з релігійного страху нарушувати того святого місця, де були видні чудні знаки богів і так само як їх застали від непамятних часів так їх залишили. В тім нижчій місці, де був знак від тризуба Посейдона, шуміло під підвалиною море: це Посейдон все обзивався і гнівався, бо в спорі з Атеною він був стратив Аттику і від тоді цілий край і його місто дістало назву від богині і заблистіло прикметами цієї богині, себто розумом, замилюванням до мистецтва і працьовитістю. Таким шляхом пішла ціла грецька культура і тою дорогою ми йдемо всі новітні, перенявши переказану нам спадщину від старинних греків.

Обі згадані частини святині, тому, що не стоять на однім рівні, з конечности получені між собою сходами. Але мистцеві-будівничому, що будував цю святиню, видалося, що такі сходи, занадто світські і банальні, не відповідають святости місця. Тимто він заслонив їх рядом статуй, які зображують атенські дівичі, як підчас панатенейського свята несуть на головах кошики з дарами для богині. Так вони тут стоять у свободній по-

ставі, як на процесії, а на їх кошиках спочиває цілий дах святині. Але їх постава така природна, свobodна, чарівна, що ніхто і не думає про те, що вони тут заступають колюмни. Кожна статуя, це ідеал жінки, це зображення дівочої краси, соромливості і шляхетности. При тім ріст високий, шия сильна, буйне волосся спливає на неї і покриває її, груди круглі, виразно зазначені під заслоною хітона; одна нога висунена наперед, якби йшли живі в процесії. В цім виступнім руху та фалдах довгого хітона пречудна ритміка ліній. Вищий ідеал жінки не можна собі й уявити.

Ці статуї, Кариятиди або Кори, як їх загально називають, не мають на меті зобразити ідеал жіночої краси — він виступає тільки принагідно — а повинні заслонити сходи, окрасити будову і піднести маєстат святого місця. Льорд Ельгін забрав статую найкращої дівичі і заступив її виробом із глини. Це чиста сатира на нашу культуру!

Що сказали б греки на такий учинок, що стоїть у такому контрасті до пошани, з якою вони ставилися до такого місця...

Я бачив тут дві дами-чужинки, грубенькі як барилочки, — старша з окулярами, молодша з папіроскою — як приглядалися цікаво і докладно статуям, обходили їх довкола, навіть щось записували — видко фахові люди. Можливе, що коли вернуться додому, якась бібліотека побільшиться на одну наукову розвідку. А все-ж і для культури і для них самих було більше користи, якби вони присвоїли собі від тих кариятид хоч один рух, один жест.

Заки зійдемо з Акрополя, натрапляємо ліворуч від Пропилеїв ще на одну малу святиню, меншу як Ерехтейон. Це святиня Атени-Ніке, про яку ми вже згадували. Коли в мужеськім, епічнім Партеноні проявляється могутність і сила аттицької держави, а з ніжного, ліричного жіночого Ерехтейону віє аттицька побожність, то зі святині Атени-Ніке не промовляє до нас нічого більш, як сама краса. Будова маленьких розмірів, але незвичайно мила, принадна. Колюмни ледви на половину такі високі, як колюмни Партенону. Тому, що ця будівля подібно як Партенон стоїть над пропастью, обведено її балюстрадою з мармурових плит і вгорі ще забезпечено бронзовими кратами. Ці плити прикрашені плоскорізьбою, де бачимо, як дівичі йдуть до вітваря Атени, щоб їй зложити жертву. Одній з дівичь розв'язався сандал і вона полишилася позаду товаришок, щоб його зав'язати. Усе нав'яне спокоем. Всередині стояла статуя Атени Переможиці (Ніке). Вона була без зброї, в протилежності до великої статуї Атени Промахос (Войовничої), яка стояла в середині Акрополя, а була така висока, що вже здалека з моря було її видно. Статуя Ніке мала відслонену голову, в одній руці тримала шолом, в другій яблуко, як символ миру. Цілий Акрополь — го лише культ для Атени, для тої богині, яка, як ми згадали, була опікункою атенців, дала їм ясний розум, навчила їх працювати і духово розвиватися, вщипила в них любовкраси дала їм головний овоч до прожитку — оливне дерево, провадила їх до бою і давала перемогу,

вкінці запевнювала мир, який завжди є метою кожної боротьби.

Той мир і спокій вливався на цьому місці в мою душу. Сонце хилилося до заходу. Партедон стояв грізно; між колюми впали блакитні тіні. Колюми самі розпливалися у світлі і що хвилини міняли барву, на жовту, пурпурову і фіялково-синяву. Повітря прозоре і дає зорові сягати далеко-далеко. Далекий край під нами весь у блиску, сяєві і в якімсь світлянім опянінні. Який чародійний краєвид! Яка мова тіней і світла! Яка виразистість постатей і ліній! Якто все живе тепер з подвійною силою, коли бог сонця посилає свій останній ласкавий погляд на землю. Хребет Гімету блищить як біла сріблиста гора; інші гори, ближчі — золотаві, дальші — сірі. Тут недалеко блищить Фалеронський залив, маячить Пірейська пристань. Дальше праворуч, наче серед моря, пнеться високо вгору якийсь стіжок: це Акрокоринт, з якого ми раніше дивилися сюди. Ще дальше на полудневий захід блищать в останньому промінні сонця гори Арголіди там, де ми покинули Микени, Тіринт і Навплію. Гори, море і рівнина, покрита чорними, але на сонці блискучими оливними деревами, пусті, неурожайні скали, небо, світло, спокій і гра колірив — все це зливається в одну чудову гармонію.

Чи є більше щастя як найти гармонію всіх своїх духових сил і спокій? Остаточно всі змагалися, кожна боротьба і всі наші жертви для якоїсь мети — прямують до такої мети. Тут те ща-

стя може на хвилину кожний відчути. Може, але чи кожний уміє?

Сонце вже почало наближатися до обрїю. Ми сходимо з Акрополя. На небі тут і там показалися маленькі хмарочки. Їх береги золотили останні промінї. Знад моря повіяв легенький вітрець. Помалу обриси почали зливатися і зникати. Настала тиша, тиша скрізь — у природі і в наших грудях. У нас хвилина святошна, бо ми перебули якийсь час у другому світі, який створив Плятон у своїй уяві, а який ми тут оглядали власними очима, — у світі ясного розуму, чистої правди, краси і чесноти, ми оглядали річ величну, неземну, яка обявилася нам у земній формі. Ми на хвилину зедналися — з грецьким генієм!

Коли ми так переходили по ступенях Пропілеїв, побачили ми, як якогось подорожнього несли ще на гору в лектиці. Це був якийсь американець, що не вважаючи на свою недугу, чи може задля неї умисне приїхав до Європи, щоб ще перед смертю побачити Акрополь. Це звернуло увагу всіх присутніх; кожний мав інший погляд на цей поступок американця. Наш провідник бачив у цьому тільки снобізм багача. Не знаю. Я був у поважнім настрою і бажав у душі тому незнайомому, щоб знайшов тут своє щастя і спокій, за яким ціле життя шукав і якого при всьому своєму багатстві не міг найти.

Коли ми вийшли знову поза браму Бейля, і так сказати б станули ногами на правдивій землі, облягла нас хмара продавців, які серед крику і невтишного гамору старалися позбутися свого краму. Продавали всяку тандиту: хустини, пацьорки, коралики, хрестики, фігурки, фотографії, видівки і всякі інші „памятки”, як у нас на відпусті. Чи ту святошну хвилину, яку ми щойно пережили там, на горі, ми мусимо так тяжко окупити? Чи знову мусимо відчувати бруд сірої буденщини? Чи між тими двома світами нема якогось порозуміння, ніякої згоди? Деж властиво правда і закон? Чи там на горі, чи тут на долині? І що в житті сильніше — ідеал чи дійсність?

Хмара неспокійних почувань вертається..

2. Довкола Акрополя.

Багато полишилось пам'ятників зі старинних Атен в долині довкола Акрополя. Не будемо їх поодинокко переходити, бо не даємо тут археологічного огляду, тільки гадки та вражіння подорожника, що на вид того завмерлого життя хоче вслухатися і зрозуміти мову, якою до нас тими пам'ятниками старовинні зпоза гробу промовляють.

Багато з тих пам'ятників і будівель походить ще з часів грецьких, клясичних, багато з часів пізніших — римських. Ці пізніші вибудовані переважно римськими цісарями, які захоплені грецькою культурою ставили пам'ятники в дусі грецького стилю, частинно для звеличання минавшини того.

славного народу, частинно таки для звеличання власного імені. І тут цікаво подивитися на різницю між тими будовами, як представниками грецького і римського генія. Коли в грецьких будовах провідна ідея — досягнути красу, то в римських переважає сила і могутність.

До брами Бейля, тимсамим на Акрополь, можна дістатися або вигідною дорогою від півночі або пішки з полудня. Ця друга дорога, багато цікавіша від попередньої, провадить між іншим попри т. з. Олімпейон і браму Гадріяна, відтак через театр Діонізія догори — на Акрополь. „Олімпейон” це останки святині, яку вибудував римський цісар Гадріян у честь олімпійського Зевеса, зазначаючи в той спосіб свій культ для грецької минувшини. І так сторчать тут ще й тепер стовпівелитні тої святині, вдвоє вищі від стовпів Партеону, кожний, як вирахувано, на 200 тон ваги. Стодвацять таких стовпів піддержувало мармурову стелю, і все це в честь Олімпійського Зевеса. Але зараз коло статуї бога поставив цісар і свою власну.

Ще величавіше як ті стовпи, які здалеку подобають на фабричні комини, виглядає інший пам'ятник Гадріяна: брама, яка має його імя. По одній стороні тої брами видніє напис у грецькій мові: „Це Ацени, давнє місто Тесея”, по другій: „Це Ацени Гадріяна, не Тесея”. Даючи такий напис, думав Гадріян, що його будова більше варта, як клясична будова Ацен. Тимчасом все те, що з тих римських часів лишилося, приймає нас холодом,

не промовляє до нашої душі, імпонує тільки своїми розмірами.

Одначе найвиразніше зазначається різниця між римським і грецьким стилем при порівнянні театру Герода Аттика, т. з. Одейон, збудованого в римським стилі, з грецьким театром Діоніза. Цей пригорнувшись любо з полудня до скали Акрополя є справжньою святинею найвищого мистецтва; римський театр, величезний розмірами, виглядає тут як непрошений гість, який усім заваджає. Мало що, а можна б його порівняти з величезними будівлями в Іспанії, призначеними на боротьбу з биками. І що за ідея в того цісаря, напів грека, напів римлянина, побіч театру Есхіля, Софокля, Еврипіда й Аристофана ставити свій власний театр, такий чужий грецькому духові? Це понурій, сірій велитень, вибудований без мистецтва, побіч мармурової будівлі з найщасливіших днів клясичних Атен! Цей театр, це найдавніший театр в Європі, а події, які визодили на цій сцені, це були події видобуті з найглибших тайників людської душі і людського життя, і зображені в мистецькій формі найбільшими поетами світа. І тут у театрі почувається людина самотніше як на Акрополі, бо людина почувається завсіди самотно там, де на неї находять великі гадки. Для різьбаря, для будівничого, для дослідника старовини є може Пантеон у Римі важніший, — для людини з чуттям, що шукає краси і тайників людського життя, нема на землі гіднішого місця як цей луковатий камінний круг. Тут повстали дві найгарніші квітки поезії:

трагедія і комедія; тут на цьому місці була колиска європейської культури в вищій — духовій значінні.

Цей театр відкопав, подібно як і святиню Атени-Ніке, німецький археолог. І так ми тепер можемо через мозайкову підлогу орхестри дістатися до найвищих сиджень глядачів. А тут на тій круглій орхестрі перед тисячу роками співали хори великих трагіків усіх часів. А там середуше мармурове сидження в першому ряді гостило жерця Діоніза, бо ще й тепер видно там виразно напис: „Жерця Діоніза Елевтерея”. І це сидження відокремлене від інших почесних сиджень першого ряду і всі перевищає своєю висотою: бо у жерця Діоніза Елевтерейського була ціла громада у гостях, а могло тих глядачів поміститися до 30.000. Недалеко від цього почесного сидження знаходилося друге, призначене для головного команданта збройної сили, для „полемарса”. Тут сидів Перікль, тут сидів Алькібіяд, а тепер тут сидить громадський сторож, який доглядає порядку. На середині орхестри стоїть ще досі жертівник тімеле, довкола якого хори Есхіля і Софокля виводили свої танці і співали пісні про людське життя, про людську долю і людську земіч. Слухачів довкола, аж під вершок переймав жах і кожний чув у тій хвилині у своїх грудях титанічну силу, яка його підіймала у світ чистої правди і краси, там, де розв'язувалася йому загадка цього земного світа.

Коли вийдете на вищі ступені сиджень, то вже в половині висоти видно море, видно Сая-

міну, біля якої греки зводили такі геройські бої. Сім років по боях з персами коло цього острову Есхіль описав їх невимірущими барвами у трагедії „Перси”. І коли її виставляли тут на цій сцені і слухачі йшли за ритмом слів, які плили зі сцени — яке чуття радості і свідомости своєї сили мусіло їх огортати, коли водночас гляділи на море і на цей скелистий невеликий острів!

Які то були часи! Яка життєва сила, який розмах, яка життєва радість, яке захоплення! Що ми можемо з нашого тверезого, практичного, виключно боротьби за прожиток посвяченого часу противставити тому? Через те в нас і поезії правдивої немає. Бо те, що ми тепер називаємо поезією, то тільки доривочні відрухи поодиноких людей, які або з життям на власну руку змагаються, або його шукають — але нема в цьому тої стихійної природної сили, яка впливає з цілого народу і назад до нього вертається і яка творить і перемінює життя як це було у старовині.

*

На захід від Акрополя, по тій стороні дороги, видніє як хребет якоїсь великої звірюки великий камінний бльок, чи радше горбок, порослий подекуди мохом. Це знане у грецькій історії узгір'я Ареса — Ареопаг, де відбувалися суди старих аристократичних родів. Тут перед тим судом ставав Орест за вбивство своєї матери Клітемнестри

в Микенах і тут його за допомогою Атени звільнили.

Тут на цьому горбі промовляв і навертав атенців на Христову віру св. Павло. Від нього по нинішній день дорога, яка звідсіля веде на північ, називається дорогою св. Павла. Йдемо нею. Серед страшеної куряви, попри залізничий шлях, посеред фабричних будинків, які так різко контрастують зі споминами про клясичний світ, доходимо до Керамейку, до одного з найцікавіших грецьких місць, до цвинтаря.

Не треба великої фантазії, щоб собі уявити, яке почування охоплює вас, коли входите там, де спочивають люди, які померли перед кількома тисячеліттями і коли дивитеся на їх нагробники, які досі переховалися цілі з написами.

Цей цвинтар ще не зовсім відкопаний. Відкрито покищо т. з. Алею гробів, яка тягнеться по лівім боці потоку Ерідана а починається зараз за округою, що належала ще до обсягу міста Атен. Тут відкопали також граничний камінь, де є напис: „Границя Керамейку”; він заповідав, що тут починається цвинтар. Входимо. Коли де, то тут відчуваємо, що людська душа безсмертна. Поховані перед кількома тисячами років відзиваються до нас і ми живі витаємо їх тут як своїх незабутніх братів. Довкола нас і в нас спокій. Сонце освічує камінні плити. Часом ящірка проховзнеться крізь траву і заколише бадиллям. Часом легенький вітрець повіє знад моря, то птах шибне крізь повітря. Але я нічого не бачу, тільки чую, що я на міс-

ці святому, де спочивають на віки мерці. Мерці? Ні! вони всі оживають тепер в моїх грудях і оживати будуть у кожного, хто тут ногою стане.

По обидвох сторонах Алеї гроби з нагробниками. Ті нагробники — „стелі”, то переважно камінні або мармурові плити, більше або менше артистично викінчені з іменами покійників. Дуже часто, — і це найцікавіший момент на тім цвинтарі—видніють на тих стелях різьби, з якоюсь подією з життя покійника або з його останніх хвилин. Всі вони високо мистецькі. Зараз з початку Алеї, звідки відгалужується окрема свята дорога до Елевзини, і де знайдено камінь з написом „абатон” („не вільно входити”), бачимо ліворуч пам’ятник Дексілея, двадцятьлітнього молодця, як він з коня ударяє списом ворога. І так смерть цього молодця і його діло увіковічене. Ця сцена якась жалісна і не має в собі нічого з того самохвальства, яке вражає на нагробниках славного цвинтаря в Генуї, самохвальства часом такого влізлого, що оглядаючи всякі сцени, відчуваемо не смак. На іншій „стелі” видимо, як померлому принесли дзбанок із водою до передшлюбної купелі. Видко він умер перед шлюбом. В іншому місці жінка прощає свого чоловіка, шурина і якусь молододу жінку. Зараз недалеко на сусіднім нагробнику зображена прегарна жінка Гегесо, якій її служниця приносить скриночку з біжутерією і передає їй на той світ.

Другий світ не був для греків чимось таким страшним як у нас. Це було продовження дотепе-

рішнього життя, тільки в іншій формі. Це все треба аж видіти, щоб відчутти, чому для греків смерть не була чимось страховинним, тільки тимчасовим прощанням з цим світом і переходом у другий. Коли дивитися на ці різьби навіть і не думаєте про смерть: такий спокій, така лагідність, таке родинне тепло віє з них на нас. Ми від природи дуже віддалилися і через те, кілька разів вона пригадає нам свою владу над нами, нас переймає це жахом. Греки були з природою так тісно звязані, що всякі її прояви приймали спокійно і відчували перед ними не страх, а пошану. Те відношення греків до природи, нам людям інтелекту, що ставимось критично до природи, важко відчутти.

Треба пригадати, що багато грецьких нагробників знаходиться в великім турецькім музею в Константинополі. І хоча є там різьби викінчені з найбільшим мистецтвом, вони не роблять того вражіння, що ті на цвинтарі. Очевидно через те, що відірвані від свого місця призначення і сховані в замкненому місці, вони промовляють не до наших людських почувань, а до естетичних вражінь. Так бодай було зі мною.

*

Можна би багато ще оглядати місць і пам'яток з давніх Атен, як нпр. в'язницю Сократа, старий ринок, ринок новіший — римський, бібліотеку Гадріяна (того самого, що збудував Олімпіейон), цікавий годинник Андроніка, пам'ятник

Лісікрата, над якого красою захоплюються археологи, і сила-силенна інших. Але ми залишімо те все археологам і для зміни вражінь покиньмо на якийсь час Атени, а розгляньмося в околиці, яка така багата на місця, пам'ятні історичними подіями.

Та поминаємо такі, що мало до нас тепер промовляють: як Маратон, славне перемогою греків над персами; пригорбок Суніон з останками славної святині Посейдона, звідки маємо чудовий краєвид, з одної сторони — на заході, на цвітисті левади, з другої — від сходу та полудня, на море, Кольонос Гіппіос, родинне місце Софокля, яке він так гарно оспівав і звеличав у трагедії „Едип у Кольонні”; поблизький оливний гай, де ціле життя викладав Плятон про свої ідеї, та ще інші подібні. Вони стоять німі, заковані в мовчанку минувшини. Понад ними перейшла буря історичних подій; природа і характер їх вигляду багато від того часу змінився. Наприклад у Кольонос повитинали дерева і тому він зовсім так гарно не виглядає як представляє його нам Софокль. Частинно поганить природу або зовсім її випирає теперішня культура, бо щораз більше підсуваються сюди мешкальні дома і фабричні будинки, запановує новітнє, змеханізоване життя з невідступним галасом і метушню. Але в одному місці зупинимосся довше; це місце, що не тільки в старовину, але також пізно, вже за часів християнських, було оповите авреолею таємничости і зазнавало загальної пошани навіть у християн. Це Елевсина.

ЕЛЕВСИНА — СМЕРТЬ ТО ПРАВДИВЕ ЖИТТЯ

Елевсина була славна в старовину своїм культом Деметри, з яким вязалася загадка позагробного життя. Якої пошани цей культ зазнавав від старинних, можемо пізнати хочби з того, що св. Павло, коли почав в Атонах проповідувати Христову віру, раніше мусів вписатися як учасник елевсинських містерій і втаємничитися в ті тайні обряди, щоб таким робом зеднати собі скоріше довіря слухачів і зійти до їх душ і сердець.

Про елевсинські містерії, хоч які вони були славні, майже нічого не знаємо. Те, що знаємо, належить більше до їх формальностей як до самого їх змісту і до науки про позагробне життя. Не лише ми, тепер, але і в старовину про них не знали ті, що не належали до „втаємничених”. Ці містерії були рівночасно культом Деметри. Вона там виступає як мати землі, земних плодів і взагалі життєвої сили, притаєної в землі, якої ніхто збагнути негоден. Ми лише видимо, як усе живе і росте, але причини і тайни того життя ми не знаємо. А що життя не можемо собі уявити без смерти, тимто додано Деметрі ще Кору або Персе-

фону, яку пориває Гад*) до підземельного світа. Мати її шукає за нею, боліє і тужить; земля прибирається тоді в осінню і зимову жалобу, жаліючи разом з Деметрою за її дочкою. На землі не росте тоді нічого. По піврічнім побуті в підземельнім світі приходить Персефона знову на цей горішний світ. Тоді земля-мати радується і обдаровує людей квітами і всякими плодами: дає життє. Ця таємниця життя і смерті незрозуміла для смертних людей, але вічно обявляється в природі і втілена в постаті богині. Вона складається на зміст елевсинських містерій і хто знав їх таємницю, тому вона давала задоволення і щастя, розв'язуючи загадку позагробного життя. Хто став учасником тих містерій, той зазнавав вічного щастя, бо для нього життя було лише переходом до того щастя. Та самої науки, що те щастя давала, ми не знаємо.

Деякі догадуються, що ця наука проповідувала умиртвлення тіла, заперечення земного життя, затрату своєї індивідуальності завдяки придушеним бажанням, пристрастям і похотям і так показувала дорогу, як вийти з себе самого і з тілесної неволі, а злучитися в чистоті і непорочності зі все-світом. Була б це наука протилежна грецькому генієві, який любив це життя і тільки в ньому шукав форми для себе. Але може саме через те, що зміст науки був такий незвичайний і новий, він притягав до себе грецькі душі, які виділи в ньому обявлен-

*) Гад = Гадес, від нього виводиться наше „Ад“ (народне „гаспид“ чорт, теж звідти).

ня досі незнаної їм правди. Через те такою наукою могли так захоплюватися, віддаватися їй і тримати в тайні як найдорожчий скарб. А що вона була зближена своїми ідеями про позагробне життя до християнської віри, то не диво, коли перші християни приймали її, шукали доступу до елевсинських містерій і що найцікавіше: доховували тайни таксамо, як їх попередники греки-погани.

І хоч пізніше король готів Алярих цілу Елевсину разом зі святиною знищив і хоч учасники містерій розбрелися по цілому світі, не знайшовся ніхто, хто зрадив би тайну, яка їх усіхєднала. Автім нічого їх уже тоді не вязало. З якою пошаною греки ставились до тих містерій, можемо бачити із слів одного грецького ретора вже з часів християнських: „Хто з еленів або не-еленів був такий дикий і неосвічений, хто такий чужий світові і богам, хто, коротко кажучи, такий невражливий на красу (крім проклятих злочинців), хто не вважав би Елевсини за спільну святину землі, за річ найстрашнішу і найрадіснішу з усього, що в людей — божеське? Де міти оповідають про чудесніші події? Де святі обряди проймають людину більшим жахом? Де є більше суперництва між тим, що захоплює вухо, і тим, що око? Те, що належить до зору, те бачили численні покоління щасливих мужчин і жінок у дивних, непередатних явищах; а те, що належить до слуху, то поети, промовці та історики цілому світові оповіщають, а саме: що Кора на якийсь час зникла Деметрі; що Деметра блукала по цілій землі і морі, шукаючи

дочки; що вона довго найти її не могла, але коли прийшла до Елевсини, дала тому місцю це ім'я, і коли найшла дочку, встановила містерії, говорять, як збіжжя дісталось з руки Деметри атенцям, а від них усім еленам і не-еленам. Коли римський цісар Валентиніян у IV. ст. по Хр., що перейшов був на християнську віру, наказав усякі поганські обряди, тоді намісник Греції прохав його, щоб відкликав цей заказ, бо коли грекам не буде вільно святкувати елевсинських містерій, то їм „життя обридне”.

Ми навели ці цитати, бо це все, що про ті містерії з огляду на їх духовий зміст ми знаємо і їх значіння серед греків. Знаємо ще й те, що в Атенах наука Христова прийнялась найпізніше, бо греки втаємничені в містерії мали душевне задоволення і не потребували новин. А коли віра Христова вкінці і тут поширилася, то самі християни ще були такі звязані з тими містеріями, що багато форм звідтам переняли і надали їм християнський зміст. Нпр. культ Матери Божої поширився щойно в V. ст. на місце культу Деметри, себто тоді, коли містерії вже цілком перестали існувати; або нпр. наш чорт, якого змальовують у червонім плащі, з рогами на голові і з тризубом в руках, це живісінький Гад, що пірвав Кору; саме так змальовували греки Гада і т. п.

Всю віру тих, що брали участь у містеріях можна звести до одного: „Умерти, це значить родитися наново”. Це страшна тайна людей, яка вже за життя відводить їх від цього світа, а зближає їх

до безконечности, тайна, яка кожного з чутливою душею проймає жахом. Цілі віки безліч людей вірило в ту науку і жили нею, а проте слід по ній ніде не лишився.

А кажуть, що у природі нічого не гине..

Хоч про саму науку нічого не знаємо, то таки маємо деякі відомости про зверхні обряди, з нею звязані.

Хто хотів бути втаємничений у містерії, той мусів до них кілька років підготовлятися і переходити різні ступні очищення. Насамперед учився заплющувати очі і панувати над собою; потім дивитися і мовчати. Всі могли бути втаємничені в містерії без огляду на вік, пол і станову приналежність. Навіть невільники мали до них доступ, бо правда була для всіх однакова. Всі втаємничені називалися мистами, від грецького „мио” — „заплющую очі”. Серед великого свята і здвигу народу відносили з Атен до Елевсини якісь „святощі”. Які саме, не знаємо. Процесія, яку провадили найстарші жерці і найповажніші громадяни, виходила зі знаного нам Керамейку від дипільонської брами, йдучи святою дорогою здовж морського берега, тою самою, куди колись йшла Деметра, коли шукала своєї пірвангої дочки. Ідемо і ми тепер тою самою дорогою, повною споминів про терпіння Деметри. На жаль багато новітніх будинків, що служать практичним цілям, псують побожний настрій, належний тим місцям.

Як скрізь у Греції, чуваємо тут якийсь не-смак через те, що змеханізована практична куль-

тура нарушує класичне ідеальне мистецтво. Ось зараз на горбі Скірон, де лежав похований елевсинський герой Скірас, витає нас — міська газівня. Відтак віжджаємо на отверте поле, з зеленою травою, блискуче від срібних листків оливкових дерев. На однім рамени річки Кефіса видно розкинені камені, які походять з давньої будови. Була це святиня, збудована в цьому місці на пам'ятку, що Деметра в часі її блуканини прийшла в гостину до якогось Фіталя, якому з вдячності за це подарувала — фігу. Це був перший овоч в Аттиці. Над другим раменем Кефіса находився у старовину міст, де ставали всілякі весельчаки і витали процесію жартами, часом досить грубими; але це належало до обряду. Далі дорога веде дещо догори — доречі — повна дір, вибоїв і пилюки, і ми небажком заїжджаємо перед монастир Дафні. Тут оглядаємо церкву збудовану на місці давньої святині Апольона, цікаву тим, що у византійському стилі, а містить багато готицьких прикрас. Усередині чудові мальовила з византійських часів. Зпоміж тих мальовил звертає на себе увагу образ Ісуса Христа, у типічній закостенілій формі пізнього византійського стилю, зовсім віддаленого від італійського мистецтва. Італійське мистецтво вибрало собі цілком іншу дорогу, а саме представляло святих більше в людському дусі; йшло тою дорогою далі, так, що всі мадонни Рафаеля можна вважати добре за гарні жінки зпосеред аристократичного італійського товариства. Взагалі всі святі були зближені до людей і до людського життя. Зате византійське ми-

стецтво затримало свідомо стереотипові форми, виреклося цілком матерії і життя, а зображало лише духову сторінку людини, знехтовуючи тілесну та і тут цілу свою силу зосереджувало на зображуванні очей, бо в них головно проявляється душа людини. З естетичного боку італійське мистецтво безсумнівно має першенство перед византійським; але з людського погляду — византійське перевищає італійське, бо це чисто духове, релігійне відірване від цього світа, що виявляється в його постатях, при довшій контемпляції сильніше ділає як викінчена форма італійського мистецтва. Новітню людину таки притягає більше дух як тіло.

Оглядаючи той образ, що звернув нашу увагу в цілком інший бік, ми зазнали на хвилину духовий відпочинок після довгих взаємин із клясичним світом. Цей несподіваний епізод з византійського світа відсвіжив нас і ми могли через те лекше сприйняти дальші вражіння з того, що було питоме грецькій душі.

В дальшій дорозі відкрився перед нашими очима блискучий в променях сонця Елевсинський залив з островом, напроти розкиненим, Саламіною, чудовий, типовий грецький вид! Ані нічого великого, титанічного, кригнітливого, що людину принижує, ані нічо дрібничкового, розсіяного, схвицьованого; тільки всюди спокій, гармонія, яка теплом веться довкола серця. Все в собі скінчене, заокруглене, радісне. Глибоке синяве море грає мило з ніжно зазеленим берегом; далеко блистять гори в соняшнім світлі, якби їх хто покрив зверху

якоюсь срібlistою плахтою. Довкола ліси і левади, запахи у свіжому подуві вітру. Манить життя, — відчуваємо, що всякі змагання, діла, героїські подвиги є нічим супроти одного ясного променя життя, пережитого без болю і без бажань. І все те в нашій душі тепер, коли небавком станемо на місці, де проповідували страшну тайну про смерть і про позагробне життя! Це певне не припадок, що саме тут в Елевсині, тут недалеко того чарівного місця, повного радості і життя, тямущі предки казали пригадати собі людський біль, терпіння і жаль, бо знали, що в людському житті ті два береги: радість і смуток завсіди близькі і ніколи не минаються. І не знати, яке властиво правдиве життя. Сократ говорив, що те друге.

Але ось ми вже на місці. Незначне підвищення терену, а на його площині поле засіяне камінними відламками. Це останки святої будови і з тих останків можна собі відтворити все те, що тут стояло.

Ціле святе місце було обведене муром. Поза ним тягнулися Пропилеї, подібно як на Акрополі в Атенах, і то подвійні: Великі і Малі. Щойно з тих Пропилеїв можна було дістатися до головної будови, званої Телестеріон. Не була це властиво святиня, як деінде, призначена тільки для божества, але скоріше світська будова призначена для загалу, тоді, як до властивої святині люди приступу не мали. Ця будова мала один поверх і була крита так, що світло доходило до її середини дуже скупо. Вона могла помістити кілька тисяч людей.

Очевидячки вступ до середини мали тільки правдиві „мисти”; хто при вході не вилегітимувався, того не впускали. Тут усередині у сутінках, давали для гостей якусь тайну виставу, про яку ми нічого не знаємо, хіба те, що вона зображувала тайну позагробного життя і безсмертність людської душі. Все відбувалося в темряві і несамовитість обряду підносили ще раз-у-раз штучні світляні ефекти. Мистів огортав жах, коли виділи вічну правду. Деякі не могли витримати видовища і виходили. Тільки найвідважніші витримували до кінця і пізніше переходили до кімнати, де росло кріслате дерево, що своїм листям сягало до стелі, закриваючи її. Було це дерево життя. Під деревом сиділа постать Гада в червоно-багрянім плащі, а коло нього королева підземного світа — Персефона, що була символом таємної невмірущої життєвої сили, захованої в землі. Сама ніколи не сміялась, вища понад життя і понад людський розум.

Мисти виходили з завязаними очима на денне світло. Тут приймав їх жрець-дідусь, відбирав від них обіт, що не будуть нікому говорити, що тут бачили і давав їм знаки, для взаємного порозуміння, може передавав ще якісь секрети і здійсмав з них заслону. Мисти ставали знову звичайними людьми, але вищими від них, бо вже пізнали безсмертність людської душі. Тоді їх огортало одне бажання: розстатися з тим світом якнайскоріше, щоб злучитися зі всесвітом і оглядати вічну правду.

Під впливом таких споминів і гадок про незглиблену загадку грецької душі, яка при своїй життєвій радості таки остаточно оглядалася за невидним світом і вирікаючись щастя радо перебувала там, де панував трагізм — смуток і біль, вертаємося до Атен. Хочемо вкінці розглянутися в новітніх Атенах і серед новішого грецького народу. Адже ми до нього приїхали в гості і були б дуже невдячні, якби про нього нічого не згадали.

НОВІТНІ АТЕНИ І ТЕПЕРІШНІЙ ГРЕЦЬКИЙ НАРІД

Новітні Атени існують поправді всього 100 років, себто від визволення греків зпід турецького ярма. Передтим це було властиво село, ледви з імени знане. Від коли клясичний грецький світ завмер, Європа й забула, що колись існували Атени, а один німецький учений в XVI. ст., придбав собі неабияку славу в науці, коли відкрив, що місцевість Атени ще дійсно стоїть на старому місці.

Коли завдяки європейському фільогеленському захопленню і своєму власному геройству греки скинули з себе турецьке ярмо і здобули самостійну державу, вони довго не могли рішитися, де мала бути їх столиця. Думали про Навплію, про Коринт, вкінці таки перемогла пошана, яку культурний світ мав для назви „Атен” і тут осів перший грецький король, якого греки від Європи дістали — Отон Сазарський. Почалася інтенсивна німецька господарка і в короткому часі село Атени стало містом, нині вже навіть великим.

Той наглий, штучний, вимушений розріст відбивається на зверхнім вигляді міста. Побіч старих, засмічених, крутих заулків тягнуться вулиці і площі, яких не посоромився б Париж або Берлін. Так

улиця Університетська (годос Панепістемію), улица Стадіону (годос Стадію), площа Згоди, площа Конституції, тощо. На елегантних виставах крамниць притягають зір прохожих першорядні, європейські товари і моделі, відійти лиш один крок на бік, стрічаємо напис: „Пантополейон” себто наша найпримітивніша крамничка, де все можна дістати, від гудзика до оселедця. Ціле місто робить вражіння якоїсь одноманітності, здається через те, що всі новітні доми збудовані майже в однім стилі і всюди переважає біла барва. Ця барва разом із повинню соняшного світла заливає цілий овид і місцями здається, наче якась біла плахта розпростерта перед нами. Вулиці, з малими вийнятками, мають назви клясичні: Сократа, Темістокля, Плятона. Вулиця Сократа дуже скромненька і довлі брудна. Коли я читав „Апольогію” Плятона, застановляло мене, чому то Сократ, оповідаючи про свої щоденні мандрівки по місті і розмови з ріжними людьми, згадує також про „векслярів”, тих, що міняють гроші. А воно бач і по нинішній день там так є: у що другій-третій камяниці сидить такий вексляр за столиком і міняє гроші. Так начеб люди не мали іншого діла, тільки все гроші міняти! Ніде того більше на послудні побачити не можна, тільки ще в Константинополі трохи. Так само банків тут безліч! Але то вже грецька спеціальність.

Як всюди на полудні так і тут життя починається щойно під вечір. Тоді каварні та інші льокалі наповняються гістьми. По вулицях почина-

ється живіший рух. Тут і там можете побачити якогось поважного, самовпевненого, елегантно одягненого мужчину: це певно якийсь банкір. Зрештою по прохожих видно, що вони скоріше наслідують людей з західньою культурою, ніж ними є справді. Яюсь увесь їх вигляд, вся їх поведінка, манери, одяг в якому заздро перестерігають усякі подробиці моди, наче хотіли б сказати: „Гляди, я в нічому не стою нижче тих там на вашому заході, а все знаю, як і що має бути, я вбраний за найновішою модою”. Ще більше я це помітив на острові Креті. Очевидно чим люди далше від культури, тим більше стараються не дати по собі пізнати, що вони не мають з нею звязку. Це навіть трохи зворушує нас, коли бачимо такі добрі наміри. Здебільша типи людей тут нецікаві. Дуже часто бачимо таку картину: В тіні дерева на вулиці виносять рано стіл, крісла, сідають і грають у доміно. І так грають цілий день. Я взяв собі такий один стіл на око і кілька я разів туди переходив, усе бачив при столі тих самих грачів. Так роблять молодші. А старші вбивають свій час тим, що пересувають на пальцях галочки, звичайно бурштинові, понасилювані на шнурочок, як чотки. Цей звичай перебраний від турків, які тут 500 років панували.

Ціла Греція — держава дуже бідна, найбідніша в Європі. Нарід по довговіковій неволі ще не очуняв. Сюди заходили всілякі чужі народи: давні славяни, болгари, альбанці, італійці, венеціанці, вкінці турки, що найдовше тут панували. Зрозуміло, що нарід, який переходив стільки негод, ще

й своєю вдачею податливий, затратив звязок зі своїми клясичними предками і їх культури продовжувати не може. Зате він станув як новий нарід на ногах власними силами і за короткий час своєї самостійности він доказав подиву гідних річей. Подорожник, який приїде до Греції і оцінює нарід поверховно, тільки з того, що бачить, осуджує його дуже несправедливо. Є тут великі хиби та недостачі. Є нпр. чого лютувати, коли бачите, як гарно тут родить винна лоза, а вина — нема. Греки не вміють виробляти вина, а щоб воно довго трималося, заправляють його живицею. Спочатку не можна до такого вина навернутися, поки невідступна баранина і велика спека не примусять вас звикнути до нього. Подорожувати тут тяжко; поїздів мало, а ті, що є — лихі. По цілім Пельопонесі треба вживати більше авт як залізниці. Дороги повибивані, діраві, авта старі, весь час псуються. Треба рахуватися, що ніколи не приїдете на час і на поїзд не встигнете.

Готелів — дуже мало, ті, що є, примітивні, брудні, повні насікомих. Це відстрашує багатіших людей з Заходу подорожувати по Греції, хоч цілий край міг би на них багато заробити. Англійці або американці обмежуються звичайно до Атен, бо звикли до вигод і на Пельопонес та острови не можуть пускатися.

Промислу в Греції майже нема. Родяться там дуже густо маслини, старий святий грецький овоч. Але їх вивозять до Італії і щойно з них виробляють оливу. Торговля може трохи живіша. Але ко-

раблі, що плавають по морі, то якісь старі французькі або німецькі кутри, куплені за безцін, ледви здатні до вжитку. А греки то вроджені моряки. Про науку, письменство чи мистецтво — нема в них що й говорити. Це-ж вибаги, що появляються у народів, економічно і політично розвинених. А тут біда заглядає з усіх боків. По селах хатки марненькі, пожалься Боже! Навіть не знати, як ті люди там животіють! На пастухів, що пасуть кози і вівці по горі, аж жаль мені було дивитися — таке те все нужденне, вимарніле. Для Гергарта Гавлмана, що описав свою подорож по Греції, кожний пастух з костуром у руках видавався — божеським, королівським, маєстатичним як у Гомера. Той великий німецький поет, що колись написав „Ткачів” затратив усяке зрозуміння соціальної нужди.

У сучасних греків скрізь біда, і далеко їм ще до того, щоб сяк-так зрівнятися з західними народами. Нарікання подорожників, що у греків нема що їсти та пити, нема вигод і нема культури, цілком оправдані. Оправдані, але тільки зі становища нашого вигідного еґоїзму, культурників, що їздять по світі з гетовими абстрактними поняттями і коли що цим поняттям не відповідає, то вони як-стій це осуджують і відкидають. Мимоволі нагадується мені, як один фільольог, з крові і кости, сказав пів жартом: „Чого можна від того народу сподіватися, коли він приіменник „апо” лучить не з другим відмінком, але з четвертим”. (Теперішні греки кладуть після цього приіменника четвертий відмінок, старинні клали другий). Це можна брати за

жарт, але такий підхід зображує наш спосіб думання і наші осуди.

А проте, коли до людей підійти з серцем, з любов'ю, а не з егоїзмом, тоді кожна справа виглядає інакше. І справа з греками виступає в моїх очах так:

Правда, що грецького вина я не міг пити; правда, що я мусів раз-у-раз баранину їсти; правда, що по готелях від бруду я не міг спати... І неодне інше неприємне для нас теж правда. Але хто лише собою зайнятий і приїжджає до Греції, щоб тут найти ті вигоди, до яких він звик дома, той нехай радше дома лишиться. А хто приїхав сюди з серцем, тому відкриється правдива тайна цього народу. Цей нарід, про якого в Європі зовсім забули, по 500-літній неволі зірвався до волі. Він зводив геройські бої, супроти яких усякі Маратони, Термопілі та Саляміни блідніють. Новітні греки йшли до боротьби з ворогом десятикратно численнішим і часами всі до одного падали на побоевищі. Замкнені у твердині із жінками і дітьми висаджували себе з нею в повітря, щоб живцем не дістатися в полон. І це все вони робили не для слави, як старинні греки, і не в надії, що по смерті поставлять їм пам'ятник з бронзи або з мармуру, але гинули безіменно, щоб вибороти кращу долю для своєї батьківщини.

Давні греки не раз із заздрости для свого суперника дома, не вагаючися, прикликували проти нього спільного ворога, щоб тільки взяти верх над своїм суперником. Тут усі як один муж ста-

вали до боротьби. І не найшовся ніодин Ефіяльт, який запродав би свою батьківщину ворогам. Теперішні греки вибороли собі спільний рідний край, якого в старовині не мали. І вони люблять його цілим серцем. Коли двох греків стрінеться де на чужині — вони-ж розкинені по цілому світі — то вони розходяться зі словами: „Калін патріда”, „Щасливої батьківщини”. Те, чого вони по тій вільній боротьбі за такий короткий час доказали це гідне подиву. Вони стали спокійними, працьовитими громадянами, а з розвиненого у них у часах неволі розбишачтва тепер нема ні сліду, хоч у такій старій державі як Італія воно ще не перевелось. Греки всі хочуть учитися. Свідомі молоді люди йдуть на село і там з самовідреченням учителюють. Кожний грек, навіть найбідніший, вважає за свій святий обов'язок, у своєму заповіті записати щось на просвітні цілі, хочби яких 100 драхм (коло 20 зол.). Тут оповідають про всілякі випадки, які дійсно кожного можуть зворушити.

По більших містах, як у Атенах, є очевидно багато бідаків, що весь день тяжко працюють: носять мішки, обслуговують подорожніх, чистять черевики, по вулицях продають часописи і т. д. Для них усіх є окрема вечірня школа, де вони вчать і читати і писати. І вони всі, по цілоденній тяжкій праці, гарно зачесані, в полатаних блюзах і штанах, з вичищеними як скло черевиками, сходяться тихенько як малі діти, щоб почути слово від свого вчителя. А цей учити їх безплатно.

А суспільні відносини! У нас, у західніх державах, є вічно т. зв. соціальні проблеми, що їх стараються розв'язати філософи, соціологи, політики, кожний на свій спосіб. Але бідні, безробітні, беззахисні множаться з кожним роком щораз більше. У Греції суспільних справ не підносять до висоти філософічних проблем, зате один одному старається дійсно допомогти широким братом братові. Мешканевої кризи нема, хоч до Греції наплило багато греків, які перед кількома роками втікли з Анатолії, переслідувані турками. Тоді в Атенах призначено для збігців між іншим також прегарний Народний Театр. І тут розташували сила бідного народу; по елегантних льожах шили, варили, їли, милися, родилися, вмирали — і так театр знищили, що пізніше направа не виплачувалася. А проте театру не жалували. Тепер будують всюди на передмістях доми і беззахисних нема. Затє в нас будують усілякі промислові палати, щоб дурно стояли, спортові доми, величаві пам'ятники для „невідомого вояка”, а живі люди мусять голодувати. А коли для них щось і зроблять, то тільки з ласкавим великопанським жестом. Більше при цьому шуму і слави, ніж користи.

Жебраків я у Греції ніде не вкдів. А в нас? Майже що кілька кроків якийсь бідака простягає руку. — Трапляються у Греції випадки, що прийде хтось до шевця або до кравця з замовленням і стрінеться з такою відправою: „Підіть радше до мого сусіда, він більше потребує праці від мене, бідніший від мене”. Останнім шматком хліба ді-

ляться тут з бідним і стараються йому допомогти. Ось і розв'язання соціальної проблеми: щира, дійсна поміч.

А родинне життя! Син живе тільки для матери, брат не жениться поти, поки сестра не вийде заміж, молодша сестра не віддається скоріше, поки старша не має забезпеченого завтра.

І в усьому замітна в них якась стриманість, тверезість, ощадність, вдоволення малим. Яка в них віра в ліпшу будуччину! Збігці з Анаголії мусили терпіти кілька років страшну нужду і все те вони перенесли тільки тому, що звикли до малих потреб. Багатий купець, який усе стратив, живе кілька років лише хлібом і водою, мешкає в нужденній шопі, яка ледви надається на стайню для худоби, а при цьому не попадає в розпуку, на нікого не нарікає, тільки працює і сподівається ліпших днів. Ось жінка — колись багата і щаслива. Чоловіка та її братів убили турки, дочки її невідомо де попали у глиб Азії, може до гарему якогось „паші”. І ця жінка працює тепер як послугачка у чужих або як робітниця у фабриці і коли зійде ясне сонце над Акрополем, вона споглядає туди, зі слізми в очах перучає себе і свою долю Богові, який тепер є для неї єдиною потіхою, і величає Його.

А патріотизм і жертволюбивість одиниць! Чогось такого в Європі ніде нема. Підприємливі греки, побачивши, що дома до нічого не допровадять, розходяться по цілому світі і там шукають щастя. Є їх багато в Лондоні, Парижі, Олександрії

чи Відні. Деякі з них доробилися величезних маєтків і той маєток зложили на службу рідному краю, який їм нічого не дав. Так повстали найкращі прилюдні будівлі та установи. Держава нічого не будує, бо не має грошей. Все те, що в Атенах є окрасою міста та його гордощами, є дарунком приватних осіб, що мешкають на чужині. Університет, Академія Наук, Народня Бібліотека, Національний Музей, безліч шкіл, семінарій, гімназій, шпиталів, захистів і захоронок, бурс, Археологічний Музей, Астрономічна Обсерваторія, Стадіон для спортивних змагань (найбільший в Європі) — всі ці будівлі, що могли б бути окрасою Парижа або Лондону є фундацією приватних осіб. Коли за часів невдалої диктатури Пангалія Ліга Націй присудила, що Греція має заплатити Болгарії якусь там скількість мільонів драхм, то один багатий грек зараз зголосився, щоб ту суму заплатити. Недавно один банкір з Лондону представив грецькому урядові оферту, що хоче власним коштом у найважливіших містах Європи вибудувати відповідні будинки для грецьких посольств.

Американські мільярдери викидають нераз великі суми на добродійні цілі. Але вони це роблять так сказати б з нудьги, зі снобізму, щоб показати, якто в них мільйони нічого не значать. Їх дари відчуваемо завсіди як милостиню кинену для жебрака. Грецькі багатії складають жертви з щирого серця і з почуття приналежності до своєї батьківщини. Звичайно так буває, що хто доробиться маєтку, ще й на чужині, той забуває за

рідний край і за своїх бідних братів. Звичайно буває також, що гроші псують характери і рідко коли скоробагатоко вміє зі свого майна чесно та розумно користати. Тут у Греції майно служить найшляхотнішим цілям. Через те багаті не є предметом заздрости для бідних, як у нас на Заході, вони не викликають настроїв невдоволення супроти себе і не є причиною до соціальних конфліктів, а навпаки: вони є для бідніших потіхою та порятунком, зміцнюють у них віру у свої сили і розбуджують надію на краще майбутнє. Тут, у Греції, бідний не дивиться з ненавистю на багатого, а з захопленням показує на нього як на зразок, неначе говорить до другого: „Подивись, до чого цей працею довів. Працею як він, то і ти будеш це мати і таксамо як він зможеш іншим допомагати”.

Якийсь там філософ приїде з Заходу до Греції і коли догляне якісь недостачі на залізницях або в гостинниці, ремствує на греків, мовляв: нема у них культури. А нам усім треба б від них її вчитися! У них є культура, але інша, як у нас, не зверхня поволока, але справжня духовна культура людська, багато цінніша, ніж наша формальна.

Ми мешкали в Атенах тиждень в одній гостинниці. Коли прийшли грецькі Великодні Свята (тоді коли наші), то управа гостинниці вважала за відповідне прийняти нас свяченим. Була перекуסקа попри свячені яйця, було і вино. А коли ми відїжджали, то знову на прощання нас гостили. Чи

так багато вони від нас заробили, що нас так щедро приймали? Хіба ні. Але це люди правдивої духової культури, що не вважають інших за предмет визиску, але ставляться до них як до своїх ближніх і братів.

Ми можемо неодної духової прикмети позаздрити грекам, а в усякому разі не маємо права дивитися на них згори за те, що вони на дорозі поступу в нашій розумінні зайшли недалеко. Не можемо теж вимагати, щоб нарід, який щойно недавно пробудився до самостійного життя, зараз став нарівні зі старими народами Заходу.

ОСТАННІЙ ПРИВІТ

Тиждень побуту в Атенах. Такий короткий час, а стільки духових переживань! Я мандрував досі по різних місцевостях, де старинні греки залишили сліди свого життя; я тому життю приглядався, так сказати: з перспективи пташиного лету і аж тут, в Атенах, всі ті образи, які я оглядав, як у калейдоскопі, розділені місцем і часом, злучилися в один чистий образ, з яким я у душі вернувся додому.

Мої товариші подорожі залюбки ходили до Національного Музею, щоб там оглядати твори мистецтва відірвані від ґрунту, від місця свого призначення. Я зі своїми гадками ходив щодня зранку, при сході сонця на Лікабет. І я робив це не для гарного виду природи, хоч і він мене притягав, але щоб віднайти себе, очистити себе, по-розмовляти з собою і з тими людьми, які тут колись жили й тепер промовляли до нас своїми пам'ятниками. На це вони нам і ті пам'ятники лишили, щоб ми їх зрозуміли. Вони пережили все, що може пережити людська душа. Перейшли всі скали життєвої радості, болю і зазнали повноти життя. Ніщо їм не було чуже. Найтаємніші таємниці люд-

ської душі видобули наверх; все, що було в ній гарне і людське, все безсмертне, але і грішне земне. Все те знайшло відгук в їх житті.

Греки заграли на найніжніших струнах нашої душі і той звук нам передали. Ми не можемо додати до нього нічого нового. Вони пережили життя так, як переживає його рослина — від кільчення на весні аж до овочу восени і загину на зиму. Вони тішилися сяєвом погідного весняного сонця, але перебули теж тяжкі осінні бурі. З усього того вони полишили нам свій звіт і заповіт. Вони за нас боролися з життям, вони за нас терпіли і творили, бо всяка творчість вимагає терпіння, вони здерли заслону, якою була покрита краса і правда, передали нам готові ті дві стихійні сили, як основи людської творчості, вони нас визволили.

Ті люди промовляють до мене з кожного кутка, з кожного камінчика, з кожної травиці, з кожного шелесту оливного дерева, з кожного променя. Бо я не прийшов сюди з цікавості, щоб збільшити своє знання, ані для естетичних вражінь, але як людина, що хоче поглянути життєвій правді в очі і побачити, за що люди змагалися і що хотіли досягнути. Де поділися ті життєві титани, що будували кикльопські мури на вічну людську пам'ять; де ті велитні спрагнені життєвих розкошей, що не знали вагань ні стриму, заки не випють чаші життя до самого дна? Де поділися ті, що змагалися за славу і жертвували своїм життям і своїх найдорожчих? Де зміст, де суть, де глузд того життя? Чи ми маємо починати життя ще раз на-

ново з усіма його судорогами і змаганнями, щоб воно теж обернулося внівець, як і те давнє, що минуло?

Ні, хочби ми найкращу річ здобули, то її посідання не дає нам щастя. З хвилиною, коли ми вже певні її посідання, вона тратить свою привабу і красу, стає банальна, буденна, як samozрозуміла і вже беззартісна.

Який же вихід? Навіщо змагатися, коли життя тратить принаду і подібне до квіту, що не пахне? Дотого-ж шукати щастя в посіданні і вдоволенні, що спокійно щось уживаємо, це поневолювати себе, це принизливе для нас, це добре для малих людей, дрібничкових, що хочуть тільки жити.

Ні. Не в посіданні лежить щастя. Шукати щастя, це взагалі негідне людини. Призначення людини — здобувати, змагатися, йти вперед, шукати нової форми. Кожна форма раз уже здобута не є осягнутою метою, не є закінченим змаганням ані відпочинком, тільки переходом до нової, дальшої, вищої форми.

Не придбати щось, щоб цим задовольнятися, але невпинно боротися — ось наше і ваше призначення.

Так я зрозумів мову старинних. Кожний їх памятник так промовляв до мене. Але не лише я зрозумів їх. Я-ж був не лише душею при них, але і тілом. Я на хвилину жив разом з ними, я відчував їх, я був коло них, я ходив по тих самих слідах, що вони, я віддихав тим самим повітрям, на те саме дивився і те саме подивляв, що вони.

Чудове, животворне сонце! Все довкола мене і мене самого обливає теплом, сяєвом, золотом. Там унизу підомною блистить ціле море домів. Їх блискучі в соняшних променях дахи хвилюють, наче хвилі на морі в гармонійних, невичерпаних, щораз-то нових нюансах. То синяві смуги, то блакитні, то сірі, то білі хапають за очі. Це краще, як правдиве море. А море води мерехкотить он там на заході, якби тремтіло від гарячого цілунку сонця, яке вже давно зійшло. Повітря свіже, ранкове, переповнене запахом живиці вливає в груди цілющий бальсам. Я глянув ще раз на полудне: там стоїть Акрополь, самотній і чужий і ніяк не годиться з тими лініями домів удолині. Все те, що спочиває в долині призначене для якогось тимчасового, обмеженого вжитку, а він стоїть гордо, незалежний від часу, знявся понад усяку ціль. Його призначення бути свobodним, святим, неприступним і пригадувати людству по вік, що правдива краса це: гармонія і міра.

Запах живиці потягнув мене за собою. Я переступив якусь невисоку перегороду з жердок і опинився в маленькім смеччанім ліску. Тут у тіні невеликої смереки спав якийсь бідолаха. Під ним — сріблиста від роси трава, а по ньому танцювали продершися крізь галуззя промені сонця.

Спи, щасливий! Тебе не обходить ані той чужинець, що тут стоїть перед тобою, ані твої предки, що жили тут, на тій самій землі! Але одно вас єднає, — тебе і твоїх предків. Таксамо ви є синами спільної землі, як ти пригорнувся тепер до

землі-матери, так і твої предки слухали тільки її голосу, повинувалися їй, і все, що творили, то творили з любови до неї як її вірні сини. Та земля, що віддихає таким спокоєм, чистотою, гармонією, те чисте прозоре повітря, те ясне сонце, те голубе небо, те мерехтливе море, темно-срібlistі листки оливних дерев, той леліт вітру, — це все було для вас тою життєдайною силою, що дала вам спромогу творити речі, вічно живі та вічно гарні, які пробуджують усі струни нашої душі.

*

Звичайно так буває, що коли хтось приїде з чужої землі, то привозить зі собою або якусь матеріяльну річ на памятку або бодай якісь спомини. Я не привіз нічого. Не привіз нічого, бо я поправді там лишився, бо мені здавалося, що там я дома, у своїй батьківщині, де я уродився, виховався, де я навчився розуміти світ і відчувати красу.

Коли-ж я таки щось привіз зі собою, то це вилеліяна тканина гадок, вимережана сяевом грецького світла, може тільки промінчик грецького сонця, що обвився довкола моєї душі. Я стережу його: щоб він під нашим тяжким небом, у наших темних, непривітних борах, серед холодних скал, не загинув.

З М І С Т

Мое оправдання	5
Готицький і грецький стиль життя	14
Подорож по Греції у світлі інших подорожей	22
Мельодія життя	27
Дельфи — місце загадки і тайни	31
Коринт — життя це сон	60
Олімпія — спокій, сила і краса	76
Спарта — сила волі	104
Микени і Тіринт — велич	121
Навплія — усміх природи	145
Елідавр — <i>ignoramus et ignorabimus</i>	150
Атени -- не в масі, а в гармонії сила	158
1. Акрополь	158
2. Довкола Акрополя	189
Елевсина — смерть то правдиве життя	198
Новітні Атени і теперішній грецький нарід	208
Останній привіт	220

ІЛЮСТРАЦІЇ

- На дорозі до святої округи в Дельфах (ст. 31).
Дельфійський краєвид (ст. 32).
Дельфійський краєвид. Файдріади (ст. 34).
Оливний гай (ст. 37).
Краєвид Коринту (ст. 60).
Олімпійський краєвид (ст. 76).
Олімпійський краєвид з яґавами (ст. 76).
Олімпія (ст. 77).
Горб Кроноса (ст. 81).
Аркадія (ст. 104).
Гора Тайґет (ст. 115).
Звалища Містра (ст. 116).
Микени (с\ 121).
Кикльопські мури з т. зв. Львиною брамою (ст. 124).
Тіринт (ст. 142).
Навплія (ст. 145).
Навплія з горою Ічкале (ст. 147).
Атенський краєвид (ст. 158).
Партенон (ст. 179).
Теперішні Ацени з горою Лікабет (ст. 209).

ДОСІ ВИЙШЛИ У БІБЛІОТЕЦІ „ДІЛА“:

1. Улас Самчук: „Віднайдений рай“, — новелі.
2. Софія Яблонська: „З країни опію та рижу“ (Кількадесяті ілюстрації).
3. Барбе Д'Оревелі: „Чортиці“, переклав М. Рудницький.
4. Бальзак: „Чародійна шкіра“, переклав В. Софронів.
5. і 6. Ольга Кобилянська: „Апостол черні“, повість, (2 томи).
7. і 8. Василь Масютин: „Два з одного“, повість (2 томи)
9. Ірина Вільде: „Бе восьма“, повість (вичерпане).
10. Кнут Гамсун: „Під осінніми зорями“, повість переклав І. Ставничий.
11. В. Будзиновський: „Як чоловік зійшов на пана“.
12. Володимир Бірчак: „Золота скрипка“.
13. Сальваторе Фаріна: „Любов оловита брехнею“ перекл. М. Островерха (повість і новелі).
14. Юрій Косач: „Клубок Аріядни“, новелі. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937).
15. Іван Зубенко: „Квітка на багні“, повість.
16. Богдан Лепкий: „Три портрети“, (Франко — Стефаник -- Оркан).

17. Федір Дудко: „Дівчата очайдушних днів“.
18. „Чорна Індія Молодої Музи“ (В. Бірчак, П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, С. Твердохліб, Г. Хоткевич, С. Чарнецький, О. Шпитко, М. Яцків). Новелі, з передмовою М. Рудницького.
19. Ілько Боршак: „Наполеон і Україна“. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. Передмова проф. Едварда Дрію. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937).
20. Юрій Косач: „Чад“, повість.

3

0-305

Начислено